2025 173

Toplum ve Bilim

POLİTİK EYLEM: TIKANDI MI, DÖNÜŞTÜ MÜ?

Mısır'da Müslüman Kardeşler'in imkânsız iktidarı — *Fulya Atacan*

1960'larda Kürt meselesinin *yeniden* keşfi ve tanımlanması — *Bahtiyar Mermertaş*

Otoriterleşen bir rejimi tanımlama sorunları — *Reyhan Ünal*

Türkiye'de çatışmalı siyaset (1970-2016) — *M. Fuat Kına*

Nordik metal müzikte Romantizmin yeniden doğuşu — *Hasan Aksakal*

Sosyal medya "demokrasi" açısından bir olanak mı? — *Yelda Yürekli*

Toplum ve Bilim

ÜÇ AYLIK DERGİ

KAPAK FOTOĞRAFI:
Amir Arabshahi, Unsplash

ÜÇ AYDA BİR YAYINLANIR
YEREL SÜRELİ YAYIN

ISSN 1300-9354

KURUCU EDİTÖRLER
Asaf Savaş Akat
Sencer Divitçioğlu

İMTİYAZ SAHİBİ
İletişim Yay. Gaz. Basın San. ve Tic. A.Ş.

TÜZEL KİŞİ TEMSİLCİSİ
Tuğrul Paşaoğlu

YAYIN YÖNETMENLERİ
Menderes Çınar, Nilgün Toker

YAZI KURULU
Olcay Akyıldız, Polat S. Alpman
Seda Altuğ, Eylem Ümit Atılgan
İlker Aytürk, Asena Günal
Burak Onaran, Göze Orhon
Serdar Tekin, Ömer Turan
Ebru Voyvoda

YAYIN DANIŞMA KURULU
İsmet Tanıl Bora, Ayşe Buğra
Ahmet İnsel, Huricihan İslamoğlu
Orhan Koçak, Semih Sökmen

SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Kerem Ünüvar

YAZI İŞLERİ MÜDÜR YARDIMCISI
Kıvanç Koçak

YAYIN SEKRETERİ
Aybars Yanık

KAPAK VE
SAYFA DÜZENİ TASARIMI
Ali Artun
Ümit Kıvanç
Özlem Özkal

KAPAK
Suat Aysu

UYGULAMA
Hüsnü Abbas

OFSET HAZIRLIK
İletişim Yayınları

BASKI
Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44870
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak,
No: 6/41, Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 32 38

CİLT
Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak,
No: 6, Bağcılar 34218 İstanbul
Tel: 212.445 00 04

E-MAIL ADRESİ
toplumbilim@iletisim.com.tr

İLETİŞİM YAYINLARI · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3,
Seyhan Apartmanı, Harbiye Mahallesi,
Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel. 212.516 22 60-61-62
Faks: 212.516 12 58

Toplum ve Bilim,
Social Sciences Abstracts (EBSCO),
Sociology Source Ultimate (EBSCO),
Historical Abstracts (EBSCO)
veritabanlarında yer alır.

Bu sayıda...

Dergimizin her yıl bir sayısını önceden belirlenmiş ve ilan edilmiş bir dosya için yazılmamış dışarıdan katkılara ayırıyoruz. Bu sayımızda da öyle yaptık ve yine, birbiriyle ilişkisi olan, birbiriyle konuşan yazılara ağırlık vermeye çalıştık.

Sayının ilk yazısı, yakın zaman önce aramızdan ayrılan ve "Bu suça ortak olmayacağız" bildirisine imza attığı için Yıldız Teknik Üniversite'nden ihraç edilen Fulya Atacan'a ait. Ortadoğu çalışmalarıyla tanıdığımız Atacan, Mısır'da Muhammed Mursi liderliğinde kısa süreli Müslüman Kardeşler iktidarının "Tahrir Meydanı"yla ilişkisini, toplumsal arka planını ve Mısır'da "iktidar olamama" sorununu ele alarak alana ve bizlere kıymetli bir armağan verdi.

Bahtiyar Mermertaş, Devlet Planlama Teşkilatı'nın iktisadi müdahalelerden ibaret olmayan arka planını ve Türkiye tarihindeki konumunu çok bilinmeyen yönleriyle ele alıyor. DPT'nin Kürt meselesindeki tutum ve önerilerinin içeriğinden bağımsız olarak hükümetlerüstü bir politika anlayışına, yani siyasete ve siyasetçiye güvensizliğe dayalı bir siyaset mantığına işaret etmek de metnin önemli vurgularından biri.

Reyhan Ünal, AKP'yi bir rejim tartışması içerisinden nerede ve nasıl konumlandırmak gereği üzerine dikkat çekici ve bugün için oldukça hayati bir tartışma sunuyor. 2015 yılından itibaren rejimin otoriter tercihinde araç olarak kullanılan *yasa yapma, kurum kurma, mevcut kurumları bozma, başkalaştırma, etkisizleştirme ve partizanlaştırma* pratiklerini inceliyor.

M. Fuat Kına, Türkiye'de çatışmalı siyasetin (*contentious politics*) seyrinin uzun vadeli eğilimlerini incelemeye koyulduğu makalesinde, 1970-2016 yılları arasına odaklanarak ve toplumsal hareketler alanıyla ilgilenen araştırmacıların istifadesine sunulan Küresel Çatışmalı Siyaset (GLOCON) veri setinden faydalanarak Türkiye'de çatışmalı siyasetin nasıl yapılandığını tartışıyor.

Hasan Aksakal'ın "Fiyortlardan alevlere" makalesi şüphesiz dosyanın en ilginç katkısı sayılabilir. Nordik metal müziğin yalnızca metal müzikten ibaret olmadığını, 19. yüzyıl İskandinav romantizminin mirasını nasıl yeniden yorumladığını ve bu yönüyle modern bireyin anlam arayışında ne tarafa düştüğünü gösteriyor. Bu yönüyle "müziğin yalnızca bir tür değil, aynı zamanda epik, mitik, şiirsel ve düşünsel bir ifade alanı olduğu"nu savunuyor.

Son olarak Yelda Yürekli, İran'da Mahsa Amini eylemlerini merceğine oturttuğu çalışmasında, eylemin temel dinamiklerinden, repertuvarından ve kitleleri harekete geçirici gücünden yola çıkarak sosyal medyanın günümüzde demokrasi ve kamusal alan açısından ne ifade ettiğini tartışıyor, bir olanak olup olmadığını irdeliyor.

AYBARS YANIK

"Biz reformistiz, devrimci değil": Mısır'da Müslüman Kardeşler'in imkânsız iktidarı

*Fulya Atacan**

Özet: Bu çalışma, Mısır'da köklü bir toplumsal tabana sahip olan İhvan el-Muslimîn'in 2012'de Muhammed Mursi'nin devlet başkanı olmasıyla başlayan ve hemen bir sene sonra el-Sisi'nin askerî darbesiyle sona eren iktidar sürecini tartışacak. Bu süreç hem hareketin kendi tarihsel arka planı ve eğilimleriyle hem de Tahrir Meyda'nın isyan süreci dinamikleriyle birlikte ele alınacak. Sosyal bilimlerde bir araştırma yaparken –bu makalede Mısır özelinde– kadın olmanın araştırma süreci içerisinde ne anlama geldiğini, ne tür zorluklar barındırdığını ve veri toplama sürecinde nelerle karşılaşılabileceğini de tartışacak. Dolayısıyla makalede önce sahada kadın araştırmacı olmanın ne anlama geldiğini tartışacağım. Daha sonra Müslüman Kardeşler'in Mursi yönetimiyle birlikte iktidar mücadelesini değerlendirip, sonuç kısmında onların "iktidar olamama"sı üzerine birtakım değerlendirmelerimi paylaşacağım.

Anahtar sözcükler: Müslüman Kardeşler, Mısır, İslâmcı hareket, reformizm, Tahrir Meydanı.

Fulya Atacan 9 Temmuz 2025 tarihinde aramızdan ayrıldı. Türkiye'deki Ortadoğu Çalışmaları özel sayısı için kendisinden rica ettiğimiz makaleyi hastalığının en şiddetli günleri olmasına rağmen yazmayı kabul eden Fulya hoca bir insan, bir dost ve bir meslektaş olarak yeri doldurulamaz bir kişiydi. Fulya hocanın vefatının ardından çok sayıda seveninin ve meslektaşının ifade ettiği gibi müdanasızdı, cömertti, dayanışmacı ve emektardı. Kahkahaları, keskin ve eleştirel yorumları ve dinamizmi akademik sohbetlere rengini verirdi. Türkiye ve Ortadoğu'daki İslâmcı hareketler üzerine çalışan nadir akademisyenlerden biriydi. Bilhassa Mısır'daki Müslüman Kardeşler hareketini ve Türkiye'deki çeşitli İslâmcı tarikatları seküler veya İslâmcı varyasyonlarıyla oryantalist bir özcülük ve genellemelere düşmeden anlamaya ve anlatmaya çalıştı. Çalışmalarında incelediği İslâmcı politik projeleri sırf kamusal söylemleri üzerinden değil, sosyal hareketlerin farklı düzeydeki aktörlerinin ve muhataplarının kendi dil, politik repertuar ve gündelik deneyimleri üzerinden inceledi. Fulya hoca sadece Türkiye düşün dünyasına hitap eden biri değildi; Mısır entelektüel camiasıyla ilişkisini hiçbir zaman koparmadı. Barış Akademisyeni olarak KHK ile haksızca Yıldız Üniversitesi Siyaset Bölümü'ndeki görevinden ihraç edildiği 7 Şubat 2017 tarihinden sonra araştırmacı olarak bulunduğu Londra'da dahi Mısırlı İslâmcı siyasi muhaliflerin yayınlarını yakinen takip etti, onlarla mülakatlar yaptı. Elinizdeki makale Fulya hocanın maruz kaldığı adaletsizliğe ve bozulan sağlığına rağmen entelektüel merak ve iddiasını kaybetmeden yaptığı son araştırmanın ürünüdür. Kendisinden sonraki kuşaklara adaletsizlikler karşısında doğru bildiğinden ödün vermeyen, her koşulda neşesi ve entelektüel iddiasını kaybetmeyen, öğrencileri, kendinden yaşça genç meslektaşları ve etrafındaki kişilerle eşit ve cömert bir ilişki kuran bir insanlık etiği miras bıraktı. Hocamızın devri daim olsun.

Toplum ve Bilim Yayın Kurulu

Müslüman Kardeşler (İhvan el-Muslimîn) Mısır'da toplumsal tabanı olan en eski örgütlenmelerden biridir. Bunun da ötesinde aynı zamanda ilk modern İslâmi örgütlenmelerden olup başta Ortadoğu olmak üzere dünya üzerindeki pek çok İslâmi hareketi etkilemiş ya da kendisiyle ilişkili olarak kurulan örgütlerle birlikte yayılmış bir harekettir. 1928'de kurulan ve 1954'te yasaklanan Müslüman Kardeşler örgütü 2012'de Muhammed Mursi'nin devlet başkanı seçilmesiyle birlikte ilk defa Mısır'da iktidar olma olanağını yakalamıştır. 2011 isyan sürecinin yarattığı olağanüstü koşullarda ancak bir sene yönetimde kalabilen Mursi ve örgütü, Abdul Fattah el-Sisi'nin yaptığı askerî darbeyle iktidardan indirilmiştir.

İki bölümden oluşan bu makalede önce isyan şartlarında Mısır'da kadın araştırmacı olmak ve veri toplama sürecinden söz edeceğim. Mısır'da kadın araştırmacı olmak, diğer toplumlarda olduğu gibi, sadece sahada değil, akademik kurumlarda da farklı zorluklar içerir. Bu konuda pek çok yetkin araştırma mevcuttur. Ben burada daha sınırlı bir alanda, ilk bakışta bireyselmiş gibi görünse de aslında bireysel olmayan bir deneyimimden hareketle isyan şartlarında kadın olarak sahada bulunmanın olanak ve sınırlılıklarını kısaca değerlendireceğim. İkinci bölümde ise çok katmanlı, çatışmalı, şiddet yüklü ve her düzeyde yaşanan iktidar mücadelesini içeren Mursi yönetiminin iktidar olamama sürecini analiz edeceğim.[1]

Yeni meydan, kadın eylemciler, yabancı kadın araştırmacılar

Mısır'da isyan şartlarında kadın araştırmacı olmak cinsiyet, etnisite, vatandaşlık kimliklerinin, yaşanan isyan günleriyle kesiştiği, araştırmacı olarak var olma mücadelesini de içeren oldukça karmaşık, duygusal olarak ağır, zaman zaman travmatik bir süreci ve deneyimi içeriyor.

Mısır'da kadınlara yönelik taciz son derece yaygın ve yaşı, dinî, milliyeti ne olursa olsun hiçbir kadın bundan muaf değil. Avrupa'dan gelen kadın araştırmacılara nazaran Ortadoğu'dan ve çevre ülkelerden gelen kadınlar tacizi daha çabuk kavrayıp ülkelerinde edinmiş oldukları başa çıkma mekanizmalarını devreye sokuyorlar. Ben de Türkiye'de doğmuş ve büyümüş bir araştırmacı olarak tacizi biliyorum, deneyimledim ve taciz gerçeğini ortadan kaldırmasa da yola devam edebilmek açısından önemli olan başa çıkma mekanizmalarını biliyorum ve kullanıyorum. Daha önce Mısır'da yaşamak tacize karşı koymak açısından bir avantaj sağlıyorsa da durumu değiştirmiyor. Yabancı araştırmacılar olarak Mısırlı kadınların deneyimlediği tacizden farklı bir şey deneyimlemiyoruz, fakat toplumu tanımadığımız için ya da Arap toplumları hakkında var olan, üzerine pek düşünmediğimiz, konuşmadığımız, yüzleşmediğimiz önyargılarımız, korkularımız, fantezilerimiz nedeniyle kendimizi biraz daha korumasız hissediyoruz. Mısır'da

1 Metnin son halini almasında editörlüğünü yapan Dr. Süreyya Algül'e çok teşekkür ederim. Ayrıca araştırma süresince farklı biçimlerde benim Meydan'da, Kahire'de kalmama, insanlarla görüşme yapmama yardımcı olan, görüşme yapmayı kabul eden, vakit ayırıp sorularıma yanıt veren herkese minnettarım.

yaşamış olmak ise bu kırılgan korumasızlık hissini ortadan kaldırıp, meseleyi gündelik yaşam içinde kadınların deneyimlediği ve gayet iyi bildiği problemler haline getiriyor. Mısır toplumu oldukça dindar bir toplum olduğu için Müslüman olmanın bizi tacizden hiç değilse görece olarak muaf tutacağını ya da Türkiyeli bir araştırmacı olmanın tacizi azaltacağını sanıyoruz. Özellikle AKP iktidarından sonra Türkiye'nin gittikçe dindarlaşan toplumu ve yönetici elitinin bölge ülkeleriyle artan siyasi, dinî ve kültürel ilişkisinin Müslüman kimliğimizi ön plana çıkardığı için bu kimliğin bize koruyucu bir kalkan olacağını sanıyoruz. Doğal olarak bunların hiçbiri olmuyor, çünkü Mısır toplumunda kadınların yoğun olarak maruz kaldıkları tacizden yabancı araştırmacı kadınlar olarak bizim muaf olmamız gerektiğine yönelik ön kabulümüzün arkasında kolonyal mantık gizli.

İsyan sürecinde araştırma yapmanın ve veri toplamanın sağladığı avantaj ve dezavantajları birlikte değerlendirmek gerekir. 25 Ocak 2011 tarihinde başlayan isyan, toplumda yerleşik tüm değerleri, yapıları, örgütlenmeleri temelden sarstı. Süreç içinde çok uzun yıllardır insanların saklamak, gizlemek zorunda kaldıkları tüm davranış ve düşünme biçimleri, çatışmalar, örgütlenmeler açıkça ifade edilmeye, tartışılmaya, yaşanmaya başlandı. Bu durum araştırmacıların da varlığını bildikleri ama pek de ulaşamadıkları ya da o ülkede kendi konumlarını, uzmanlık alanlarını tehlikeye atmamak için görmezden geldikleri olguları ulaşılabilir hale getirdi. Bu serbestliğin yarattığı coşkuya ket vuran en önemli öğe, yabancı bir araştırmacı olarak bildiğimiz sahanın hızla değişmesi ve eskiyle yaratılmaya çalışılan yeni arasındaki keskin çatışmanın tarafı olmadan kenarda durabilmenin yarattığı fizikî ve ahlâki gerilimdi. Benim gibi mülakat ve katılımcı gözlemi veri toplama tekniği olarak kullanan araştırmacılar için mutlak anlamda olanakların arttığı bir dönemden bahsettiğimiz açıktır. Ağırlıklı olarak mülakatları yaptığım büro, ev ve kahvelere ek olarak yepyeni bir mekân, "meydan" araştırmanın hem öznesi hem de objesi haline geldi.

Pek çok kişinin televizyonlardan, fotoğraflardan tanıdığı Tahrir Meydanı süreç içinde isyanın haykırıldığı alan olmaktan isyanın ağır şiddet kullanılarak kontrol altına alınacağını, alındığını ifade eden bir mücadele alanına dönüştü.

İsyan sürecinde kilit rol oynayan mekân olarak Tahrir Meydanı'nın araştırmaya dahil edilmesi beraberinde yeni sınırlamaları da getirdi. İlk olarak bu mücadele alanını, meydanı tanımak ve kullanmayı öğrenmek gerekiyordu. Meydan sürekli gerilimin yaşandığı, zaman içinde ağır şiddetin gözlendiği, deneyimlendiği bir mekândı. Tahrir Meydanı'na gelen örgütlü ve örgütsüz insanlar bir yandan geleceklerine yönelik tartışmaları yaparken diğer yandan da farklı güvenlik güçleri mensuplarının değişik formlarda uyguladıkları şiddete karşı koyma pratikleri geliştirmek ve meydanda kalmaya devam edebilme stratejilerini her gün yeniden değerlendirmek/üretmek zorundaydılar. Meydan bir yanıyla sadece dayanışmanın, birbirini kollamanın, farklılıklara saygı göstermenin önemli olduğu, sözcülüğünü orta sınıf mensuplarının yaptığı bir mekân gibi görünse de

aslında çok çatışmalı, gerilimli, şiddet yüklü, alt sınıf mensuplarının mekânın savunmasında kritik rol oynadığı, farklı düzeylerde çeşitli mücadelelerin yaşandığı zor ama umut yüklü bir alandı.

Doğal olarak deneyimlenen bu değişim ve şiddet, yabancı araştırmacıların meydandaki hareketliliğine bağlamsal olarak değişen ciddi sınırlamalar getirdi. Mısırlı ve Arap olmayan yabancı araştırmacılar için ise Mısırlılardan daha farklı bir dinamik vardı. İsyanın başında pek çok yabancı gazeteci, akademisyen, televizyon sunucusu, sanatçı isyanın niteliğiyle uzun boylu ilgilenmeden meydandan fotoğraf çektirip "devrim" hakkında yazılarını, kitaplarını yazıp işlerini bitirmişlerdi. Bir araştırmacı olarak bu klişeleşmiş, ancak gerçekliği de olan kişilerden biri olarak değerlendirilmek ve hızla meydanı ve isyanı kullanarak kendi ülkelerinde varlık kazanmaya çalışan, temel ilgisi kendi kariyeri olan, işini bitirip hızla ülkesine dönen araştırmacı "kullanıcılar" kategorisine koyulmak çok muhtemeldi. Yabancı araştırmacı olarak ülkenin elitleriyle sınırlı bir araştırma yapmak yerine, farklı toplumsal gruplara mensup insanlara ulaşmaya çalışma gayesi "kullanıcı" kategorisini aşmayı gerektiren bir çabaydı; toplumla etkileşime girmeyi, bir başka deyişle kendinizi onlara anlatıp onlar nezdinde kabul görmeyi gerektiriyordu.

Meydan kadınlar için bir yanıyla kendilerini oldukça rahat ve güvende hissettikleri, diğer yanıyla da kadınların bulunduğu noktaya bağlı olarak değişen, tehlikeli bir mekândı. Meydanı kullanmayı bilmek özellikle kadınlar için kritik öneme sahipti. Kadınların hem patriyarkiye hem de askerî ve güvenlik güçlerine karşı eleştirel bir tutumla direnmeleri ve karşı çıkmaları bu güçlerin kadınlara yönelik öfke ve şiddetini arttırıyordu. Süreç içinde askerî yönetimin kadınları meydandan uzaklaştırmayı hedefleyen planlı stratejisi –kadınlara yönelik fizikî saldırılar ve bu saldırılar üzerinden isyana katılan erkeklerin de aşağılanması– meydanı hızla kadınlar için çok tehlikeli bir alan haline getirdi.[2] Doğal olarak bu durum yabancı kadın araştırmacılar için de korkutucuydu fakat Mısırlı göstericilerin aksine yabancı araştırmacıların her zaman sahaya gitmeme olanakları vardı.

İsyanın yarattığı açıklık ve tartışma alanı araştırmacıların istedikleri takdirde çok farklı aktörlere ulaşma, mülakat yapma ve tartışma olanağını arttırdı. Ancak güncel gelişmelerin sıcaklığı, eylemlerin her an farklı yönlere dönme olasılığı, içinde bulunulan şartların aktörler üzerindeki duygusal ağırlığı görüşmeleri birebir etkiledi. Bir yandan isyan sürecinin Kahire'de yarattığı açıklık, umut, özgüven bazı görüşmeleri kolaylaştırırken diğer yandan farklı güvenlik güçlerine mensup ihbarcıların varlığı sadece yabancı araştırmacılar için değil, herkes için tehlike kaynağıydı. Doğal olarak çok zengin bir gözlem olanağı veren ama aynı zamanda bahsettiğim sınırlamaları, endişeleri, zorlukları da besleyen saha, be-

2 2012-2013 yıllarında meydanda kadınlara yönelik artan cinsel taciz, saldırı ve tecavüze karşı gönüllülerden oluşan, olay yerini saptayıp hızla kurtarma timleriyle müdahale eden, bu arada kendileri de taciz ve tecavüz girişimlerine muhatap olabilen kadın ve erkeklerin kurduğu Cinsel Tacize Karşı Operasyon örgütlenmesinin kuruluşu ve deneyimleri kurucularından biri olan gazeteci Yasmin el-Rifae tarafından yazıldı (el-Rifae, 2022).

nim açımdan, üretilecek bilgi için olmazsa olmazdı. Bu makalede görüşme yapılan pek çok kişinin ismini doğrudan vermek yerine daha genel ifadelerle olay örgüsüne odaklanacağım.

Meydandan iktidara giden yol

25 Ocak 2011 isyanı Mısır'da farklı toplumsal gruplara mensup, büyük çoğunluğu örgütlü bir yapının parçası olmayan insanların bir anda kendilerinde "eyleyen" olmanın yarattığı özgüvenle artık yeni bir düzenin kurulabilmesinin çok da uzakta ve zor olmadığı duygusunu yarattı. Muhaliflerin Tahrir Meydanı'nda keşfettikleri gücün siyasal yapının dönüştürülmesinde kullanılabilme olasılığı, sadece muhalifler için değil, süreci kontrol etmek isteyen otoriter yapının temelini oluşturan aktörler için de önemliydi. Ancak yine çok sık söylenen "kafa koparıldı ama gövde duruyor" tanımlaması, özellikle örgütlü muhalif grupların zor bir mücadele yaşanacağının farkında olduklarını anlatıyordu. Bu zor mücadelenin en önemli handikaplarından biri, mevcut siyasal grupların yerleşik otoriter yapıda edindikleri siyasal deneyimin son derece sınırlayıcı olmasıydı. Mısır'da otoriter yapının kurumları, devlet kurumları sarsılmış olsalar da ayaktaydı ve süreç onlara kendilerini korumak ya da tadil etmek için olanak tanıyordu. Özellikle güvenlik bürokrasisi, yani ordu, polis ve istihbarat örgütleri bu süreçte önemli rol oynadı.

Otoriter rejimin muhalefeti

Mevcut siyasal yapı içinde örgütlenen Nasırcılar, Tagammua, Waft, Karama gibi yasal merkez sol ve liberal sağ partiler, Sedat'ın önerdiği yapı içinde örgütlenmiş ve mevcut otoriter yapının muhalefeti rolünü, sistemi temelden eleştirmeden, uyum içinde görünür olma üzerinden benimsemişlerdi. Parti örgütleri, yerel düzeyde patronaj ilişkileri ile belirli siyasetçileri güçlendiren, söz konusu yapı içinde siyasal kariyer yapmayı benimseyen kişilerden oluşuyordu (Menza, 2013). İslâmi hareketlerle bu siyasal yapının ilişkisi de kontrollü işbirliği olarak tanımlayabileceğimiz, zaman zaman ciddi baskı ve şiddeti de içeren bir süreç izlemiştir.

Her iki grubun da sistemle uyumlulaştırılan ilişki biçimi bir yandan siyasi grupları muhalefet tanımlaması ile otoriter yapının bir parçası haline getirirken, diğer yandan da grupların düşünsel yapılarını hâkim ideoloji ile çevreliyordu. Bu durum siyasi partilerin, politikacıların daha eleştirel bir tutum almasını engelliyordu. Ancak bu doğal olarak Mısır'da daha eleştirel, yeni örgütlenme deneyimlerine ve işbirliklerine açık gruplar olmadığı anlamına gelmez. Sözü geçen grupların otoriter yönetimle olan ilişki biçimi çatışma temelinde oluşmakta ve sistem dışı olarak tanımlanmaktadır.

Siyasal yapının yukarıda işaret ettiğimiz niteliği bir yandan 25 Ocak sonrası geçiş döneminde pek çok grubun halihazırdaki siyasal aktörlerle işbirliği yapma-

sını kolaylaştırırken, diğer yandan da süreç içinde sistemi temelden dönüştürmek isteyenlerle karşılıklı suçlama, gerilim ve çatışmalara yol açmıştır. Otoriter rejim aktörleri bu farklılıkları kullanarak isyana katılan gruplar arasında bölünmeyi artıracak manipülasyonlarda bulunmuştur.

25 Ocak isyanı sırasında Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek'in sadık adamı, Genel İstihbarat Teşkilatı (Muhabarat) Başkanı Ömer Süleyman ve hemen sonra Silahlı Kuvvetler Yüksek Meclisi'nin isyan sürecini kontrol etme girişimi, meydandaki grupların deneyimsizliği kadar, her bir grubun kendi yöntemleriyle sistemle uyumlu olma politikası sebepleriyle başlangıçta başarılı oldu. Bir zafiyet olarak da görülebilecek uyumlanma arzusu sebebiyle Ömer Süleyman'ın meydandaki grupları görüşmeye davet etmesine olumsuz yanıt veren grup sayısı oldukça azdı. Bu durum, sembolik olarak, artık meydanın boşaltılmaya başlanması gerektiğini çünkü farklı grupların rejim temsilcileriyle konuşabildiğini, yasal olarak kabul edildiklerini söylüyordu. Diğer yandan da gruplar arasında eski yapıyla işbirliği yapmaya hazır, gönüllü grupların varlığı, bu grupların "devrimi" engellemek istediği şüphesine zemin hazırladı.

Tarihsel olarak baktığımızda Sedat ve Mübarek yönetimleri kendi şartları altında Müslüman Kardeşler'e bir alan açarak bu belirlenen alanda örgütlenmelerine ve siyasal yapıyla ilişkilenmelerine izin vermiştir. Nitekim Mursi yönetiminde Hişam Kandil başbakanlığında planlama ve uluslararası işbirliği bakanı olarak görev yapan Amr Darrag'ın[3] "(...) sosyal ajandamızı uygulamamıza izin verildi, ayrıca seçimlerde de bir iki milletvekilliği bizim açımızdan temsil ettiğimiz gruplara hizmet götürmek için önemliydi," sözleri de bu açıdan çarpıcıdır.[4] Rejimin muhalefetle geliştirdiği bu kısmî içerme ve kontrol etme ilişkisi aynı zamanda Mübarek yönetimi tarafından siyasal yapının iddia edildiği gibi muhaliflere tamamen kapalı olmadığının da bir kanıtı olarak kullanıldı. Ancak Mübarek konuşmalarında, sık sık kendisinin radikal İslâmi hareketleri denetim altında tutma işlevinin ne kadar önemli olduğunu vurgulayarak kendisinin/başkanlığın mevcut rejimde oynadığı merkezî, sınır belirleyici rolün çerçevesini çizdi. Bir başka deyişle siyasal yapıda kimin ne oranda mevcudiyet göstereceğinin temel belirleyicisinin Mübarek'in şahsında cisimleşen siyasi rejim olduğu her fırsatta vurgulandı. Belirlenen alanda muhalefet olma hali, kaçınılmaz olarak muhalefetin sadece eleştirel niteliğini değil, protesto repertuvarını da sınırlandırdı.

Tahrir Meydanı'nın sesleri

Mısır'daki tüm önemli toplumsal, siyasal olaylarda protesto mekânı olan Tahrir Meydanı 25 Ocak 2011 isyanının da merkezi oldu. Hüsnü Mübarek'in dev-

3 Hürriyet ve Adalet Partisi'nin (HAP) kurucu üyelerinden olan Amr Darrag, partinin dış ilişkiler komitesi başkanı ve yönetim kurulu üyesidir. 2012'de anayasayı yazan Meclis'in genel sekreteri olarak da görev yaptı.

4 Amr Darrag'la mülakat, İstanbul, 22 Ocak 2024.

let başkanlığından ayrılmasından sonra da "düzenin yıkılmasını" isteyen kişi ve grupların taleplerini seslendirdiği, isyanın mücadele alanı olma niteliğini devam ettirdi. Tahrir'in kontrolü ordunun isyanı bastırma sürecindeki en önemli meselelerden biriydi (Atacan, 2014a).

2011 boyunca Tahrir Meydanı'nda devam eden gösterilerde "devrim şehitleri" için adaletin sağlanması, İçişleri Bakanlığı'nda reform yapılması, Mübarek döneminde rejimle özdeşleşen siyasetçilerin yargılanması ve cezalandırılması, askerî yönetimin sona ermesi talep ediliyordu. Askerî yönetim 24 Mart 2011'de uygulanan neoliberal politikaların sonuçlarını keskin bir biçimde eleştiren ve yeni düzenlemeler talep eden yaygın grev ve gösterileri yasakladı. Doğal olarak bu yasak grevleri durduramasa da kriminalize ederek sendikacıların, göstericilerin tutuklanmasına yasal zemin oluşturdu. Askerî yönetim, ülkenin "en fazla birlik ve beraberliğe ihtiyaç duyduğu bu anda" grevlerin ve gösterilerin dış güçler tarafından kışkırtıldığını savundu. Diğer yandan da isyan öncesinde örgütlenmeye çalışan bağımsız sendikalar hızla yasallaşmaya başladı. Göstericiler "ikinci devrim" çağrısı yaparken bağımsız sendikalar da ülke genelinde greve gitti ve yerel düzeyde gösteriler yeniden başladı. Polis şiddetiyle bastırılmaya çalışılan ikinci isyan dalgası bazı tavizler kazanılmasına yol açtı. Mübarek, yolsuzluk ve 25 Ocak'ta göstericilere karşı vur emri vermekten dolayı ilk defa mahkemeye çıkarıldı. Geçiş hükümetinde bazı bakanlar değiştirildi ve yeni partilere örgütlenme için zaman kazandıracak olan bir kararla seçimler kasım ayına ertelendi.

Ancak 20 Kasım 2011'e gelindiğinde askerlerin kışlalarına dönmesini ve sivil bir geçiş dönemi hükümetinin kurulmasını isteyen, Muhammed Mahmud caddesinde kanlı çatışmaları da içeren protestolar İskenderiye, Fayyum, Garbiya, Port Said, Sohag, Behariya gibi diğer şehirlere de yayıldı. Bu süreçte Isam el-Eryan[5] Müslüman Kardeşler'in iki seçeneği olduğunu ama ikisinin de kolay olmadığını belirterek şunları söyledi: "(...) [Müslüman Kardeşler] ya Meydan'a gidecek ve böylece çatışmanın kapsamının genişlemesi ve seçimlerin ertelenmesi riski ortaya çıkacak ya da üyelerimizin katılımını durduracağız ve çekimser kalacağız ki bu durum da kaçınılmaz olarak diğer siyasi partilerden ve devrimci gençlerden devrimden vazgeçtiğimiz suçlamaları ile bizi karşı karşıya bırakacak" (Ketchley, 2017: 97). Sonuçta Müslüman Kardeşler bu gösterilerin 25 Ocak Devrimi'ne verilen desteği azaltacağını savunarak gösterilere katılmadı ve hızla istikrar sağlayacak seçimlere gidilmesinin çözüm olduğuna karar verdi.

Müslüman Kardeşler meydandan çekilirken göstericileri suçlayarak Tahrir'de yaşanan şiddetin amacının seçimleri erteletmek olduğunu savundu. Müslüman Kardeşler'den Muhammed el-Biltaci[6] önderliğinde bir grup verilen bu karara

5 Öğrenciliğinde Kahire Üniversitesi'nde Tıp Fakültesi emirliği ve sonraki yıllarda uzun süre milletvekilliği yapan doktor Isam el-Eryan, Müslüman Kardeşler'de hem Mekteb el-Irşad üyesi hem de kurulan Hürriyet ve Adalet Partisi'nin genel başkan yardımcılığını yapmıştır. 13 Ağustos 2020'de el-Akrep hapishanesinde kalp krizi geçirerek vefat etmiştir.

6 El-Ezher Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde profesör, 2005-2010 ve 2011-2012 yıllarında milletvekili

karşı çıkarak üyeleri Muhammed Mahmud caddesindeki gösterilere katılma ve Silahlı Kuvvetler Yüksek Meclisi'ne karşı devrime devam etme çağrısında bulundu. El-Biltaci meydana geldiğinde Müslüman Kardeşler'in devrimcileri sattığı suçlamasıyla karşılaştığı gibi biraz da hırpalandı.

Mursi'yle yakın çalışan bir kişi özellikle başkanlık seçiminde kendilerinin yalnız kaldığını ve herkesin Müslüman Kardeşler'e karşı olduğunu ifade etmiştir. Bir diğeri de hataları olduğundan bahsederken isyan sürecinde müttefiklerini kaybettiklerini söylemiştir. Bu yalnızlaşmanın oluşmasında otoriter rejim aktörlerinin rolü önemli olmakla birlikte Müslüman Kardeşler'in yaptığı tercihlerin ve ittifakların, diğer gruplara karşı davranışlarının rolü de az değildir.

Muhammed Mahmud özelinde farklı örgütlü sol gruplara mensup üyelerin, liberal gençlerin yanı sıra örgütlü olmayan alt sınıflardan gençlerin yaşadığı korkunç şiddet, ölüm ve tutuklamalar o dönem Müslüman Kardeşler'ce pek önemsenmemiş ise de bu Müslüman Kardeşler'i toplumsal, siyasal düzeyde zayıf kılan, yalnızlaştıran önemli bir gelişme olmuştur. Sol ve liberal gruplar ile Müslüman Kardeşler arasındaki güvensizlik yeni bir olgu değildir. Mübarek döneminde yaşanan polis devleti deneyimi özellikle üniversitelerde farklı gruplara mensup genç siyasi aktivistleri, üyeleri birbirine yakınlaştırmıştır. Ancak diğer yandan örgütlerin tarihsel olarak geliştirdikleri yapı ve refleksler tarafların birbirine şüpheyle yaklaşmasına zemin hazırlamıştır.

Tahrir'de farklı gruplar arasında işbirliği yapmak, blok oluşturmak gibi konular tartışıldığında isyan sürecine katılan farklı grupların üyelerinin Müslüman Kardeşler hakkında yaygın olarak vurguladıkları görüş, Müslüman Kardeşler'in işbirliğine açık olmadığı, kibirli olduklarıdır.[7] İsyanı başlatmayan, sonradan gelip örgütlülüğü sayesinde süreci domine etmek isteyen ve üstelik askerle işbirliği yapan bir örgüt olarak değerlendirilen Müslüman Kardeşler'in bu fikri değiştirmek ya da en azından tartışmaya açmak gibi bir çabası olmamıştır. Diğer grupların da buna çok hevesli olduğunu söylemek pek doğru olmaz. Amr Darrag'a göre bu gruplar "çok ses çıkarıyor olsa da toplumsal değişimi yapabilecek" yetenekleri yoktur: "Sadece sen [Müslüman Kardeşler] bir bilgeliğe, güvene, vizyona sahipsin."[8] Darrag'ın söyledikleri, örgütlülük ve iddia açısından doğru olsa bile diğer siyasi grupları önemsiz sayan bu yaklaşımın meydanda bir blok yaratılmasına katkıda bulunacağını öne sürmek mümkün değildir.

---

olan doktor Muhammed el-Biltaci, Ağustos 2013'ten beri tutukludur ve ölüm cezası dahil olmak üzere farklı davalardan çeşitli cezalar almıştır.

7 2011 geçiş dönemi sürecinde farklı siyasi grup ve partiler, sivil toplum örgütleri hızla anayasa yapım süreci nasıl olmalı, anayasa nasıl yazılmalı, dünya deneyimleri, siyasi partiler kanunu, seçim sistemleri, seçim kanunu gibi konularda geniş katılımlı çok sayıda toplantı düzenledi. Bu toplantılara Müslüman Kardeşler temsilcileri de davet edildi ya da katıldı. Benim katıldığım toplantıların çoğunda Müslüman Kardeşler temsilcileri özgüvenli ve başka grupları çok da önemsemeyen bir tavır içindeydi.

8 Amr Darrag'la mülakat, İstanbul, 22 Ocak 2024.

Meydandan Mursi iktidarına giden yoldaki açmazlar

Muhammed Mursi'nin devlet başkanı seçilme sürecinden itibaren karşılaşılan yapısal sınırlamalar Müslüman Kardeşler örgütünün kendisinden kaynaklanan sorunlar/çatışma potansiyelleri ile birleştiğinde, en başından bu iktidarı olanaksız hale getirmiştir.

Devlet başkanlığı seçimleri öncesinde konuştuğum yabancı bir araştırmacı Mısır'da yaşanan ekonomik, siyasal sorunlara dikkat çekerek "Ben olsam bu dönemde devlet başkanı olmak istemezdim. Müslüman Kardeşler niye istiyor anlamıyorum. Bu sorunları çözmek neredeyse imkânsız," demişti. Bahsedilen siyasi ve ekonomik sorunların temelleri çok açıktı. Mübarek döneminde, 1991'de IMF ve Dünya Bankası ile yapılan ekonomik reform ve yapısal uyum anlaşması çerçevesinde Mısır'da uygulamaya koyulan neoliberal politikalar toplumda ağır bir tahribata ve gelir dağılımında keskin eşitsizliklere yol açmıştı. Kaybeden geniş toplumsal kesimlerin hoşnutsuzluklarını ifade edebilecekleri kanalların yasal olarak sınırlanması ve 2006'dan itibaren yayılan güçlü işçi eylemlerinin ve grevlerinin oldukça ihtisaslaşmış güvenlik aygıtı aracılığıyla bastırılmaya çalışılması 25 Ocak isyanına giden süreçte önemli rol oynamıştı. Göstericilerin mevcut eşitsizliklere karşı sosyal adalet talebi, isyan sonrası uygulanmasını istedikleri temel politikalara dair ipuçları veriyordu. İsyanın talepleri açıktı: "Ekmek, özgürlük, sosyal adalet, insan onuru" (Atacan, 2014b: 46-52). Bu talepleri karşılayabilecek bir siyasal programın herhangi bir siyasal grup tarafından o dönem formüle edildiğini söylemek güçtür. Dolayısıyla Mursi iktidara geldiğinde toplumda var olan üretim ve bölüşüm politikalarını değiştirerek/yeniden düzenleyerek sosyal adaleti sağlayacak politikaları bir biçimde uygulamaya geçirmesi umuluyordu. Oysa Müslüman Kardeşler'in böyle bir programı yoktu.

Müslüman Kardeşler'in Mekteb el-İrşad[9] organında etkin olan iş insanı Hayrat el-Şatır'ın öncülüğünü yaptığı Nahda projesi aslında daha önce uygulamada olan neoliberal politikaların devamı niteliğindeydi (Pargeter, 2016: 36-39). Mursi yönetimi IMF ile anlaşma yapmak için başarılı olamasa da ciddi çaba sarf etti. Dahası grevleri bastırmak için uyguladığı politika da askerî yönetim gibi grev yasağıydı.

Mursi yönetiminde günlük yaşamı iyice zorlaştıran, elektrik kesintilerinden benzin kuyruklarına kadar pek çok sorunun rejim güçlerinin uyguladığı kasıtlı politikaların sonucu olduğu açıksa da bu durum, Müslüman Kardeşler yönetiminin sosyal adaleti sağlamaya yönelik isyanın taleplerine cevap verebilecek nitelikte bir ekonomik politikasının olmadığı gerçeğini ortadan kaldırmaz.

Amr Darrag da Müslüman Kardeşler'in Mısırlıların temelden değişim talep ettiğini anlamadığını belirterek "Oysa isyanın değişim zamanı olduğunu idrak

9 Mürşit dışında dört yıl için gizli oyla Şura tarafından seçilen ve 16 üyeden oluşan Mekteb el-İrşad, örgütü siyasi ve idari olarak yönlendiren organdır.

etmeniz lazım(dı). Bunu anlamazsan vizyonun, seçimlerin ona göre şekilleniyor. Nasıl bir değişim istediğini, hangi sonuca ulaşmak istediğini belirlemen lazım," diyordu.[10]

Ordu: Mübarek'ten Mursi'ye otoriter rejimin omurgası

25 Ocak isyanının kontrol altına alınmasında ve daha sonra da Mursi iktidarının devrilmesinde Mısır ordusu önemli rol oynadı. Bürokratik elit, büyük toprak sahipleri, neoliberal politikaların yarattığı olanaklarla güçlenen girişimciler ve ordu temelinde oluşan ittifak, Mübarek yönetiminin toplumsal tabanını oluşturuyordu. Askerî darbeyle iktidara gelen Cemal Abdul Nasır'dan sonraki iki devlet başkanı da (Enver Sedat, Hüsnü Mübarek) asker kökenliydi. Her bir devlet başkanı orduda farklı dinamikleri harekete geçirerek darbeye karşı bir yapı oluşturmaya çalıştı. Süreç içinde siyasi rolü zayıflayan ordu, özellikle Mübarek döneminde artan ekonomik varlığıyla yeni projelerden pay almış ve yüksek askerî harcamalarla rejimin devamının önemli garantörü haline getirilmiştir (Cook, 2007: 19-20; Droz-Vincent, 2009: 224; Kandil, 2012; Waterbury, 1983). Springborg'a göre, Hür Subaylar'ın kendi aralarındaki iktidar mücadelesine dayanan, Nasır döneminde eşitsiz güçlere sahip üç ayak üzerine inşa edilen "derin devlet"te, en güçlü ayak ordudur ve bunu başkanlık ile en zayıf ayak olarak istihbarat takip eder (Springborg, 2018). Bir başka deyişle, Nasır döneminden itibaren ordu, Mısır'da otoriter rejimin ana omurgasını oluşturmuştur. Sedat döneminde ordunun iç güvenliği sağlamadaki rolü hızla azalırken[11] Mübarek dönemindeyse ordu Mısır'ın ekonomik yapısında önemli bir yer kazanmıştır.

İsyan sürecinde Müslüman Kardeşler'le ordu arasındaki ilişki Hüsnü Mübarek istifa etmeden önce başlamıştır. Muhammad Mursi ve Saad el-Katatni'nin,

10 Amr Darrag ile mülakat, İstanbul, 22 Ocak 2024.

11 Mübarek döneminde muhalefetin denetlenmesinde ağırlıklı olarak polis ve muhaberat kullanılmış ve İçişleri Bakanlığı altında örgütlenen polis teşkilatı yeni güvenlik bürokrasisini ve elitlerini güçlendirmiştir. 1986'da çıkarılan bir kararname ile uzmanlaşma iddiası temelinde bakanlık otuz dört bölüme ayrılmış ve polis sayısı da sürekli artarak 2002'de bir milyona ulaşmıştır. Buna ayaklanmaları bastırmakta kullanılan, askerliğini üç yıl yapmış eğitimsiz köylü erlerden oluşan Merkezî Güvenlik Güçleri, Ulusal Muhafızlar ve Sınır Koruma askerleri de eklendiğinde sayı iki milyona kadar çıkmıştır. Devlet içinde devlet olarak tanımlanan, en fazla korkulan ve tüm üst düzey kamu sektörü yöneticilerinin güvenlik soruşturmasını yapan Devlet Güvenlik Araştırmaları kurumunun (*Mabahith Amn al-dawla*) ise 30 bin çalışanı ve 17 bin tutukevi vardı. 2011 isyanından sonra 509 no'lu bakanlık kararnamesi ile bu birim tasfiye edilerek yerine Ulusal Güvenlik Birimi kurulmuş ve yöneticilerinin neredeyse yarısı kovulmuştur. Ancak bu uygulamadan etkilenenlerin ya emeklilik aşamasında olan ya da önemsiz görevlerde yer alan memurlar olduğu, dolayısıyla değişikliğin kozmetikten öteye geçmediği savunulmuştur. Bunlara ek olarak İçişleri Bakanlığı 2000'lerde muhalifleri bastırmada göstericileri dövmekten cinsel saldırıya, köylüleri zorla topraklarından çıkarmadan oy verenleri taciz etmeye kadar pek çok pis işi ihale ettiği *baltacıya* adı verilen, suçlulardan oluşan bir grubu kullanmaya başladı. Karakollarda işkence ve kötü muamelenin sıradan hale geldiği Mısır'da polis 25 Ocak isyanının temel hedeflerinden biridir. İsyanın bastırılmasında ordu ile polis koordineli çalışmıştır (Kandil, 2012: 197, 237; Abdelrahman, 2017).

Genel İstihbarat Teşkilatı'nın başkanı ve isyan sürecinde Mübarek tarafından devlet başkanı yardımcılığına atanan Ömer Süleyman'la 1 Şubat 2011'de görüştüğü ve meydandaki gösterilerden çekilmeleri karşılığında iktidardan büyük payı alma konusunda gizli bir pazarlığa girdiği öne sürülmüştür. Ayrıca gelecek hükümetin ordunun ekonomik ayrıcalıklarını koruyacağı ve Silahlı Kuvvetler Yüksek Meclisi üyelerinin göstericilerin öldürülmesi veya işkence görmesi ile ilgili olarak cezalandırılmayacağı, karşılığında da Hayrat el-Şatır'ın serbest bırakılacağı ve Müslüman Kardeşler'in demokratik yolla iktidara gelmesine imkân sağlanacağı konularında anlaşıldığı belirtilmiştir[12] (Abu Khalil, 2012: 231: Kandil, 2014: 137; Willi, 2021: 243).

Ancak daha meydanda isyan devam ederken, devlet başkanı yardımcısı kimliğiyle Ömer Süleyman'ın kamuya açık olarak farklı siyasi parti ve gruplara yaptığı 5 Şubat'ta görüşme çağrısına Müslüman Kardeşler de dahil olmak üzere pek çok grup olumlu yanıt vermiştir. Örgütün bu kararı Tahrir Meydanı'nda bulunan genç üyeleri arasında öfke yaratmıştır. Her ne kadar örgüt için bu kabul 1954'ten beri yasadışı olan bir örgütün devlet mekanizması içinde en üst makam tarafından meşru, eşit bir temsilci olarak değerlendirildiğini göstermesi açısından önemli ve tarihî bir fırsatsa da, bazı muhaliflerin gözünde İhvan'ın bu süreçte ordu ile işbirliği yapmaya hazır olduğunun ifadesidir.

Ocak-Şubat 2011'de Müslüman Kardeşler'in medya komitesinin başkanı olan, daha sonra Hürriyet ve Adalet Partisi'nin İskenderiye sözcüsü ve partinin dış ilişkiler sekreteri olan Muhammed Soudan'a göre Müslüman Kardeşler'in bu toplantıya katılması gerekiyordu çünkü katılan diğer gruplarla birlikte olunmak isteniyordu. Soudan bu isteği şöyle gerekçelendirmektedir: "Eğer katılmasaydık Müslüman Kardeşler'in kendi programı var diyeceklerdi. Katıldık ama Ömer Süleyman'ın önerilerini de reddettik."[13] Müslüman Kardeşler bu toplantıdan sonra açık bir biçimde Hüsnü Mübarek yönetimden ayrılana kadar meydanda gösterilere örgüt olarak katılmaya devam etmiştir.

11 Şubat 2011'de Mübarek'in istifa kararının açıklanmasının ardından Silahlı Kuvvetler Yüksek Meclisi altı aylık bir geçiş dönemi için yönetime el koyarak Meclis'i lağvetmiş, anayasayı askıya almıştır. Bu karar genel olarak toplumda olumlu karşılanmış, bazı sol ve küçük liberal gruplar dışında eleştirilmemiş ve Tahrir'de "Ordu Millet El Ele!" sloganı atılmaya başlanmıştır. Altı ay olarak ifade edilen geçiş dönemi bir buçuk yıla uzamış ve Mursi'nin devlet başkanı seçilmesiyle sona ermiştir. Geçiş döneminde ordunun siyasal yapıyı yeniden düzenleme ve kendi konumunu güçlendirme çalışmasında Müslüman Kardeşler önemli bir müttefik olarak değerlendirilmiştir. Aslında bu işbirliği her iki tarafın da kendi çı-

12 Bu gizli görüşmenin duyulması örgüt içinde genç üyeler ve reformcu kanat olarak tanımlanan grupta büyük öfke yaratmış, bu görüşme ile yönetimin sadece üyelere değil, tüm devrime ihanet ettiği ve örgütün güvenilirliğini ortadan kaldırdığı savunulmuştur. Şura toplantısında Abul Monim Abul Futuh'un Mürşit Muhammed Bedii'ye çıkıştığı söylenmiştir (Abu Khalil, 2012: 231).

13 Soudan ile mülakat, Londra, 13 Ağustos 2023.

karına uygun olarak tanımladığı, manipüle etmeye çalıştığı gerilimli bir süreçtir.

Ordu isyana katılan grupların geçiş döneminde rol oynayabileceği düzenlemeleri yaparken bu grupların ya çok sınırlı temsil edilmesini ya da hiç temsil edilmemesini sağlamıştır. Doğal olarak bu "seçme" eylemi sadece kimi en güçlü grup gördüğüyle değil, aynı zamanda hangi grubu/grupları potansiyel müttefik olarak değerlendirdiğiyle de ilişkilidir. Örneğin, geçiş dönemini düzenlemek üzere yapılan ilk anayasa değişikliğini hazırlayan, Silahlı Kuvvetler Yüksek Meclisi tarafından oluşturulan sekiz kişilik komisyonda Müslüman Kardeşler'in tek temsilcisi dışında meydanda yer alan grupların hiçbirinin temsilcisi yoktur.

Ordunun denetiminde, onun belirlediği tarihlerde bir geçiş dönemi düzenlenmesinin kabulü Mart 2011 referandum sürecinde Müslüman Kardeşler'le ordu arasında açık ya da örtük bir anlaşma yapıldığı fikrini Tahrir'de güçlendirmiştir. Çünkü yapılan bu ilk değişikliğin meydandaki talepleri karşılamaktan uzak olduğunu, yürütmenin elindeki geniş yetkilerin devam ettiğini ve seçime katılacak siyasi gruplara örgütlenmek için yeterli zaman verilmediğini savunan sol ve liberal siyasi gruplar referandumda hayır oyu verilmesi gerektiğini savunurken, prosedürel demokrasi ile yetinen Müslüman Kardeşler ise hızla seçim yapılıp askerî yönetimin sona ermesi için evet oyu verilmesi gerektiğini savunmuştur (Atacan, 2014c: 78-81).

Geçiş döneminde Müslüman Kardeşler'le ordu arasında kurulan zımni veya açık işbirliği her iki taraf için de sınırları olan bir birlikteliktir. Nitekim seçilecek parlamentoyu yetkisiz hale getirecek Silmi belgesi Silahlı Kuvvetler Yüksek Meclisi tarafından dolaşıma sokulduğunda adı geçen belgeye karşı Müslüman Kardeşler 29 Temmuz 2011'de Tahrir'de gösteri düzenlemiş ve meydandan çekilmelerinin taktik bir uygulama olduğunu, gerektiğinde meydana geri dönebilecekleri mesajını vermiştir (Ketchley, 2017: 93-95).[14]

Eski otoriter yapıda muhalefet olarak hareket eden Müslüman Kardeşler bu yapı ve bileşenleri hakkında oldukça deneyimlidir. Her ne kadar aktif yönetim tecrübesi yoksa da ordunun ve güvenlik sektörünün sistemin ana omurgası olduğunu farkındadır. Bazı üyeler bunu yeterince bilmediklerini iddia etseler de[15] örgütün Nasır'dan başlayarak yaşadığı bastırılma, kontrol altına alınma ve sınırları rejimce belirlenen işbirliği deneyimleri iki aktör arasında kontrollü bir birlikteliğe yol açmıştır.

---

14 Ketchley'e göre, Müslüman Kardeşler Tahrir'deki varlığını üç olayda önemli tavizler koparmak için kullanmıştır: Bunlardan birincisi yukarıda sözü edilen Silmi belgesinin iptal edilmesinde, ikincisi gelecek seçimlerde Mübarek'in partisine resmî üye olan siyasetçilerin seçime katılmasını yasaklayan kanunun çıkartılmasında ve nihayet, seçimlerin belirlenen zamanda yapılıp iktidarın seçilmiş sivil yönetime devredilmesi taahhüdünün alınmasında (Ketchley, 2017: 97).

15 Soudan'ın "Bizim siyasi tecrübemiz vardı ama pratiğimiz yoktu," derken vurgulamak istediği her ne kadar Sedat döneminden itibaren siyasete, parlamento faaliyetlerine katıldıysalar da yönetime dair bir pratiğin fiilen mümkün olmadığıdır. Mursi'yle yakın çalışan bir kişi de şunları söylemiştir: "Bizler politikacı değildik. Siyasette ordunun, bürokrasinin rolünü bilmiyorduk, anlamıyorduk."

Mursi devlet başkanı seçildikten sonraki ilk konuşmasında orduya teşekkür etmiş ve sonra da bürokrasideki atamalarda askerleri gözetmiştir. Ancak Rafah, Sinai'de 2012 yılının ağustos ayında on altı askerin öldürülmesi ile sonuçlanan çatışmayı[16] bahane olarak kullanan Mursi, Mübarek döneminin savunma bakanı ve geçiş dönemi Silahlı Kuvvetler Yüksek Meclisi'nin başkanı Mareşal Muhammed Hüseyin Tantawi'yi ve Genelkurmay Başkanı General Sami Annan'ı Mısır'ın en üst devlet madalyası ile ödüllendirerek, Donanma Komutanı Amiral Muhab Memiş'i ve Hava Kuvvetleri Komutanı Reda Hafız'ı da doğrudan emekli etmiştir (Sabry, 2015). Mareşal Tantawi ve Genelkurmay Başkanı General Sami Annan'ın emekli edilmesinde ordu içinde tıkanan terfi sisteminin önemli rolü vardır ve bu karar ordu içinde de desteklenmiştir. Bazı aktivistler, Mursi'nin geçmişte yaptıkları nedeniyle yargılanmayacağı garantisi verilerek bu üst düzey askerî yetkililere güvenli bir çıkış sunduğunu öne sürmektedir (Annan, 2015: 535). Eleştirilere rağmen Mübarek döneminin önemli sembolü olan ve geçiş döneminde uygulanan baskıcı, şiddet politikalarının mimarları olarak görülen Tantawi ve Annan'in emekli edilmesi hem İslâmcı hem de seküler, devrimci gruplar tarafından alkışlanmıştır.

Bu emekli etme sürecinde 2013 yılından günümüze kadar Mısır'ı yöneten Abdul Fattah el-Sisi önce generalliğe terfi ettirilerek askeri istihbarat başkanlığına, sonra da savunma bakanlığına atanmıştır. Silahlı Kuvvetler Yüksek Meclisi'nin başkanı olan Tantawi ve Sami Annan'ın Mursi'ye suikast yapılması konusunda istekli olduğunu ve dört kez suikasta teşebbüs edildiğini öne süren Soudan, bugünkü devlet başkanı General Sisi'nin bu durumu Mursi'ye haber verdiğini ve bu gibi nedenlerle de güvenilir bir isim olarak değerlendirildiğini anlatmıştır.[17]

Ordu üst kademesindeki bu tasfiye, Mursi yönetiminin siyasal yapı içinde ordunun konumunu yeniden düzenleme çabası olarak değerlendirilemez. Yaşanan, orduda var olan bir rahatsızlık ve çözüm talebini kullanarak eski lider kadrosunu tasfiye etmek ve bu yolla ordu içinde kendine yeni bir destek alanı oluşturma çabasıdır. Yoksa Aralık 2012'de referandumla kabul edilen anayasada ordunun yarı otonom konumu korunmuş ve bütçesinin denetimi askerlerden oluşan Ulusal Savunma Konseyi'ne verilirken ileride orduya dair yapılacak kanunlarda da Parlamento'nun önce bu Konsey'le görüşmesi gerektiği belirtilmiştir (m. 197). Ayrıca Anayasa'nın 195. maddesinde de savunma bakanının ordu içinden seçileceği belirtilmiştir. (Abul Magd, 2016: 33).

Mursi yönetimi ordunun Mübarek döneminde edindiği güçlü ekonomik konumu değiştirmek yönünde de bir çaba sarf etmemiştir. Sedat döneminden itibaren siyasi gücü azalan ordu, ordunun modernizasyonuna yoğunlaşarak kurdu-

16 Cenaze törenine Mursi katılmadı ama ölenlerin yakınları Başbakan Hisam Kandil ve bazı İslâmcılara saldırdı. Yirmi dört saat geçmeden Mursi, Cumhuriyet Muhafızları'nın, Askerî Polis'in ve Merkezi Güvenlik bölümünün başkanlarını emekli etti. Mısır Genel İstihbarat Başkanı Murat Mowafi'yi de görevden aldı (Sabry, 2015).

17 Soudan ile mülakat, 13 Ağustos 2023, Londra.

ğu ticari şirketler aracılığıyla ekonomik bir güç haline gelmeye çalışmış, askerî endüstriyel yatırımların yanı sıra Nasır'in sosyalist anlayışı çerçevesinde alt gelir gruplarına yönelik yatırımlara da devam etmiştir.[18] Ordu, artan ekonomik gücünü Mısır'ı "kendi kendine yeten ve güçlü" bir ülke haline getirme temelinde milliyetçi bir anlatı ile meşrulaştırmıştır. Mübarek döneminde uygulamaya koyulan neoliberal politikalar çerçevesinde yerel ve Körfez sermayesi ile yeni ortak şirketler kurmaya başlayan askerî sermaye zamanla Cemal Mübarek etrafında kümelenen yeni iş insanları ile kurulan ilişkiler temelinde ihracata dayalı tarım, ağır sanayi yatırımları, paralı yol inşaatları gibi projelerden önemli pay almaya başlamıştır. Orduya sağlanan ücretsiz toprak, vergi istisnaları, gümrük ve ithalat vergilerinden muafiyet gibi ayrıcalıklar bu şirketleri piyasa şartlarında avantajlı konuma getirmiştir (Droz-Vincent, 2009: 224: Abul Magd, 2016: 24-31).

Müslüman Kardeşler de bu politikaları devam ettirmiş ve ordu şirketlerinin altyapı yatırımlarındaki ayrıcalıklı konumunu güçlendirmiştir. Örneğin Müslüman Kardeşler'in kontrol ettiği Şura Meclisi Ulaştırma Bakanlığı Kahire-İskenderiye kara yolunu paralı yapma hakkını ve sağlanacak gelirin yönetimini orduya vermiştir. Şura'daki "İnsani Gelişme Komitesi" de kamuya ait otomobil fabrikasının mülkiyet haklarını Askerî Üretim Bakanlığı'na devretmiştir (Abul Magd, 2016: 33).

Bireyden başlayarak toplumu dönüştürmeyi hedefleyen Müslüman Kardeşler ağırlıklı olarak rejimle açıktan çatışmayı değil, gerilimli de olsa işbirliği yapmayı tercih etmiştir. Çünkü Amr Darrag'a göre, isyan sırasında örgütün yönetim kadrosu "devletin toplumu kontrol edecek tüm araçlara sahip olduğunu, dolayısıyla sistemi değiştirmenin mümkün olmadığını" savunarak bu görüşe karşı çıkanları da örgütten uzaklaştırmıştır.[19] Bir başka deyişle çatışmanın stratejik hedeflerine zarar vereceği yönetim katında genel kabul gören tavırdır.[20] O nedenle de ne yöne evrileceği bilinmeyen bir süreçte sistemin omurgasını oluşturan ordu ile yürütülen gerilimli işbirliği seçimler aracılığıyla Müslüman Kardeşler'e iktidarın yolunu açsa da, bunun aynı zamanda bir kontrol edilme, bastırma süreci olduğu Müslüman Kardeşler'ce görülmemiş ya da görmezden gelinmiştir.

---

18 Ordu, Ulusal Hizmet Projesi Örgütü kanalıyla kendi personeline daha ucuz fiyatla, dışarıya piyasa fiyatından satılan dayanıklı tüketim malları üretmeye, Gıda Güvenliği Bölümü aracılığıyla da tavuk, balık çiftlikleri gibi ucuz gıda üreten ve satan şirketler kurmaya başladı. Ek olarak alt gelir grupları için üretilen konut, yol, okul, hastane gibi birçok yatırım Mısır'ın gelişmesine ordunun yaptığı katkı olarak çerçevelendi.

19 Amr Darrag ile mülakat, İstanbul, 22 Ocak 2024.

20 Ancak yine vurgulanması gerekir ki Müslüman Kardeşler örgütü içinde 1942 sonu 1943 başında İngiliz sömürge yönetimine ve Filistin'in parçalanmasına karşı anti-Siyonist mücadele birimi olarak kurulan Özel Cihaz (*cihaz al-has*) adı verilen birimin şiddeti siyasi hedefler için bir araç olarak kullandığı öne sürülmektedir (Mitchell, 1969: 30, 183). Her ne kadar bu birimin 1948'de Başbakan Nukraşi'ye yapılan suikasttan sonra tasfiye edildiği öne sürülse de Kutbist çizgide bu örgütlenmenin yeniden örgütlenerek devam ettiği ve Rabaa katliamı sonrasında silahlı bir direniş oluşturduğu bilinmektedir.

Müslüman Kardeşlerin örgütsel ve ideolojik çıkmazları

Yasal bir parti kurmak ve seçimler

Müslüman Kardeşler'in parti kurması fikri geçmişte örgüt içinde de tartışılmış, özellikle 2000'li yılların başından itibaren açık bir siyasi programa sahip siyasi bir parti olarak örgütlenilmesi gerektiği yönündeki baskı, örgütü 2004'te *Mısır'da Reformun Genel Prensipleri*'ni ve 2007'de de kurulacak partinin program taslağını yayımlamaya itmiştir. Her iki belge de hem örgüt içinde hem de dışında tartışılmış, eleştirilmiştir. Örgüt içinde mevcut gerilim hatlarına denk gelen bu tartışmalar isyan sonrasında da devam etmiştir.

21 Şubat 2011'de Saad el-Katatni, Müslüman Kardeşler'in lideri/mürşidi Muhammed Bedii tarafından yasal bir partinin kurulması çalışmalarıyla görevlendirilmiştir. Kurulacak partinin İslâmi referanslı sivil bir parti olacağı söylenmiş ve örgütün Şura Meclisi[21] bu kararı onaylamış, parti yöneticilerini seçmiş/atamıştır. Ayrıca bu süreçte Mekteb el-İrşad'ın da partiye danışmanlık yapmasına karar verilmiştir. Bu karar uyarınca parti başkanı Muhammed Mursi, başkan yardımcısı Isam el-Eryan ve genel sekreteri de Saad el-Katatni olmuştur (Atacan, 2021: 120).

Kurulma aşamasında ve sonrasında ana tartışma konusu partinin Müslüman Kardeşler örgütünün siyasi kanadı mı yoksa bağımsız bir kurum mu olacağıdır. Sonunda Şura Meclisi partinin örgütten bağımsız olmasına karar vermiş ve parti yöneticileri örgüt üyeliğinden istifa ettirilmiştir. Partinin kurulma biçimi örgüt içinde de tartışma yaratmıştır. Parti kurucularının örgüt tarafından yeterince tartışılmadan belirlendiği savunulmuştur. Ayrıca örgütün, üyelerin kurulan Hürriyet ve Adalet Partisi'nden başka bir parti kuramayacağı ve başka partilere üye olamayacağı kararı da eleştirilmiş,[22] amacın örgütten bağımsız bir parti kurmak olmadığı savunulmuştur. Bu çatışma alanı bazı üyelerin Müslüman Kardeşler'den ayrılmasına ya da ihraç edilmesine sebep olmuş ve bu üyelerin bir bölümü de yeni partiler kurmuşlardır.[23]

Partinin bağımsız ya da siyasi kanat olarak örgütlenmesi meselesi sadece örgüt içi bir tartışma konusu değildir. Diğer siyasi gruplar Hürriyet ve Adalet Partisi'nin Müslüman Kardeşler'le özdeş olduğunu, dolayısıyla örgütsel açıdan sosyal hareket olma avantajını kullandığını ve bu nedenle de siyasi parti olarak

---

21 Şura Meclisi Müslüman Kardeşler'in yasama organı olarak görev yapar ve kararları tüm üyeleri bağlar. Her bir vilayetin üyeleri temelinde belirlenen kotası vardır ve seçimler yerel Şura Meclisi tarafından yapılarak üyeler belirlenir. Üyeler dört hicri yıl için seçilirler ve Şura üyelerinin sayısı doksandır.

22 Bu sınırlayıcı kararların arkasında Mekteb el-İrşad'ın güçlü üyesi, iş insanı Hayrat el-Şatır'in olduğu öne sürülmüştür.

23 Abul Monim Abul Futuh Güçlü Mısır Partisi'ni, İbrahim el-Zafarani Al-Nahda'yi kurarken gençlerden Mustafa El-Naggar Adalet Partisi'ni, Isam Lutfi, Muhammad al-Kassas ve Ahmed Abd el-Gawad da Mısırlı Cereyan Partisi'ni kurmuştur.

değerlendirmenin sorunlu olduğunu öne sürmüşlerdir. Siyasi analizlerde de bu ayrımın yapılamamış olması Müslüman Kardeşler'in zaafı ya da başarısızlığının önemli nedeni olarak değerlendirilmiştir. Aslında partinin bu kadar köklü bir hareketten birkaç ay içinde bağımsız olabileceğini savunmak olgu analizinden çok analizi yapanların siyasi tercihini yansıtmaktadır.

Dava temelinde örgütlenen, üyelerin her aşamada dinî ve kültürel bir eğitim programından geçtiği, davranışları yakından gözlenerek örgütün değerlerini içselleştirmeleri sağlanan, her birinin gelişimi hakkında üst idari birimlere rapor verilen bir örgüt yapısı (Al-Anani, 2016) içinde bağımsız görüş ya da örgütlenme geliştirmenin oldukça zor olduğu açıktır. Buna ek olarak Mısır'da mevcut siyasal yapının parti kurmayı imkânsız hale getirmesi ve Müslüman Kardeşler için böyle bir olasılığın geçmişte de olmaması örgütün bir parti kurma, devam ettirme deneyimi yaşamasını da olanaksız kılmıştır. Müslüman Kardeşler'in kendini temsil eden yasal bir parti kurması sürecinde karşılaştığı sorunlar, aslında Mısır'da siyasi parti deneyimi çok sınırlı olan ya da olmayan diğer tüm siyasi örgütlenmeler için de geçerlidir.

Bu koşullar altında kurulan partinin aslında mevcut parti yöneticileri tarafından değil, Müslüman Kardeşler'in Mürşidi Muhammed Bedii ve Mekteb el-İrşad'ın etkili üyesi, iş insanı Hayrat El-Şatır tarafından yönetildiği yaygın kabul gören bir anlayıştı. Muhammed Mursi'yi yakından tanıyan, kısa süre birlikte çalışmış bir muhalife göre "Mursi iyi, yumuşak, diyalog kurulabilecek bir insandı ama Mokattam'da[24] oturanlar onun tek başına yönetmesine izin vermedi". Kısacası toplumda Müslüman Kardeşler'in İslâm devleti kurmayı hedeflediği, asıl amacının devlete el koymak olduğuna dair var olan inanç, parti ve Muhammed Mursi'nin yaptığı tüm eylemlerin bu lens içinden görülmesine ve var olan güvensizliğin artmasına zemin sağladı.

Şura Meclisi üyesi Hilmi Gazzar, Müslüman Kardeşler'in "devlete el koymadı"ğını vurgulayarak yaşadıkları iktidar olamama/iktidarda kalamama deneyimlerinin kendilerine ilişkin muhtemel sebepleri hakkında şunları söylemektedir: "Beş seçim kazandık. Belki zaman Müslüman Kardeşler için uygun değildi, ülke için, bölge için Müslüman Kardeşler hazır değildi. Belki bu kritik şartlarda nasıl davranmamız gerektiğini bilmiyorduk, belki nasıl iyi politikacı olunacağını bilmiyorduk." Her ne kadar geçiş sürecinde yapılan seçim ve referandumların tam anlamıyla şeffaf ve adil şartlar altında yapıldığını söylemek mümkün değilse de parlamento seçimlerinde Hürriyet ve Adalet Partisi (HAP) Halk Meclisi'nde 235 sandalye ile milletvekilliklerinin %47,2'sini, Şura seçimlerinde de seçilen 180 üyenin %58,3'ünü kazanmıştır (Hesam, 2012).[25] Seçim sonuçları Selefilerin kırsal alandaki başarılarına karşı Müslüman Kardeşler'in partisi HAP'nin kentlerde

24 25 Ocak isyanından sonra Müslüman Kardeşler Kahire'de, Mokattam'da büyük bir genel merkez binası açtı ve bu bina fiilen yasallaşmalarının, tanınmalarının sembolü oldu. 1 Temmuz 2013'te Müslüman Kardeşler karşıtı göstericiler binayı yağmalayarak yaktı.

25 Halk Meclisi seçiminde katılım %54, Şura seçiminde ise %6,5 idi.

daha başarılı olduğunu ve kentlerdeki yoksul mahallelerde Selefiler ile rekabet ettiğini göstermektedir. Başkanlık seçimlerinde ise Müslüman Kardeşler'in orta sınıfın yaşadığı kentsel alanlarda oyu azalırken kırsal bölgede oyları artmıştır. Bununla birlikte Selefi gruplara giden oyların Müslüman Kardeşler'e dönmemesi örgüt açısından olumsuz bir veri olarak dikkat çekicidir (Zollner, 2016).

Bu noktada Müslüman Kardeşler hakkında farklı gruplarda var olan güvensizliğin somut temeli olup olmadığını tartışmaktan çok, bu duyguyu pekiştiren ya da gideren uygulamalara bakmak daha anlamlıdır. Çünkü farklı gruplarla yaptığım görüşmelerde Mısır toplumunun zaten oldukça dindar olduğunu ve gerek devlet örgütlenmesinde ve gerekse yasal düzlemde özellikle Enver Sedat'tan itibaren dinin önemli rol oynadığını, hatta topyekûn olarak bir İslâmileşmeden bahsedebileceğimizi belirterek (Atacan, 2014: 81-91), Müslüman Kardeşler toplumu ve devleti İslâmileştirecek derken tam olarak neyin kastedildiğini sorduğumda aldığım yanıt, genellikle öfkeyle karışık Mısır toplumunu anlamadığımdı. Sonrasında işaret edilen ise bölgede ve Uzak Doğudaki farklı İslâm devleti uygulamalarıydı. Bu tartışmalarda Selefi örgütlenmeler ve özellikle Selefi Nur Partisi ile Müslüman Kardeşler arasındaki farklılık hiç dikkate alınmadığı gibi farklı İslâmi gruplar arasında hızla değişen taktik işbirlikleri de hepsinin aynı olduğunun kanıtı olarak gösteriliyordu. Yaygın kanı İhvan'ın devleti İslâmileştireceği, devlet kurumlarına kendi üyelerini getireceği ve farklı düşüncede olanları tasfiye edeceğiydi. Bu görüşün oluşmasında ve hâkim konum kazanmasında devlet medyasının ve devletle ilişkili özel televizyon kanallarının propagandasının rolü çok önemlidir. Ancak Müslüman Kardeşler'in de isyan sürecinde bu güvensizliği besleyecek bazı davranışları ve siyasi tercihleri olduğu da bir gerçektir. Örneğin, örgüt önce toplumdaki kaygıları göz önüne alarak devlet başkanlığına aday göstermeyeceğini açıklamış ama daha sonra aday göstermiştir. Soudan, bu karar değişikliğinin sebebini Saad el-Katatni'nin Silahlı Kuvvetler Yüksek Meclisi ile yaptığı toplantının kendilerini ittiği yeni anlayışa bağlayarak şunları söylemektedir: "Demokrasi değil asker devletiydik, biz Silahlı Kuvvetler Yüksek Meclisi ve derin devlete karşı aynı anda savaşan aktörlerdik, bir şeyi değiştiremezdik, gerçek gücümüz yoktu. Hoşumuza gitmedi [devlet başkanlığına aday göstermek] ama yapmak zorundaydık" (Ardovini, 2022: 36).

Müslüman Kardeşler'in Silahlı Kuvvetler Yüksek Meclisi ile arasındaki gerilim sonucu[26] aday göstermeme kararı örgütün Şura Meclisi'nde yeniden ele alınmış ve ilk iki turda reddedilen öneri üçüncü turda 52'ye karşı 56 oyla kabul edilmiş ve Hayrat el-Şatır devlet başkanlığına aday gösterilmiştir. Şatır'ın adaylığı daha

26 Müslüman Kardeşler 24 Mart'ta hükümete karşı sert eleştiriler içeren bir bildiri yayımlayarak Silahlı Kuvvetler Yüksek Meclisi'nin seçimlere hile karıştıracağını ve parlamentoyu feshetme tehdidiyle şantaj yaptığını öne sürmüştür. *Al-Shuruq* gazetesinde çıkan haberde Silahlı Kuvvetler Yüksek Meclisi'nden generaller ve Başbakan Ganzuri'nin Müslüman Kardeşler'den Hayrat el-Şatır ve Muhammed Mursi ile toplantı yaptığını, kendilerine şahsen Halk Meclisi'nin feshedileceği tehdidinde bulunulduğunu söylemektedir. Bu bağlamda, 24 Mart bildirisi yapılan tehdide bir cevap olarak anlaşılmalıydı (*Al Shuruq*, 2012).

önce ceza aldığı gerekçesiyle Nisan 2012'de Başkanlık Seçim Komisyonu tarafından reddedilmiştir. Bunun üzerine Hürriyet ve Adalet Partisi başkanı olarak örgütün mevcut liderliğine sadakatinden şüphe duyulmayan ve 2000-2005 yılları arasında parlamentoda Müslüman Kardeşler'in grup başkanlığını da yapmış olan Muhammed Mursi devlet başkanlığına aday gösterilmiştir. Bu nedenle de Mursi seçim sürecinde muhalif gruplar tarafından aşağılayıcı bir biçimde "yedek lastik" olarak tanımlanmıştır.

Uygulamada ise çıkarılan geçiş dönemi bildirileriyle İhvan'ın Meclis'te[27] ve devlet başkanlığında yetkileri kısıtlanmış, hareket edemez hale getirilmiştir. Bu kısa yönetim döneminde de Müslüman Kardeşler Meclis'teki diğer gruplarla ittifak arayarak sorunları aşma yerine elde ettiği bu fırsatı tek başına kullanmayı denemiştir.

Darbeye doğru giderken

Mursi devlet başkanı seçildiği andan itibaren rejim güçlerinin güçlü direnişi ile karşılaştı. Yargı ve ordunun yönetimi kilitleme hamlelerine karşı Mursi sorunu devlet başkanlığı kararnamesiyle hızla çözmeye ve güç dengesini kendilerinden yana değiştirmeye çalıştı. Öyle görünüyor ki bu hamle gücün, seçimlerle meşruiyet kazanmış yeni başkanın elinde olduğunu gösterme çabasıydı. Ancak Mursi ve Müslüman Kardeşler yukarıda açıklanan farklı neden ve süreçlerle hızla meşruiyetini kaybetmişti. Zira doğal sürecinde işleyen prosedürel bir demokrasi varmış gibi davranmak ve buradan meşruiyet tezleri üretmeye çalışmak isyan sürecinde yaşananın bu olduğu anlamına gelmez. Tam tersine bu tutum, Mursi'nin gerçeklikle bağının olmadığı eleştirilerine ve toplumsal taleplere sırtını çevirip İhvan'ın taleplerini yerine getirmeye kılıf ürettiği söylemine zemin hazırladı.

Başkanlık seçiminin ikinci turundan hemen önce Yüksek Anayasa Mahkemesi, üyelerinin üçte birinin yasal olmayan bir biçimde seçildiğini öne sürerek Halk Meclisi seçimini Anayasa'ya aykırı ilan etti. Silahlı Kuvvetler Yüksek Meclisi buna dayanarak Halk Meclisi'ni kapattı ve 12 Haziran 2012'de Ek Anayasal Bildiri ile devlet başkanının yetkilerini sınırladı, yasama gücünü Silahlı Kuvvetler Yüksek Meclisi'ne verdi. Bir başka deyişle Mursi devlet başkanı seçilmeden hemen önce yasal olarak yetkisiz hale getirildi (Pargeter, 2016). Hilmi Gazzar, söz konusu dönemde Mursi'nin de içinde bulunduğu çıkmazdan "Polis, medya, adalet sistemi olmadan nasıl toplumu yönetebiliriz," diyerek yakındığını aktarmakta ve Mursi'yi teyit edercesine eklemektedir: "Bunların hepsi bize karşıydı."[28]

Öte yandan aslında başkanlık seçiminden hemen önce 21 Haziran'da Fairmont Otel'de yapılan toplantıda onlarca önemli muhalif bir araya gelerek seçimlerde yolsuzluk yapacağı düşünülen eski rejime karşı seçimde birleşik bir cephe oluş-

27 Yetkili organ olan Halk Meclisi seçimleri Yüksek Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiş ve Meclis tasfiye edilmiştir. Şura, açık kalmışsa da danışma organı niteliğinde olduğu için yetkisi yoktur.

28 Hilmi Gazzar ile mülakat, İstanbul, 28 Ocak 2024.

turduklarını göstermek istemişlerdi. Mursi'ye verilen bu desteğe karşılık da Mursi'nin iktidara gelirse farklı muhalif grupların temsilcilerini içeren, bağımsız siyasi figürlerden oluşan, isyanın taleplerini yerine getirecek bir "milli birlik" hükûmeti kuracağı sözü verdiği söylenmişti. Ancak seçim sonrası bu sözler hızla unutuldu ve Müslüman Kardeşler'e yakın teknokratlardan oluşan bir hükümet kuruldu. Başkanlık Danışma Komitesi'ne de ağırlıklı olarak Müslüman Kardeşler üyeleri atandı.[29] Bunların dışında Samir Markos (Kıpti), Pakinam Sarkavi (kadın, akademisyen), Imad Abdulgaffur (Selefi Nur Partisi Başkanı) ve liberallerden Sekina Fuat (yazar), Faruk Gouida (şair) ve Amr el-Leiti (televizyon sunucusu) on yedi üyeli bu komitenin diğer üyeleri oldular (Pargeter, 2016: 44). İhvan'a yakın atanan pek çok üyenin siyasette ve atandığı konumlarda tecrübesi yoktu. Bu durum böylesine çatışmalı, gerilimli bir dönemde sorunları değerlendirmek, çözüm üretmek, bürokrasiyi harekete geçirebilmek açısından Müslüman Kardeşler'in aleyhine işledi.

Bu arada parlamentonun dağıtılması, Anayasa Komisyonu'nun sürekli yargıya taşınarak yeniden düzenlenmeye çalışılması ve artan ekonomik zorluklar karşısında Mursi, 22 Kasım 2012'de çıkardığı başkanlık kararnamesiyle kendisini olağanüstü yetkilerle donatarak yargı da dahil olmak üzere diğer kurumların devlet başkanlığını denetlemesini olanaksız hale getirdi. Bu, ordu tarafından uygulamaya koyulup yargı eliyle büyük ölçüde gerçekleştirilen, Müslüman Kardeşleri hareketsiz hale getirici hamlelere karşı bir hamle olarak anlaşılabilir ki Müslüman Kardeşler'in birçok üyesi de bunu böyle değerlendirdi. Ancak Müslüman Kardeşler süreç boyunca müttefik kazanmak yerine ittifak yapabileceği güçleri kendine yabancılaştırdığı için bu hamleler, Müslüman Kardeşler'in tüm toplumu İslâm temelinde dönüştürme hedefi yolunda önüne çıkan fırsatı kullanarak yukarıdan aşağıya uygulama denemesi olarak anlatıldı ve anlaşıldı. Mursi'nin, örneğin açıkça Mübarek yanlısı ve yolsuzluklarıyla bilinen başsavcıyı görevden alma olayında olduğu gibi yargıda yaptığı düzenlemelerle eski rejim yanlılarını tasfiye etmeye yönelik her teşebbüsü eski rejim yanlıları tarafından hızla "İhvanlaşma'nın kanıtı olarak tanımlandı.

Eski rejim yanlıları ile bu rejimi değiştirmeyi hedefleyen farklı gruplar arasında devam eden keskin iktidar mücadelesinde muhaliflerin bir ittifak oluşturamamaları ve özellikle ordunun manipülasyonları gerilimi arttırdı. Bir kez daha yaygın protestolar ve oturma eylemleri başladı. Mursi yönetimi bu gösterileri değersizleştirdi, göstericileri meşru muhataplar olarak almadı ve göstericilerin taleplerini değerlendirmeyi bile reddetti.[30] Buna karşı 24 Kasım 2012'de otuz beş siyasi grup Milli Kurtuluş Cephesi oluşturarak Mursi'nin kararnameyi geri

29 Müslüman Kardeşler üyeleri bazı seküler, sol, liberal siyasetçi ve aktivistlere teklif götürdüklerini ama onların kabul etmediğini öne sürmüştür.

30 Göstericilerin talepleri arasında seçimlerin yenilenmesi vardı. Erken seçim sürecini başlatılması Müslüman Kardeşler'e bir hareket alanı açabilirdi ancak bir kez daha seçim kazanmalarına izin verilmeyeceğini düşündüklerinden ya da baskıya boyun eğerek kazandıkları başkanlığı bırakmayı meşru görmediklerinden bunu tartışma konusu olarak bile kabul etmediler.

çekmesini ve daha kapsayıcı bir Anayasa Komisyonu kurulmasını talep ettiler (Pratt ve Rezk, 2019: 244-247). Sonunda Mursi, 9 Aralık 2012'de yukarıda anılan kararını geri çektiyse de artık çok geçti.

Darbenin gelmekte olduğu çok açık olmasına rağmen, yaptığım görüşmelerde "darbe olacağını düşünmedik/anlamadık" açıklamasının en azından benim için ikna edici olmadığını da belirterek Müslüman Kardeşler'in niçin farklı davranmadığını sorduğumda görüştüğüm kişilerin hemen hepsi söz konusu açıklamanın gerçekliğinde ısrarcı oldular. Nitekim Mursi ile yakın çalışan bir kişi de Mursi'nin, ordunun bazı tavizler elde etmek için kendilerine baskı yaptığını, ama durumun darbeye kadar gitmeyeceğini düşündüğünü söylemiştir. Bir başka üyeyse haziran ayında durumu geri çevirmenin mümkün olmadığı bir aşmaya gelindiğini ama darbeyi önleyebilecek güce ve donanıma da sahip olmadıklarını belirterek "Tabii darbe olacağını biliyorduk ama sonuçta önlemek imkânlarınıza bağlıydı, mümkün değildi," diyecekti.

Darbe olacağını bilmediklerini savunan Amr Darrag'ın darbeyi görememe nedenlerini açıklarken kullandığı şu sözler Müslüman Kardeşler'in yukarıda özetlediğimiz siyaset tarzını teyit eder niteliktedir: "Eğer bazı kavramların peşinden gidiyorsanız, kimseyi dinlemezsiniz. Kendinizin herkesten iyi olduğunu, iyi bildiğini düşünüyorsunuz, kendinize aşırı güven duyuyorsunuz."[31]

Müslüman Kardeşler'de eski mürşit yardımcısı olan Muhammed Habib, 25 Ocak isyan sürecinde örgütten kopan üst düzey üyelerden biridir. Habib'e göre Müslüman Kardeşler'in bakış açısının temel taşları "istikrar ve himaye"dir. Habib, var olan konumlarını koruyarak, düzen içinde örgütü önceleyen yönetimin bu kritik dönemde "bir gelecek tahayyülü, bir stratejisi, gücü, tarihi değiştirecek fikri" olmadığını öne sürmüştür.[32]

Müslüman Kardeşler'in kendi iç örgütlenmesinde 2010'da yaptığı Mürşit ve Mekteb el-İrşad seçimlerini, "tanzimi" olarak tanımlanan ekip kazandı. Bu ekip lider kadrosundan bazı üyeler Seyyid Kutb ile birlikte hapis yatmış ya da doğrudan onun görüşlerinden etkilenen insanlardır. Grup, Kutb'un radikal mücadele çizgisini reddetmekle birlikte onun örgütü önceleyen, öncü kadro yetiştirmede güçlü ve bütünleşik bir örgüt yapısının gerekliliğini savunan, içeride katı, sıkı kontrol edilen, hiyerarşik yapıyı önceleyen yaklaşımına bağlıdır. Bu nedenle de örgüt içinde eğitim, doktrinasyon ve denetimi önemseyen grubun dünyayı "bizden olanlar" ve "bize karşı olanlar" şeklinde algıladığı öne sürülmektedir. Sözü geçen grubun dışarıya karşı daha ılımlı, tartışmayı, ittifak kurmayı savunan üyelere göre daha içe kapalı, örgüt merkezli oldukları açıktır. Ancak bu tutumları toplumsal, siyasal değişimin yaratılmasında örgüte ve öncü kadroya biçtikleri rolle ilişkilidir (Tammam, 2010).[33]

31 Amr Darrag ile mülakat, İstanbul, 22 Ocak 2024.

32 Muhammed Habib ile mülakat, Kahire, 8 Nisan 2012.

33 Hussam Tammam ile mülakat, Kahire, 1 Şubat 2010.

Müslüman Kardeşler resmî sözcüsü ve Mekteb el-İrşad üyesi Mahmud Guzlan'la yaptığım görüşmede kendisine insanların onları hükümet olarak gördükleri için protestolarını onlara yönelik yaptıklarını, onlardan talepte bulunduklarını, niye onlarla bir tartışmaya girmek yerine üstlerine askerî polisi yolladıklarını sorduğumda biraz da kızarak "Böyle olduğunu nereden biliyorsun?" dedi. Ben de gazetelerden, izlediğim günlük tartışmalardan bildiğimi söylediğimde şu karşılığı verdi: "Biz sizin bilmediğiniz şeyleri biliyoruz. Söylendiği gibi masum değil bu gösteriler. İstikrarsızlık yaratmak, sorun çıkarmak istiyorlar, anlamıyorsunuz." Daha sonra da kendi görüşlerini anlatırken temel meselenin bireyden başlayarak terbiye yoluyla insanları ve sonunda toplumu değiştirmek olduğunu, bunun zaman alan ancak en olumlu yol olduğunu belirtti. Ama Mısır'da o anda yaşanan süreçte bu mantığın pek de kolay kavranır olmadığını söylediğimdeyse şöyle cevap verdi: "Niye, bu yolun daha iyi olduğunu düşünmüyor musun? Sence de doğru olanı bu değil mi? Biz devrimci değiliz, reformistiz."[34]

Guzlan'ın yaptığı bu analiz, aslında bize mevcut yöneticileriyle Müslüman Kardeşler'in niye sistemle uyumlu çalışmak istediğini açıklıyordu. Müslüman Kardeşler, uzun vadeli bir strateji ile bireysel düzeyde başlayarak insanları kendi İslâm anlayışları temelinde eğittiklerinde toplumun kaçınılmaz olarak değişeceğini, kendi etraflarında kenetleneceğini düşünüyordu. Bu süreci koruyacak, pekiştirecek eylem biçimi ise devrim değil, ıslahtı. Bu yaklaşım aynı zamanda örgüt içinde büyük çabalarla eğittikleri öncü kadronun korunması ve devamı için de önemliydi.

Sonuç

Mısır'da 25 Ocak isyanı ile başlayan sürecin farklı veçhelerine yoğunlaşan ve farklı araştırma teknikleri kullanan çok sayıda araştırma yapıldı. Araştırmanın yapıldığı bağlam ve kullanılan teknik üretilen bilginin niteliğini de birçok biçimde etkiledi. Saha araştırmaları açısından önemle vurgulanması gereken nokta bildiğimiz sahanın hızla değiştiği ve değişimi gözlemleme açısından yeni olanaklar ve sınırlamaların ortaya çıktığıdır.

Otoriter rejimlerde muhalif olmak iktidar olmak kadar üzerinde durulmasa da sistemin devamlılığı açısından kritik öneme sahip bir olgudur. Mevcut otoriter yapının çizdiği sınırlar içinde, görünürlük üzerinden yapılanan muhalefetin rejimle geliştirdiği ilişki biçimi sadece örgütlenme yapısını değil, muhalefet etme biçimini de belirlemektedir. Rejimin muhalefet ile geliştirdiği dışlama, içerme, kontrol etme gibi ilişki biçimleri muhalefeti otoriter yapının parçası haline getirerek belirlenen alanda muhalefet yapma biçimini kurumsallaştırmaktadır. Mısır'da yaşanan deneyim bu açıdan oldukça öğreticidir.

34 Mahmud Guzlan ile mülakat, Kahire, 8 Mayıs 2012.

Tamarrud[35] gençlik hareketinin örgütlediği, farklı grupların, kişilerin bireysel çabalarıyla yaygınlaştırdığı erken başkanlık seçimini talep eden imza kampanyası çerçevesinde, 30 Haziran 2013'te binlerce insan, kurulacak teknokrat hükümet gözetiminde seçime gidilmesini ve Mursi'nin istifa etmesini istedi. 3 Temmuz 2013'te Abdul Fattah el-Sisi yönetiminde Silahlı Kuvvetler Yüksek Meclisi bir kez daha yönetime el koydu ve Muhammed Mursi ve yardımcıları tutuklandı. Darbeye karşı Müslüman Kardeşler Raba el-Adaviya ve el-Nahda meydanlarında süresiz oturma eylemine başladı. 14 Ağustos 2013'te göstericileri dağıtmak üzere güvenlik güçleri Raba el-Adaviya Meydanı'na saldırdı, 800'ün üzerinde insan öldürüldü. Takip eden günlerde örgütün sadece üst yönetim kadrosu değil, alt düzey temsilcileri de dahil olmak üzere büyük bir tutuklama harekâtı başladı. Müslüman Kardeşler tarihinde bir dönüm noktası olan bu olay örgütün devamlılığında ciddi dönüşümlere yol açtı ve örgüt terörist ilan edilerek bir kez daha yasaklandı.

Genel olarak bakıldığında otoriter rejimle kısmi içerme üzerinden "kontrollü işbirliği" ilişkisi geliştiren Müslüman Kardeşler, Mısır'da 2011 isyanında yeni duruma uygun, yeni, gerçekçi bir strateji geliştirmek yerine, içine gömülü olduğu ilişki sistemleri üzerinden örgütün muhafazasını önceleyen, uzun vadede başarısından emin olduğu dünya görüşünü uygulamaya çalışmıştır. Oysa Mısır halkı eskiyi onaracak bir değişimin kendileri açısından kabul edilemez olduğunu, uygulanan tüm şiddete rağmen iki sene boyunca haykırdı. Bu talebi siyaseten örgütleme gücüne sahip, yeni bir siyasal yapı kurmaya dair siyasi bir program sunan ciddi siyasi örgütlenmeler yoktu. Bu anlamda toplumsal tabanda en örgütlü gruplardan biri Müslüman Kardeşler'di. Otoriter rejimin omurgasını oluşturan, "düzen içinde geçiş" döneminin ana aktörü olarak Batı tarafından desteklenen ordu, süreç içinde adım adım bu grupların birini diğerine karşı kullanarak, gerektiğinde ittifaklar yaparak, değişimi hedefleyen tüm muhalif hareketleri şiddetle bastırdı. Dolayısıyla Müslüman Kardeşler'in seçim başarısı temelinde oluşturmaya çalıştığı meşruiyet zemini, başka grupların tasfiye süreciyle eşzamanlı gittiği için giderek kaybolurken, sonunda örgütün kendisini de yalnızlaştırıp kolay tasfiye edilebilir hale getirdi. Bir başka deyişle otoriter yapının devamlılığını sağlayan dinamikler temelinde bakıldığında, Muhammed Mursi'nin başkanlık deneyimi en başından itibaren imkânsız bir iktidardı.

KAYNAKÇA

Abdelrahman, M. (2017) "Policing neoliberalism in Egypt: the continuing rise of the 'securocratic' state", *Third World Quarterly*, 38(1): 185-202.

Abu Khalil, H. (2012) *The Reformist Brotherhood*, Dawwin House, Kahire.

35 Kifaya hareketinden pek tanınmayan aktivist Mahmud Badr tarafından sözcülüğü yapılan Tamarrud (İsyan) kampanyası resmen 28 Nisan 2013'te, 30 Haziran'a kadar 15 milyon imza toplayarak Mursi'yi istifaya davet etmek üzere başlatıldı. Yaygın destek gören kampanyanın ordu ve güvenlik güçlerinin onayı, desteği ve koordinasyonu ile oluşturulduğu, büyük sermaye tarafından desteklendiği daha sonra ortaya çıkmıştır (Pratt ve Rezk, 2019: 246).

Abul-Magd, Z. (2016) "Egypt's Adaptable Officers: Bussiness, Nationalism, and Discontent" Grawert, E ve Abul-Magd, Z. (der.) *Businessmen in Arms, How the Military and Other Armed Groups Profit in the MENA Region*, Rowman & Littlefield, Maryland, 23-43.

Al-Anani, K. (2016) *Inside the Muslim Brotherhood: Religion, Identity and Politics*, Oxford University Press, Oxford.

Al-Anani, K. (2015) "Upended Path: The Rise and Fall of Egypt's Muslim Brotherhood", *Middle East Journal*, 69(4): 527-543.

Al Shuruq. (2012) "Al-Ikhwan wa-l'Askar 'ala Hafat el-Siddam", 26 Mart.

Ardovini, L. (2022) *Surviving Repression: The Egyptian Muslim Brotherhood After the 2013 Coup*, Manchester University Press, Manchester.

Atacan, F. (2021) "Mısır'da Müslüman Kardeşler ve Parti Örgütlenmesi" Hekimoğlu, H.B. ve Kerestecioğlu, İ. (der) *Toplum, Tarih ve Siyaset Üzerine Yazılar - Prof. Dr. Cemil Oktay'a Armağan*, Gazi Kitapevi, Ankara, 103-127.

Atacan, F. (2014a) "Duvar: Devrim mi, Geri Dönüş mü?", *Moment Dergi*, 1(1): 56-68.

Atacan, F. (2014b) "Ekmek, Özgürlük, Sosyal Adalet': Mısır'da Muhaliflerin Talepleri Açık Değil mi?" Fırat, D. (der) *Sokağın Belleği: 1 Mayıs 1977'den Gezi Direnişine Toplumsal Hareketler ve Kent Mekânı*, Dipnot Yayınları, Ankara, 43-65.

Atacan, F. (2014c) "Mısır'da Siyasal Hakların Yeniden Tanımlanması ve Vatandaşlık" Durakbasa, A., Öner, A.N.S. ve Karapehlivan Senel, F. (der.) *Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek: Sosyolojik, Hukuki ve Siyasal Tartışmalar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 77-92.

Cook, S.A. (2007) *Ruling but Not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria and Turkey*, Johns Hopkins University Press, Baltimore.

Droz-Vincent, P. (2009) "The Security Sector in Egypt: Management, Coercion and External Alliances under the Dynamics of Change" Guazzone, L. ve Pioppi, D. (der.) *Arab State and Neo-Liberal Globalization: The Restructuring of State Power in the Middle East*, Ithaca Press, Reading, 219-245.

El-Din, G.E. (2012) "Egypt's post-Mubarak legislative life begins amid tension and divisions", *Ahram Online*, 22 Ocak, www.ahramonline.org.eg

El-Rifae, Y. (2022) *Radius: A Story of Feminist Revolution*, Verso, Londra.

Hesam, H. (2012) "Shoura Council voter turnout 6,5 percent in round one, says SEC", *Daily News Egypt*, 10 Şubat, www.thedailynewsegypt.com

Kandil, H. (2012) *Soldiers, Spies and Statesmen: Egypt's Road to Revolt*, Verso, Londra.

Kandil, H. (2015) *Inside the Brotherhood*, Polity Press, Cambridge.

Ketchley, N. (2017) *Egypt in a Time of Revolution: Contentious Politics and Arab Spring*, Cambridge University Press, Cambridge.

Menza, M.F. (2013) *Patronage Politics in Egypt, The National Democratic Party and Muslim Brotherhood in Cairo*, Routledge, New York.

Mitchell, R.P. (1969) *The Society of Muslim Brothers*, Oxford University Press, Londra.

Pargeter, A. (2016) *Return to the Shadows: The Muslim Brotherhood and an-Nahda since the Arab Spring*, Saqi Books, Londra.

Pratt, N. ve Rezk, D. (2019) "Securitizing the Muslim Brotherhood: State violence and authoritarianism in Egypt after the Arab Spring", *Security Dialogue*, 50(3): 239-256.

Sabry, M. (2015) *Sinai, Egypt's Linchpin Gaza's Lifeline Israel's Nightmare*, The American University in Cairo Press, Kahire.

Springborg, R. (2018) *Egypt*, Polity Press, Cambridge.

Tammam, H. (2010) *Tahawwulat al-Ihvan al-Muslimin: Taafakuk al-idioliojiya ve Nihayit al-Tanzim*, Madbouli, Kahire.

Waterbury, J. (1983) *The Egypt of Nasser and Sadat*, Princeton University Press, Princeton.

Wickham, C.R. (2013) *The Muslim Brotherhood: Evolution of an Islamic Movement*, Princeton University Press, Princeton.

Willi, V.J. (2021) *The Fourth Ordeal: A History of the Muslim Brotherhood in Egypt, 1968-2018*, Cambridge University Press, Cambridge.

Zollner, B. (2016) "The Brotherhood in Transition: An Analysis of the organization's mobilising capacity" Lintl, P., Thuselt, C. ve Wolff, C. (der.) *Religiöse Bewegungen als Politische Akteure*, Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG.

İskân uygulamasından Devlet Planlama Teşkilatı'na 1960'larda Kürt meselesinin *yeniden* keşfi ve tanımlanması

*Bahtiyar Mermertaş**

Özet: Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), iktisadi alanda çeşitli plan ve projeler üzerinde çalışan bir kurum olarak bilinse de tek işlevi bununla sınırlı değildi. Bu yazıda gösterileceği gibi, DPT'nin amaçlarından biri, Doğu sorununa iktisadi ve sosyal bir çözüm bulması ve bu doğrultuda geliştirdiği projeleri planlı biçimde uygulamasıydı. Partilerin siyasal rekabette müracaat ettikleri pragmatist söylem ve pratiklerin Kürtçülüğü beslediğine inanıldığından, hükümetler üstü, planlı ve zamana yayılan politika arayışına gidildi. Çok partili sisteme geçilmesiyle siyasetin Kürt coğrafyasındaki gündelik hayata sirayet etmesi ve partilerin, oy alma yarışında, aşiret elitini merkezî politik süreçlere dahil etmesiyle oluşan sosyopolitik dinamizm, önemli bir risk olarak görüldü. Bunun yanında, Türkiye dışında Kürtçe yayın yapan radyolar, Kürtlerle ilgili bilimsel çalışmaların kimlik bilincini besleyeceği kaygıları ve Irak'ta güçlenen Kürt hareketi, iç ve dış tehditlerin kesiştiği bir durumu ifade ediyordu. 1930'ların sonuna kadar şiddet hadiseleriyle görünür olandan farklı bu nevzuhur Kürtçülüğe karşı yeni bir yöntem arayışına gidildi. Bu dönemdeki Kürtçülük algısı, büyük oranda, Doğu'daki ağa ve şeyh varlığını ve siyasal sisteme eklemlenerek yerel güçlerini tahkim etmesini kapsadı. Bu nedenle DPT, uzun süreli planlar ve iktisadi yöntemlerle bölgedeki sosyal yapıyı regüle edip ağa ve şeyhlik müessesesini bitirecek ve böylece Kürtçülük/Doğu sorununu çözecek bir araç olarak düşünüldü. Dönem içinde bir toplum olarak Kürtlerin alımlanma biçimi, sosyal fenomenlerin ekonomik determinizmle kavranması ve evrensel planlı kalkınma perspektifi DPT'nin sınırlarını tayin etti. DPT, bu amaca uygun olarak, bilimsel araştırmalar sonucunda hazırlanan rapor ve kalkınma planları ile Doğu sorununu yapısal biçimde çözmeye çalıştı. Fakat 1960'larda esas önemli dönüşüm, bir devlet kurumu olan DPT'nin merkezinde yer aldığı ve farklı birçok grup ve aktörün katıldığı bir sorunsallaştırma süreciyle Kürt meselesinin, bölgesel geri kalmışlık ve feodalite gibi temalarla çerçevelenerek yeniden kurulmasıydı. Bu dönemde Kürt meselesiyle ilgili bu söylemlerin ortaya çıkmasını mümkün kılan bir tarihsel blok oluştu ve bu söylemler farklı formlarda da olsa yakın zamana kadar varlığını korudu.

Anahtar sözcükler: Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), 27 Mayıs 1960, Türkiye siyasi tarihi, Kürt meselesi, bölgesel geri kalmışlık/bırakılmışlık, ağalar ve şeyhler, feodalite.

(*) Dr., sosyoloji.

Giriş

Kürt meselesi, 27 Mayıs 1960 Darbesi'ni gerçekleştiren askerlerin ve bu tarihten sonra tesis edilen rejimin en önemli gündem konularından birisiydi. Bu dönemde *Kürtçülük/Doğu/Şark sorunu* olarak adlandırılan ve buna karşı geliştirilen muhtemel çözüm yöntemleri, 27 Mayısçı askerlerin, Devlet Planlama Teşkilatı'nın (DPT), siyasi partilerin yanı sıra, dolaylı da olsa kalkınma planlarının ve hatta 1961 Anayasası'nın başlıca konuları arasında yer aldı. Özellikle Demokrat Parti (DP) öne çıksa da siyasi partiler; Kürtçülük meselesine zemin oldukları, ortaya çıkan sosyopolitik meseleyi, kimi zaman askerlerin uyarılarına rağmen göz ardı ettikleri ve bölgedeki "ayırıcı faaliyetleri kuvvetlendirici bir tesir" yarattıkları iddiasıyla, başta 27 Mayısçılar ve DPT olmak üzere, kurum ve aktörler tarafından farklı biçimlerde eleştirildi.

Bu dönemde askerler ve rical arasında, DPT'de ve muhalif basında hâkim olan düşünceye göre, 1950'lerde görülen Kürtçülük nevzuhur bazı niteliklere sahipti. Doğrudan ayaklanma formunda olmayan bu hareketin daha sosyal, kültürel ve politik bir hat izlediği düşünülüyordu. Bu ön kabulün sonucu olarak, geç Osmanlı'dan beri ağırlıklı olarak uygulanan cebir ve şiddet tekniklerinden ve bilhassa iskândan farklı olarak, daha yapısal ve planlı söylem ve pratikler gerekiyordu. Bu nedenle, evrensel bir eğilim olan iktisadi söylem ve planlı kalkınma vizyonu dahilinde kurulması gündeme gelen DPT'nin doğrudan Kürt meselesini ilgilendiren boyutları da vardı. Zira Doğu sorununun büyük oranda iktisadi geri kalmışlıktan kaynaklandığı ve bunun da en önemli kaynağının ağa ve şeyhlerin varlığı olduğu kanaati egemendi. Geri kalmışlık söylemi, iç içe geçmiş neden ve sonuç ilişkisine yaslanıyordu. Evvela, Kürtlerin feodal bir toplum olması hem gayri medeni halde olmalarına hem de iktisadi olarak geri kalmalarına neden oluyordu. Bununla ilişkili biçimde, Kürt toplumsal bünyesine yayılan aşiret ilişkilerinin varlığı hem medenileşmeye hem de iktisadi ilerlemeye engeldi. Bu düşünceye göre Kürtlük ve bunu zemin alan Kürtçülük/Doğu/Şark sorunu, büyük oranda ağa ve şeyhlerin varlığıydı. Bu kanaat, bölgede geri kalmışlığın en büyük nedeni olarak görülen geleneksel elitin siyasal partilere eklemlenip yereldeki güçlerini tahkim ettiği düşüncesiyle birleşince, DPT mevcut ve muhtemel Kürtçülükle mücadelenin en önemli çözüm aracı olarak görüldü. DPT, uzun dönemli planlarla sosyal dokuyu iktisadi yöntemlerle regüle edecek, alınacak diğer önlemlerle birlikte feodal seçkinlerin etkisini bitirip Kürtçülük sorununu halledecekti. DPT'nin merkezinde olduğu söylemsel alanın ana argümanına göre konu bir "bölgesel geri kalmışlık" ve "feodalite olarak Doğu" sorunundan ibaretti. Bu tahlil sadece devletin, sosyal bilimcilerin, siyasal partilerin yaklaşımlarını belirlemekle kalmadı, aynı zamanda sol hareket, hatta Kürt hareketi ve aktivist aydınlar tarafından da bir hakikat olarak kabul edildi.

Makalede, 1960'larda Kürt meselesini nasıl konumlandırıldığını ve daha sonraki on yıllarda da etkili olacak bu yaklaşımın kurucu niteliklerini analiz edeceğim. Kürtlüğün ve Kürt meselesinin kavranma biçiminde yaşanan bu dönüşüm devletin, siyasal partilerin, sağ ve sol hareketlerin, toplumun ve bizzat Kürtlerin söylemini şekillendirdi. Bu dönüşümü tartışmak için 27 Mayısçılardan oluşan Bakanlar Kurulu ve Milli Birlik Komitesi'nin (MBK) toplantı tutanaklarını, DPT tarafından hazırlanan kalkınma planlarını ve *Devletin Doğu ve Güneydoğu'da Uygulayacağı Kalkınma Program Esasları* raporunu, *Resmî Gazete*'de yayımlanan kanunlar ve bunlarla ilgili raporları, 1961 Anayasası'nı, MBK ve Siyasi Partiler Yuvarlak Masa Toplantısı zabıtlarını, darbeci askerlerin anılarını, süreli yayınlardaki haber ve değerlendirmeleri, Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) program, tüzük ve kurucularının konuşma ve anılarını kaynak olarak kullanacağım. Son olarak, bu söylem setinin Kürtler üzerindeki etkisini anlamak için dönemin önemli aydınlarının yazdıklarını tartışmaya dahil edeceğim.

Geri kalmışlık söyleminin tarihsel arka planı

19. yüzyıldan başlayıp Cumhuriyet'in 1930'larına kadar görülen irili ufaklı ayaklanmalar, Kürtlerden meskûn bütün coğrafyaya yayılmadı. Bu sosyal ve siyasal hareketlilikler, uzun süreli bir toplumsal hareketin sonucu olmadığı gibi, kalıcı bir toplumsal harekete de dönüşmedi. Bu ayaklanmalar döneminde ve sonrasında da hem Osmanlı hem de Cumhuriyet idaresi için sorun, en temelde, Kürt toplumunun yönetilebilir bir hale getirilmesi, "medenileştirilmesi" ve sisteme entegrasyonu etrafında çerçevelendi. Fakat, İkinci Dünya Savaşı sonrasında, başta çok partili sistem olmak üzere, yerel ve küresel bazı dinamiklerin katalizör etkisiyle Kürt siyasal devinimi ve milliyetçiliği tedrici de olsa toplumsal alana yayıldı. Artık Kürtler siyasal, toplumsal, kültürel ve iktisadi taleplerini ayaklanma veya şiddet araçlarıyla savunmuyordu. Aynı zamanda, bu nevzuhur Kürtçülük siyasal partiler, dernekler, öğrenci kulüpleri ile kültür, sanat ve edebiyat faaliyetleri içindeki "modern" bir form olarak varlık gösteriyor ve bu araçları kullanarak yayılıyordu. Bunun yanında, Türkiye dışında Kürtçe yayın yapan radyolar (Elend, 2021) ve Kürtlerle ilgili bilimsel çalışmaların kimlik bilincini besleyeceği kaygısı, Irak'ta güçlenen Kürt hareketinin varlığı ve siyasi kazanımları, iç ve dış tehditlerin kesiştiği bir durumu ifade ediyor ve içerideki sorunun acilen çözülmesini gerekli kılıyordu (Tankut, 1994: 219; Çelikoğlu, 2017: 46-47). Dolayısıyla mevcut ve muhtemel Kürt dinamizmi, devletin tarihsel olarak sıkça başvurduğu şekilde gayri medeni olarak kodlanıp tedip ve tenkil yönetilmeleriyle yok edilebilecek bir maraz olmanın sınırlarından taşmıştı. Bu nedenlerle, 27 Mayısçılar, Kürtçülük faaliyetleri olarak kodladıkları meseleyi, İttihat ve Terakki iktidarından beri devletin en temel reflekslerinden olan iskân yanında –hatta iskânı uygulamasının kendisini de– bilimsel prensiplere bağlı olarak uzun vadeli

ve yapısal araçlarla kesin biçimde çözebilecek yöntemler aradı. Hükümetlerin ve partilerin siyasal rekabet nedeniyle müracaat ettikleri pragmatist söylem ve pratiklerin Kürtçülüğü beslediği, dahası mevcut tehlikenin ciddiyetini kavramaktan uzak kaldıkları DPT kurulları ve askerler arasında genel bir mutabakattı (DPT, [1961] 2008: 91-92; Esin, 2005: 158-160; Erkanlı, 1972: 15; Yıldız, 2001: 109-110; Ulay, 1968: 32-34; Seyhan, 1966: 14, 33-77; Çelikoğlu, 2017: 46-47; Aydemir, 2020: 131, 286, 384-394; Taşer, 1973: 108, 210-211, 220, 285, 316-319).[1]

19. yüzyıldan itibaren Batı epistemesine benzer biçimde oluşan toplum düşüncesiyle medeni bir toplumsallığın aşiretsizlik ve yerleşiklikle belirlenmesi, Osmanlı ve Cumhuriyet idaresinin Kürt coğrafyasında merkezî otoriteyi tesis etmek için ya yerel güçlerle işbirliği yapması veya bunları birbirine karşı kullanması neticesinde bazı aşiretlerin var kalması, merkezileşmeyle yerel güçlerin tasfiye sürecine çoğunluğu göçebe veya yarı göçebe Kürt aşiretlerinin direnmesi gibi nedenler Kürtleri ele alan bilimsel metinlerde, bunları takip eden raporlarda, rical ve aydınların söyleminde feodaliteyi en önemli maraz kaynağı olarak öne çıkardı. Kürtlerin siyasal ve sosyal sorunsallaştırılmasında belirleyici olan bilimsel söylemde Kürtlük, feodal yapının ve iktisadi geri kalmışlığın neden olduğu gayri medeni bir form olarak tanımlandı. 1918 yılında Doktor Friç (2014) müstear ismiyle yayımlanan *Kürdler: Tarihi ve İçtimai Tedkikat* kitabıyla birlikte, Kürt diye bir milletin olmadığını ve/veya Kürtlerin aslında Türk olduğunu savunan bilimsel çalışmalar ve bunların Cumhuriyet'le birlikte devlet kurumsallığıyla desteklemesiyle beraber siyasal ve sosyal alanı belirleyen bir hakikat rejimi üretildi. Böylelikle Kürt(çü)lük, bir anlamda aşiret ve/veya tarikat formlarının neden olduğu modern öncesi ve gayri medeni bir varlık biçimi olarak kavrandı. Buna, 1950'lerle birlikte ağa ve şeyhlerin siyasal sisteme eklemlenmesiyle artan güç ve görünürlükleri eklenince, dönem içinde Doğu/Şark/Kürtçülük sorunu olarak adlandırılan siyasal, iktisadi ve sosyal meselenin ele alınma biçimi belirlendi. Bu dönemde, öncesinde birkaç metinle sınırlı olan ve *Kart-kurt Türk tezleri* olarak bilinen bilimsel yayınların üretiminde patlama yaşanmasının bir nedeni buydu.[2]

Devlet erkanı ve aydınlar için temel sorun, içeride ve dışarıda Kürtçülükle ilişkili olabilecek, bu cereyan tarafından kullanılabilecek ve *Kart-kurt Türk tezleri* ile çatışacak herhangi bir bilimsel söylemin veya siyasal bir devinimin Türkiye'deki Kürt nüfusu etkilemesiydi. Sözgelimi, 1961'de Hasan Reşit Tankut (1994: 219, 221) bu tehlikeyi, "yayınlanan bilimsel incelemeler Kürt aydınlarının beyinlerinde şimşekler patlatmaktadır", zira "ilmin bu kolunda [insan bi-

1 Aslında, partiler arasındaki muhtemel bir rekabetin Kürtler arasında siyasal ve sosyal bir uyanışa ya da hareketliliğe zemin oluşturabileceği yönündeki kaygı, 1946'daki çok partili sisteme geçiş görüşmeleri sırasında da görülebileceği üzere İsmet İnönü ve Celal Bayar tarafından da paylaşılıyordu (Toker, 1990: 100).

2 Burada kısaca özetlediğim bu dönüşümü ayrıntılı biçimde tartıştığım metinler için bkz. Mermertaş, 2022, 2023.

limlerinde]; baştan çıkaran ve insanı sarhoş eden bir sihir vardır" şeklinde ifade eder. 28 Haziran 1960 Bakanlar Kurulu Toplantısı'nda (2010a: 221) Cemal Gürsel ve Milli Eğitim Bakanı Fehmi Yavuz arasında geçen bir diyalog Kürtçülükle mücadele etmek üzere karşı "bilimsel" söyleme duyulan gereksinimi nedenleriyle beraber açık bir biçimde ortaya koyar. Gürsel, yaklaştığı düşünülen "Doğu Krizi" için bir "Propaganda ve Haber Bürosu" olması gerektiği fikrini öne sürünce, Yavuz "Rektör arkadaşlarımızdan ve hocalarımızdan bunun üzerinde ısrarla durmalarını rica ettim. Bunun için metot bulmalarını rica ettim," diyerek cevap verir. Ardından Gürsel, Yavuz'un sözlerini destekleyerek propagandanın mahiyetini ve hedefini açık bir biçimde dile getirir: "Metot icat etmek lazım[dır]. Birisi kendisinin Kürt olduğunu söylediği zaman, bu fikrinin yanlış olduğunu, onları kandıranın Ruslar olduğunu vesikalarla ispat etmeliyiz."

Tankut (1994: 219), dış dinamiklere ve Kürtlerle ilgili bilimsel çalışmalara oldukça önem verir. Bilimsel verilerle desteklenmiş ve Türk kimliği dışında müstakil bir Kürt kimliği tanımını/talebini "siyasi" olarak tanımlar ve bunu yerel güçlerin 19. yüzyıldan beri idari özerklik veya "bağımsız devlet" talebinden/mücadelesinden çok daha tehlikeli bulur. Çünkü, ikincisi şiddetle veya başka araçlarla engellenebilirken, ilkiyle mücadele güçtür. Raporun hemen başındaki "Mahallilikten Milletlerarasına Kürtlük Meselesi" bölümünde, *Kürtlük* probleminin vaktiyle toplumsal bir kimlik talebinden ziyade siyasi bir mesele, yani daha çok ağaların yereldeki güçlerini korumaya yönelik bir iktidar mücadelesi olduğunu belirtir. Ona göre, vaktiyle Kürt toplumuna dayalı bir siyasi teşekkül kurmaya çalışan yabancılar da dahil hiç kimse "Kürtlük edebiyatından haberli" değildi. Fakat, Tantuk'a göre, durum artık değişmişti. Zira Fransa, İsviçre ve Almanya gibi ülkelerde Kürtlük fikrinin "hayırhah amatörleri çoğal[mıştı]" ve "bunlar sırf ilim namına hüner göstermekte[y]di". Söz konusu bilimsel çalışmalarda "Kırmanç adının Cermen adı ile eşit olduğu", "dil benzerlikleri[nin]" bulunduğu ve "Kürtler'in, Arî ırkın Şarkta kalmış en temiz evlatları olduğu" iddia ediliyordu.[3] Bu nedenle DPT'nin ([1961] 2008: 102-103) Doğu ve Güneydoğu raporundaki çözümlerden ve oluşturulan Doğu Grubu'nun esas hedeflerinden biri, "kendilerini Kürt sananlarının menşelerinin Türk olduğunu ispat" edecek bilimsel metinlerin üretilmesi ve yaygınlaştırılmasıydı. Ayrıca, "kendilerini Kürt sananların menşeinin İrani olduğunu iddia eden" yurtdışı kaynaklı yayın, "Doğulu münevverler arasında, münakaşayı mucip olan ve ayrılık taraftarlarına tutamak veren bu hata, derhal tashih edilmelidir" denildi.[4]

3 Bu konuda önlemler de alındı. 1964 itibarıyla Doğu, "yönetimsel yasak bölge" ilan edildi, burasıyla ilgili yayınlara izin verilmedi, yabancıların girmesi resmen yasaklandı ve "gitmelerine izin verilen Türk uyruklular da sıkı bir denetim altına" alındı (*Yön*, 1964: 8).

4 İçeride Kürtlere dair oluşturulan hakikati aşındıracak bir söylemin üretilmesine yönelik sert tedbirlere rağmen Türkiye dışında, Kürtleri bilimsel olarak ele alan ve içerideki tezlerle çatışan çalışmalar görülecek, Irak'taki Kürt hareketi siyasal kazanım elde edecek, başka ülkelerde Kürtçe radyo yayınları yapılacak, Kürtçe eğitim veren okullar açılacak ve Türkiye'deki Kürtler arasında milliyetçilik yayılmaya başlayacaktı. Bu durum, 27 Mayıs sonrasındaki *sivil* hükümetleri de alar-

27 Mayısçılar ve devlet kurumları için Kürtçülük, ilerleyen zamanlarda Kürtlerin müstakil bir millet olarak varlığını –bilimsel olarak– savunacak söylem ve pratikler yanında, büyük ölçüde, yerel güçlerin görünürlüğü ve nüfuz sahibi olmasıydı. Bu mantığa göre feodal figürler ve dolayısıyla geç Osmanlı'dan beri dolaşımda olduğu üzere Şark sorunu, iktisadi geri kalmışlığın neden olduğu marazlı bir politik, sosyal ve kültürel sonuçtu. Daha spesifik olarak, 27 Mayısçılar için Şark sorunu geri kalmışlık, merkezî yapının bölge idaresini ağa ve şeyhlere bırakması ve bunların siyasal sisteme eklemlenerek güçlerini daha da artırmasıydı. Bu zümre nazarında ağalık ve şeyhlik hem Kürtçülük hem de irtica/gericilik formlarında ülkenin bölünmesi demekti ve müdahale edilmediğinde milli bütünlük tehlikeye girecekti.

Geç Osmanlı'dan itibaren Kürt hareketlerinin temel olarak Batılılaşma/medenileş(tir)me momentine karşı aşiret, tarikat, feodalite gibi modern öncesi dinamiklerle izah ediliyor olması geri kalmışlık söylemini hâkim kılan tarihsel mirastı. Bununla beraber, İkinci Dünya Savaşı akabinde planlı kalkınma ve geri kalmışlık söyleminin küresel dolaşımı, iktisadi söylemin diğer alanları belirlemesi (İnsel, 2000: 162-165, 174, 199), entelektüel alanda sosyal sorunların ekonomik bir determinizmle kavranması, stratejik olarak devletin, DPT'nin, üniversitelerin Kürtçülüğü geri kalmışlık biçiminde değerlendirmesi belirleyici etmenlerdendi. 1960'larla birlikte Kürt hareketinin görünürlüğünün artması ve zamanla siyasal bir mahiyet kazanması, kitleselleşmeye başlayan ve Kürtlerle ilgili siyasal alanı etkilemeye başlayan sol hareketin ve burada politikleşen Kürt aktivistlerinin Marksist söylemlerinin de eklenmesi (Türkiye İşçi Partisi Tüzüğü, 1962: 6; 1964 [1969]: 4-5; Türkiye İşçi Partisi Programı, 1964: 18-31; Aybar, 1968: 281-282; Sargın, 2001: 511-512; Ekinci, 1964, 1967, 2004), Kürt meselesinin bu spesifik düşünülme biçimini önemli ölçüde şekillendirdi. Son olarak, tarihsel olarak Kürtlüğü feodalite üzerinden açıklayan devlet söylemi ile Doğu sorununu iktisadi temelde ele alan sol düşüncenin etkisinde kalan Kürt aktivist ve aydınlar da Kürt meselesini bir geri kalmışlık ve feodalite sorunu olarak sabitleyen hegemonik yaklaşıma kendi rızalarıyla eklemlendiler. Kürt aktivist ve aydınların mevzubahis hegemonyaya eklemlenme sürecini *kolaylaştıran* bir diğer etmen, ilkin TİP, ardından Kürt örgütlerinin toplumsallaşması sürecinde, ağa ve şeyh figürlerinin siyasal ve sosyal rakip, zamanla ise düşman olarak görülmesi/kodlanması oldu (Türkiye İşçi Partisi Programı, 1964: 30-68; Ekinci, 1964: 47-52; 1967; 2004: 281-285; Anter, [1965] 1999: 18-44; Zana, 1991: 21-35; Bozarslan, 1964).

---

ma geçirecekti. Sözgelimi, 1950'lerde Sorbonne Üniversitesi Yabancı Diller Okulu'ndaki Kürtçe eğitim (Ekinci, 2013: 247), 1963'te, Paris'teki "Kürdoloji enstitüsü" ve diğer ülkelerdeki şubelerinin çalışmaları, on altı radyo istasyonunun (Rusya, Irak, İran, Suriye ve diğer Ortadoğu ülkelerinde) yayınları ve bilhassa Irak'taki Kürt hareketinin siyasal, askerî mücadelesi ve merkezî hükümetle muhtariyet pazarlıkları, Doğu'da "devamlı tahriklerde bulunuyor" ve Kürtçülüğü hareketlendiriyor gerekçesiyle Bakanlar Kurulu asker, polis ve istihbarat birimleriyle olağanüstü toplanacaktı (*Yön*, 1963: 4-5). Görüldüğü üzere, 1963 için en büyük tehlike, Irak'taki Barzani hareketi ve bunun içerideki Kürtleri etkilemesiydi (Avcıoğlu, 1963: 8-10).

Kürt meselesinin *yeniden* tanımlamasını, Muzaffer Özdağ'ın DPT'nin kanun tasarısının görüşüldüğü MBK (1960b: 10) toplantısında söylediği üzere, "çağın realitesi ve yurdun karşılaştığı müşküller" bir anlamda zorunlu kılmıştı. Bu zihniyet ve sosyopolitik dönüşümler, DPT'nin kurulmasındaki önemli etkenlerden biriydi. DPT, Doğu sorununu iktisadi geri kalmışlıkla kavrayacak ve bunu temel alıp Kürtçülük gibi sosyal problemlere çözüm stratejileri geliştirecek bir kurum olacaktı. Nitekim DPT'nin Kurulması Hakkındaki Kanun'un Genel Gerekçesi'nde kuruma, "İktisadi Plânlama Teşkilâtı adı da verilebilirdi. Fakat memleketimizde ele alınmasında zaruret görülen sosyal problemler de mevcuttur. Sosyal problemlerin halline ait düşünceler ise bâzı iktisadi tedbirleri davet edecektir" denildi (Mortan ve Çakmaklı, 1987: 115). Bu durum, DPT'nin ([1961] 2008: 94) Doğu ve Güneydoğu raporunda "bölgenin iktisadi ve sosyal kalkınmasını sağlamak, bazı özel hususları göz önünde tutulmak şartıyla, halkın bağlılığını artırabilecektir" biçiminde ifade edildi.

Sağdan sola, ricalden devlet kurumlarına kadar geniş bir mutabakatla kabul gören, geri kalmışlığın ve feodalitenin neden olduğu Doğu sorunu fikri Kürt meselesinin yeniden tanımlama sürecini dramatik biçimde belirledi. Günümüzde de etkilerini gördüğümüz Kürt meselesini geri kalmışlık ve aşiret/cemaat/feodalite söylemiyle kodlayan düşüncenin *hegemonikleşmesi*ni sağlayan bir *tarihsel blok* oluşmuştu.[5] Kürt meselesinin geri kalmışlık ve feodaliteyle temsil edilmesi, farklı formlarda da olsa etkisini uzun yıllar devam ettirecekti. Görünürlüğünün artmasına paralel olarak Kürt hareketini temsil eden bu söylem daha da belirginleşecekti.

Feodalite ve geri kalmışlık olarak Doğu sorunu ittifakı

1960'larda sinemadan edebiyata, devlet ricali ve kurumlarından sol hareketlere kadar, hayli geniş toplumsal ve siyasal alandaki kuvvetli bir mutabakatla,

5 1960'larla birlikte, Gramsci düşüncesinden ilhamla, geç Osmanlı'da doğan ve Cumhuriyet'le bir hakikat rejimi olan bir bilme biçimine yaslanarak dramatik bir dönüşümün yaşandığını, Kürtlüğün ve Kürt meselesinin algılanmasında bir *tarihsel blok* oluştuğunu ve günümüzdü de etkileyecek bir *hegemonya*nın inşa edildiğini söylüyorum. Gramsci, tarihsel bloğun oluşumu için zorunlu olan rıza ve hegemonyayı, epistemolojik bir çerçeve olarak tanımlar. Sadece ulusal ölçekte değil, evrensel karakteri de olduğundan hegemonya, evrensel hakikatlerle ilişkilidir. Dolayısıyla, herhangi bir söylemin tezahüründe spesifik bir dünya tahayyülü belirleyicidir ve "konformizmin konformistleri" olarak bireyler, "kitle-içinde-insan" ya da "kolektif insan" olarak özneleşir. Devingen bir iktidar kipi olarak hegemonya, sivil toplumun yönlendirilmesi ve rıza üretilmesi için gereklidir. Bu durumda devlet, siyasal toplum ve sivil toplumu kapsayan, "zor zırhıyla korunan hegemonya" olarak belirir. Ortodoks Marksizm'in *ekonomizm* ile yapıyı "gizli bir tanrı" olarak görmesine karşı çıkar, fakat hegemonyanın iktisadi biçimde de kurulabildiğini belirtir. Siyasal, kültürel, ahlâki alanlar, mekanik bir determinizmle yapı tarafından mutlak biçimde belirlenmez. Tarihsel blok ise yapı ile üstyapıların bir araya gelmesiyle ve organik bir bütünlük oluşturmasıyla mümkün olur (Gramsci, 2012: 230-270, 403-432). Gramsci, bir halkın inancının en az maddi güçler kadar enerjiye ve öneme sahip olacağını düşünür. Böylelikle, içerik olarak maddi güçlerin ile biçim olarak da ideolojilerin organik karşılıklılığı olan tarihsel blok kavramında, "biçimle içerik arasındaki ayrım salt sezgiseldir zira biçim olmaksızın maddi güçler tarihsel olarak algılanamaz ve maddi güçler olmaksızın ideolojiler bireysel fantezilerden ibaret olur" (Gramsci, 2014: 37).

Doğu'nun geri kalmasının önemli nedenlerinden ve/veya bölgenin geri kalmasından beslenerek zenginleşen bir fenomen olarak kapalı dinsel ağlar, aşiret yapısı ve ağalık kurumu görülmeye başlandı. Buna, popüler kültür ve siyasal –özellikle sol– alanda, iktisadi geri kalmışlığın nedeni olarak yerel dinamikler ve bunun önemli fail ve kazananı olarak ağa ve şeyhlerin görülmesi eklenmelidir. Geleneksel seçkinlerin DP ile işbirliği yaptığına dair yaygın algı nedeniyle, DP iktidarına yönelen öfke aşiret elitine de taştı. Ağa fenomeni mecliste, yerel yönetimlerde, siyasal parti mekanizmalarında, popüler kültürde, sınıfsal eşitsizliğin belirgin *kitsch* sembollerinde ve Kürtçülüğün pejoratif temsillerinde görünür oldukça daha da olumsuz bir tipoloji oldu.

Erken Cumhuriyet dönemindeki Kürt ayaklanmaları sırasında yoğun bir ağalık karşıtı söylem mevcuttu. 1938'den sonra, ayaklanmaların sona ermesiyle birlikte, bu söylem de gündemden düştü. Buna karşın, bilhassa 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye genelinde ağalık fenomenine dair olumsuz bir algının yeniden ortaya çıktığından söz etmek gerekir. Bu dönemde ağa kavramı genişleyerek "patron ağa", "özel teşebbüs ağası", "şehir ağası", "deniz ağası", "fabrika ağası", "aracı ağa", "tek parti devri derebeyliği" gibi, karşı olunan her toplumsal ve siyasal olgu ağalıkla ilişkilendirildi (Arsal, 1964: 18; Aydemir, 2020: 392; Ekinci, 1964: 47; Seyhan, 1966: 14). 27 Mayısçı subaylara göre, savaş koşullarında "hacıağaların türeyişi" ve "ferdin müstakil ekonomik özgürlüğü"nü engelleyen ağalık kurumu, Türkiye'deki sosyal, siyasal ve idari yapısal sorunların sonucuydu (Seyhan, 1966: 13-14, 58). Levent Cantek'e göre 1940'larla birlikte, bilhassa "hacıağa" olgusu etrafında ağalık karşıtı bir söylem dolaşıma girdi. Cantek'in de altını çizdiği üzere, Cumhuriyet'in kurulmasını takip eden yıllarda köy ve köylü, genellikle romantik bir idealleştirmenin nesnesiydi. Bu dönemde köy, uzak ve bilinir olmayan bir yerdi; genellikle köy temsilleri de oryantalist bir tahayyülün etkisiyle şekillendi. Bu durum, İkinci Dünya Savaşı döneminde değişti. Savaş koşulları, üretilen hububatın dörtte birine el koyan devletten malların saklanıp stoklanmasını ve piyasada yüksek fiyatlarda satılmasını mümkün kıldı. Bu şartlarda Çukurovalı büyük toprak sahipleri zenginleşip sermaye birikimi sağladı. İstanbul gece hayatı bu *hacıağaların* zevklerine göre düzenlendi. Savaş koşullarındaki yoksullaşmaya tezat bu durum, (hacı)ağa figürlerinin popüler algıda olumsuz bir anlam kazanmasını sağladı. Sol, İslâmcı-muhafazakâr ve hatta iktidar yanlısı yayınlarda da ağaların karaborsadan, haksız biçimde zengin olduğu sıkça dile getirildi (Cantek, 2001: 189-192). Benzer şekilde, dönemin sinema ve edebiyatında ağalık temsili, hayli olumsuz bir içerik kazanmaya başladı (Öztürk, 2004). DP iktidarı döneminde görünür olan Kürt aşiret elitine yönelik rahatsızlığın, ağalara karşı oluşan bu olumsuz algıyı beslediği, aynı şekilde popüler algıdaki ağa karşıtlığının da Kürt aşiret elitine karşı olan rahatsızlığı artırdığı muhakkak. Özellikle, Kürt meselesi görünür oldukça, feodalite söylemi ivme kazandı.[6]

6 Çok partili sisteme geçildikten sonra aşiret eliti, kendilerini bölgenin baskın siyasal aktörü ve

Bir geri kalmış/bırakılmış bölge olarak Kürt coğrafyasıyla ilgili her söylemin ana önermeleri, ağalık ve şeyhlik müessesinin sosyal, siyasal, kültürel ve iktisadi bakımlardan bölgenin geri kalmasında *neden* veya *sonuç* olarak konumlandırılmasını zemin aldı. Buna göre, Doğu'nun "geri kalmış" ya da daha sol/eleştirel bir söylemle "geri bırakılmış" olduğu yönündeki önermeler bir biçimde ağalık ve şeyhlik müessesesini içerdi. Bu çerçevede, ağalık ve şeyhlik kurumu iktisadi, sosyal, kültürel ve siyasal geri kalmışlığın nedeni olarak görüldü ya da bu geri bırakılmışlığın temel sonucu olarak değerlendirildi.

Kürt meselesini Doğu sorunu olarak Türkiye gündemine sokan önemli aktörlerden biri olan TİP'in bu alandaki en temel söylemi geri kalmışlık ve feodaliteyle belirlendi.[7] Mehmet Ali Aybar, 12 Mayıs 1963'te Gaziantep'te, Doğu sorununu ilk kez ele alıp TİP'in genel yaklaşımını belirler (Sargın, 2001: 166; Ekinci, 2010: 8). Aybar, "büyük meselemiz" diye tarif ettiği Doğu sorunuyla ilgili "ulusal menfaatlerimize en uygun, en insanca çözüm yollarını" aydınlanmacı, kalkınmacı ve "bölgeciliğin, bölücülüğün her çeşidini kesinlikle red eder" bir politikada bulur. Doğululara, 1961 Anayasası'nın 12. maddesinde[8] belirtildiği üzere, kanun önünde ve pratikte eşit yurttaş gibi davranmanın zaruri olduğunu vurgular (Aybar, 1968: 281-282). TİP'in programında Doğu sorunu, Aybar'ın Gaziantep konuşmasının birebir tekrarı olur. Programda "Doğu kalkınması", kamu hizmetleri ve yatırımların yapılmamış olduğu bir "mahrumiyet bölgesi" olduğundan, Türkiye kalkınması içinde "hemen ve titizlikle" görülmesi gereken hizmetlerden birisi kabul edilir. Programa göre ekonomik geri kalmışlık, sosyal alanı da belirlemiştir: "Bölgenin ekonomik geriliğine paralel olarak buradaki vatandaşlar sosyal ve kültürel bakımdan geri durumdadırlar." Ayrımcılığa uğrayan bölge sakinleri için TİP'in çözümü, "tam bir yurttaş muamelesi" ve "Anayasa'da tanınan hak ve hürriyetlerden" yararlandırma olacaktır. Bölümün sonunda TİP, Türkiye'nin "ülkesi ve milleti ile bölünmez bir bütün olduğunu ifade eder" ve "her tülü bölücülüğü" reddeder vaadi de verir (Türkiye İşçi Partisi Programı, 1964: 110-111). TİP'in çö-

devlet ile Kürtler arasındaki aracı olarak konumlandırdı (Bozarslan ve Güneş, 2021: 582). Aslında siyasi partiler ve hükümetler de aşiret elitinin bu *yeni* konumunu destekledi/kullandı. 27 Mayıs sonrasında yapılan seçimlerde bölgede ağalar aday gösterildi ve merkez partilerde etkili konumlar almaları sağlandı/göz yumuldu. Bu hem bölgedeki seçmenden oy almak hem de yavaş yavaş kitleselleşmeye başlayan Kürt hareketine karşı bir siyasal alternatifi güçlendirmek içindi. Benzer biçimde Veli Yadırgı'ya (2017: 269-270) göre devlet, liberal dünya düzenine entegrasyon, 1930'lardan beri devam eden "sessizlik dönemi"nin sonlanması ve 1960'larla birlikte farklı biçimlerde artan Kürt radikalizmi gibi nedenlerle Şark politikalarında geleneksel stratejisini yenileyerek siyasal ve iktisadi düzenlemeler yapmak zorunda kaldı. 27 Mayısçılar her ne kadar DP'yi eleştirse de kitleselleşmeye başlayan Kürt hareketinin oluşturduğu yapısal tehditle mücadele etmek ve bu hareketi bitirmek için 1960'lardan sonraki bütün hükümetler Doğu'daki yerel güçlerle ilişki kurdu.

7 Erken Cumhuriyet'in döneminde Türkiye Komünist Parti ile cisimleşen sol, Kürt meselesini, Marksizm'in görme biçimiyle paralel feodal direnç olarak algıladı ve askerî çözümü destekledi (Yeğen, 2006b).

8 "Herkes, dil, ırk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din ve mezhep ayırımı gözetilmeksizin, kanun önünde eşittir. Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamaz."

züm stratejisi, bölünmezlik formülünü sürekli hatırlatarak, kalkınma ve anayasaya doğrudan atıfla "kanun önünde eşitlik" ilkesini esas alır (Aybar, 2014: 323, 413, 651-652). TİP'in sosyalist bir parti olarak büyük sermayedarlarla eşit bir konumda değerlendirdiği ağalık kurumunun ilgası, Doğu sorununun çözümlerinden biri olur (Türkiye İşçi Partisi Programı, 1964: 4). TİP'in hukuksal ve fiilî eşitlik talebi, etno-politik hakları içermez. Devletin gündelik/pratik ayrımcılığını, bölgenin iktisadi dağıtımda az pay aldığını ve ağaların gücünü sınırlamayı vurgular (Türkiye İşçi Partisi Seçim Bildirisi, 1965: 12-13; Ekinci, 2010: 16-17).

TİP çevreleri için *geri kalmışlık*, genel itibarıyla, kendisi de geri kalmış bir ülke olan Türkiye'nin "ortalamasına göre sosyal ve ekonomik bakımdan daha geri kalmış" bölgeleri ve meskûn ahaliyi tarif eder. Spesifik olarak, Doğu ve Güneydoğu gibi "sanayileşmiş stratejik şehirleşme merkezleri bulunmayan, belirgin feodal kalıntılı sosyal münasebetlerin hakim olduğu ve yalnız tarıma dayanan bir ekonomik bünyeye sahip geniş coğrafî bölgeler için" kullanılır. Doğu, "hâlâ ortaçağ münasebetleri yürürlükte" olmasıyla en geri kalmış bölgedir. DP gibi siyasal partilerin Doğu'daki ağalarla ittifak kurması, onları daha da güçlendirir ve "sosyal dengesizliği" artırır. Feodal ilişkiler, toprak reformuyla ortadan kaldırılmadığı sürece bölge sakinleri aydınlanamaz, gelişemez, özgürleşemez, politik iradelerini kullanamaz ve şikâyet konusu olan asayişsizlik/eşkıyalık ortadan kaldırılamaz (Ekinci, 1967: 6-36). 1963 Yerel Seçimleri'nde TİP'in Diyarbakır belediye başkan adayı olan Tarık Ziya Ekinci'nin (1964: 47-50) radyodaki propaganda konuşması, TİP'in argümanlarını "Doğu"ya uyarlar ve bölgedeki tüm sorunların nedenini ağalarda görür. Doğululuları "ağaların devlet kasasını soymasına" ve "Anayasayı ağalara karşı savun[maya]" çağırır; böylelikle "ekonomik ve siyasal bakımdan tam bir hürriyete" kavuşacaklarını, "kalkınma yoluna" girebileceklerini savunur. "Doğulu kardeş!" dediği bölge sakinlerine, bölgenin kalkınması için devletçe yapılan hizmetlerin ağalara gittiğini, buna karşın sıradan halkın daha da yoksullaşıp bu elite bağımlı hale geldiğini ifade eder. TİP'in önerdiği "toprak reformu yapılınca ne ağa kalır, ne de sömürme" diyen Ekinci'ye (1967: 47-48) göre, bölgede yaygın olan jandarma şiddeti de ağalığın tasfiyesiyle hafifleyebilir.[9] Ona göre Kürt kimliğine yönelik söylemler de sömürü ilişkilerinin mümkün işleyiş biçimlerinden biridir.

> Doğu'da yaşıyan emekçi halkın bu direkt ekonomik sömürü yanında maruz kaldığı bir diğer sömürü şekli de manevî sömürüdür. Irk, dil ve mezhep ayrılıklarına dayanan bu sömürü şekli, ekonomik sömürüyü, doğrulamak, Doğu'lu ağalarla onların müttefiki olan Batılı ağaların sömürme olanaklarını rahatlıkla sürdürmek için yürütülmektedir. Hergün çeşitli örneklerini gördüğümüz vatandaşlar arasında ırk, dil, din ve mezhep

9 Ekinci, 1967'de TBMM'de yaptığı başka bir konuşmada benzer bir ilişkiyi vurgular: "Doğu'da henüz derebeylik münasebetleri yürürlükte olduğu için, toprak kavgaları ve kan dâvalarına dayanan ağalar ve aşiret reisleri arasındaki çatışmalar eşkıyalık şeklinde ortaya çıkmaktadır" (Ekinci, 1967: 58).

> farklarından dolayı yapılan ayırımlar, uygulanan farklı muameleler, hor görme ve hakaret etmelerin sebebi budur. Bu manevî sömürünün politik alandaki yansıması faşizm, ırkçılık ve ümmetçilik şeklinde tecelli etmektedir. Hâkim sınıflar Türkiye'nin emekçi halkını Türk, Kürt, Hıristiyan, Müslüman, Sünnî ve Alevî diye ırk, dil, din ve mezhep yönünden düşman kamplara bölerek ve bir kısım emekçileri başka toprakların insanları gibi göstererek düşmanlığı keskin bir hale sokarak sömürü düzenlerini yürütürler (Ekinci, 1967: 71).

Bu sözlerine karşın Ekinci, parti içi rekabette aldığı tutum nedeniyle kendisine "Kürtlerin ağası" ve bölge delegelerinin tercihlerini ağalık ilişkisiyle yönlendirdiği eleştirisine maruz kaldığını aktarır. Feodalite karşıtı, toprak reformunu savunan ve sosyalist bir parti üyesi olsalar da Kürt aydınları siyasal tutumları nedeniyle sosyalist çevrelerin iç tartışmalarındaki klasik kavramların değil, feodalite söyleminin nesnesi olmaktan kurtulamaz (Ekinci, 2013: 470-476).

1960'lardan itibaren, Doğu sorunun gündemde kalmasıyla paralel biçimde ağa ve şeyhlik kurumu, solun en popüler tartışma konusuydu. *Yön* dergisinin birçok sayısında, ezici bir çoğunluğu Doğu'dakiler olmak üzere ağalar ve bunların geri kalmışlığa etkisi konu edildi (*Yön,* 1962a: 13; 1962b: 10-12; 1962d: 12; 1962f: 15; 1964: 8-10). Hatta bazı yazılarda, ağalık ve şeyhlik kurumu Kürt toplumunun varlığına içkin bir fenomen gibi sunuldu.[10] Doğan Avcıoğlu (1968: 18, 83-85, 151, 230-238, 302-319, 512; 1966: 3) Doğu'yu tartıştığında ağa, bey, feodalite, derebeyi, şeyh gibi kavramları kullanır. Bu kavramları soyut biçimde andığı yerlerde de Doğu'yu (kimi zaman "ekrat beyleri") örnek olarak verir. Ona göre, Osmanlı'dan beri var olan ve imparatorluğa zarar veren derebeyleri ve ağalar emperyalizmi güçlendirir. Aşiretlerin yapısal olarak emperyalizmle uyumlu ilişkisi sadece iktisadi değil, ayrıca siyasidir: "Aşiret reislerinin bir kısmı, aşiret yapısı gereği, İngilizlerle işbirliği yapmış, İngiliz ajanlarının kışkırtmalarıyla isyanlar çıkartmışlardır." "Menşei cebir ve tahakküm" olan ve ahaliyi "demirperde" arkasına hapseden Doğu'daki derebeylik, kadim yapısını ve gücünü Cumhuriyet'in 1960'larında bile olduğu gibi korumuştur. Çözüm ise toprak reformu, ağaların iskânı ve böylelikle bölgenin ıslahıdır. Avcıoğlu'na (1966. 3) göre Kürt meselesi ve Kürtlerin varlığı doğrudan inkâr edilse de Bakanlar Kurulu'nda sık sık ele alınması, "Kürtlükten" dolayı tutuklanan birçok aydın ve "son yıllarda rağbet gören Doğu kalkınması fikrinin arkasında Kürt meselesine bir çözüm bulma endişesinin yattığı herkesin meçhulü değildir".

Mesut Yeğen'e göre Cumhuriyet'in kurulmasını takip eden otuz yıl boyunca Kürt meselesi *saltanat ve hilafet özlemi*, *aşiret direnci*, *eşkıyalık* ve *ecnebi kışkırtması* biçiminde tezahür eden ve ortadan kaldırılması gerekilen marazlar bütünü olarak

10 "[Doğu'da] Ana dilleri Türkçeden başka olan, Arapça, Lazca, Acemce hatta Ermenice konuşulan bu asıllardan gelme insanlar da yaşıyor. Bunların içinden de hiç ağa ve şeyh çıkmıyor. Bunlar toprak ağası olmuyor, mütegallibelik etmiyor, din ticareti yapmıyor, halkı ezmiyor da garip tesadüf yalnız Kürt asıllı" ağalar ve şeyhler var (*Yön,* 1962a: 13).

görülse de 1950'lerle birlikte devlet söyleminde "belirgin bir yarılma gerçekleşti". Bu dönemden itibaren Kürt meselesi bir sosyal mesele olarak algılandı ve ortadan kaldırılması gereken bir maraz değil, "çözülmesi gereken toplumsal bir sorun" oldu. Nihayet 1960'lardan itibaren "devlet, Kürt meselesini bir 'geri kalmış yöre' söylemi olarak algılamış ve Kürt meselesi devlet söyleminde bir 'bölgesel gerikalmışlık meselesi' olarak yeniden kurulur olmuştu" (Yeğen, 2006a: 159-160). Paralel biçimde, 1950-1960 yılları arasında aydınlar, Kürtler ve diğer etnik grupları sosyopolitik biçimde değil, genel bir sınıf/yoksulluk içinde değerlendirdi (Türkeş, 2001: 217). İlk defa bu dönemde, Cumhuriyet'in ilk otuz yılında gerçekleştirilen ve büyük oranda askerî biçimde sağlanan siyasi bütünleşme yanında, milli pazarın oluşması için Kürt coğrafyasının iktisadi entegrasyonu gerekli görüldü. Bu cihetle DP, Kürtlerin kimi toplumsal rahatsızlık ve talebini devletçe –iktisadi– ihmal edilişle ilişkilendirdi. Bu "iktisadi bütünleşme" sorunu, 1960'lardaki geri kalmışlık söylemiyle eklemlendi ve Doğu sorununun egemen okunma biçimi oldu (Yeğen, 2006a: 162-163; 2006b: 134; 2011: 71). Kamusal alanın temaları "geri kalmışlığın sebepleri, bölgeler arası eşitsizlik, kalkınma yolları, ağalık, şeyhlik" ile işaretlendi. Böylelikle "dergilerde, gazetelerde, siyasette, akademi ve Devlet Planlama Teşkilatı çevrelerinde Türkiye üzerine kafa yoran idealist bir kuşak, bu ve benzeri konuları tartışıyor, çözüm yolları" aramaya başlıyordu (Ünlü, 2011: 15) Nihayet 1960'ların sonunda "Türk romanlarında Kürtler Kürt olarak yer" aldı, fakat 1970'lere gelindiğinde bile Kürtler, ağa ve devlet işbirliğiyle oluşan sömürü ve yoksulluk gibi temalardan bağımsız ele alınmadı (Türkeş, 2001: 222-223).

Aydın ve sol çevrelerde, Doğu meselesinin konuşulma ve düşünülme uzamı, önemli oranda, ağa ve şeyhleri kapsadı ve bu fenomenler bölgenin geri kalmışlığının nedeni olarak sunuldu. "Orta Çağın Türkiyede hala yaşayan düzenini yıkmak", yani ağa ve şeyhliği ortadan kaldırmak, "imtiyazsız, sınıfsız bir kütle" inşa etme adımlarındandı (*Yön*, 1962a: 12-13). Bunun yolu da "üretim düzeninde bir değişiklik meydana getirmekle olabilecekti" (*Yön*, 1964: 10). Bu nedenle, Behice Boran 1964'te Diyarbakır'da "Doğunun sefaleti Kürtlük-Türklük değildir. Bunu söyleyenler yalancıdırlar," der (Ahmad ve Ahmad, 1976: 281). TİP, kamusal alanda Doğu sorunun varlığını dillendirse de parti yöneticileri oy alabilecekleri doğal seçmen grubunun, işçilerden ziyade, Aleviler ve Kürtler olduğunu görüyordu. Nitekim 1965 seçimlerinde oyların büyük kısmı, orta sınıfların yaşadığı bölgelerden ve Kürt adayların toprak reformu propagandasıyla Kürt ve Alevi seçmenden alındı (Ulus, 2016: 13, 152-154).

Oy avcılığının sınırları

11 Ekim 1960'ta DPT'nin kuruluşunun tartışıldığı Bakanlar Kurulu Toplantısı'nda (2010a: 554) İçişleri Bakanı İhsan Kızıloğlu, Kürtçülüğe engel olmak için eskiden 28 bin kişinin tehcir edildiğini ama 1950'lerle birlikte verilen bazı ta-

vizlerle bunların büyük bir kısmının eski yerlerine döndüğünü belirtip farklı ve kalıcı bir çözümü savunacaktı. Artık tek başına iskân uygulamasının etkili olmadığı ve uzun dönemli yapısal dönüşümlerin gerekli olduğu vurgulanır. 11 Ekim 1960 tarihli MBK Başkanlığı'na sunulan 2510 sayılı İskân Kanununa Ek Kanun Tasarısı ile Bayındırlık ve İmar Komisyonu Raporu'nun gerekçesinde hem Doğu sorunun alımlanma biçimi hem de başta DP olmak üzere siyasal partilerin neden hedeflendiği açık bir biçimde anlatılır.

> İçtimai bakımdan feodal bir sistemin izlerini devam ettiren ve teokratik geriliğin çok zararlı karakterini temsil eden ve bu vasıflariyle bir taraftan halkı istismar ederek geri bir cemiyetin devamındaki mahzurları yaşatan diğer taraftan zararlı ve ayrıca fikirlerin revacına âmil olup bey, ağa ve şeyh namı altında Kurunuvustai [Ortaçağvari] bir zihniyetin mümessili olan ve bu vasıfları ile mütegallibe namı ile anılması tabiî bulunan birçok şahısların (...) 2510 sayılı İskân Kanununun hükümlerine göre başka yerlere nakilleri yapılmak suretiyle zararlarının izalesi cihetine gidilmiş ise de, gerek tatbikattaki isabetsizlikler gerek siyasi parti politikalarının, gayenin meşruiyetinde her vasıtayı meşru kılan sakat bir istikamete yönetilmesi sonunda sözü geçen kanunda yapılan tadilâtla tedbirlere nihayet verilmiş, senelerden beri nakil edildikleri yerlere intibak etmiş bu insanların eski yerlerine dönmelerine imkân verilmiş ve politikacılar tarafından istismar edilen bu taviz bugün zararlarını çoğaltmış bulunmaktadır (Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı, 1960c).

27 Mayısçılar, ciddi sosyal ve siyasal krizlere gebe olduğunu düşündükleri Şark sorunu yanında, DP'nin popüler destek almak için yanlış, pragmatik ve plansız iktisadi politikalarıyla ekonomiyi batma noktasına getirdiğine inanıyordu. Bu iki rahatsızlık, DPT'nin kuruluş prensiplerini ve Kürt meselesinin çözümüyle ilgili üretilen politikaları dramatik biçimde belirledi. DPT kanun tasarısının görüşüldüğü MBK (1960a: 13) toplantısında Vehbi Ersü, hükümetin bütün icra yetkisine sahip olması, partinin siyasal görüşüyle devleti yönetmesi ve seçimlerde "oy avcılığı"yla vaatlerde bulunmasını eleştirip kalıcı ve süreğen yönetim birimlerinin tesis edilmesini isteyecekti. Bir gün sonraki MBK (1960b: 9) toplantısında Mehmet Özgüneş, iki asırdır demokrasi yoksunluğunun yaşanmasının "sosyal müesseselerin yok oluşundan" kaynaklandığını, son on yıldır da "parti flâması[nın] millî bayrağımızın üstüne" çıkarıldığını ve "parti menfaati, millî menfaatler üstüne" konulduğunu belirtecekti. Bunun nedeni, siyasi partilerin her şeyi "reyile ölçüyor" olmasıdır. Bu nedenle de "siyasi partilere memleketin iktisadi, malî istikbaliyle oynaması imkânını bırakmamak, İlim heyetine bu selâhiyeti tanımak lazımdı[r]".

Bu dönemdeki düşünceye göre Doğu'da "Türkçe konuşan" vatandaşlar, dışarıdan ve "oy avcılığı kastıyla" içeriden olmak üzere ikili bir propagandaya maruz kalmıştı. Doğu ahalisi dıştan gelen propagandaya itibar etmese de "içerden gelen maalesef büyük tesir bırakıyor[du]" (Yıldırım, 2021: 196-197). Gürsel ise DPT'nin kuruluşunun konuşulduğu toplantıda, Rusya'nın yardımı ve DP'nin

zemin sunmasıyla 1950'lerde Kürtçülük faaliyetlerinin başladığını öne sürüp ekleyecekti:

> Bidâyette bir ayrılık gayreti içinde bulunmayan Kürtler, bu defa bir Kürtlük davasına girişmeye başladılar. Fakat çok şükür, onlar daha işe başlamadan, beyler ve şeyhleri yakalatmak suretiyle[11] işe el koymuş vaziyette idik. Yalnız münevver kimselerden de bu mevzuda çalışanlar var. (...) Sâkıt [DP] hükümet[i], bu kaynaşmayı tahrik ediyordu. Bunların elebaşılarını kendi[si]ne bağlamış ve mütemâdiyen onlara evler vererek, onların şarkta istedikleri gibi Rus emellerine göre çalışmalarına yardım etmişti. (...) Hatta şarktaki Kürtlere istiklallerinin verilebileceğini kabul etmiş gibi idiler. (...) Şarkta bu beyler ve şeyhler vâsıtasıyla rey almak emeli peşinde bulunmuşlardır. Oranın on, on beş sene sonra tamamıyla elimizden gitmesi ihtimaline bu kadar lâkayt kalmışlardır [DP için]. Fakat eğer Türk milleti bu Küçük Asya üzerinde yaşayacaksa, şarkın muhakkak sağlam bir surette elimizde bulunması lazımdır. Bu, cebrî bir tasarruf değildir, bir haktır. Çünkü, şarkta Kürt diye ayaklandırılmak istenen adamların en az %80'i Türk asıllıdır. Fakat şimdiye kadarki hükümetlerin alakasızlığı, oradakileri Kürt yapmıştır (Koçak, 2010a: 556).

27 Mayısçılara göre uzun yıllara yayılan çabaların sonunda Şark'ta sağlanan otorite, DP'nin iktidarında bozuldu (Koçak, 2010a: 556; Ulay, 1968: 33-34; Yıldız, 2001: 109-110; Aydemir, 2020: 394, 504; Madanoğlu, 2019: 202). Hatta askerler arasında DP'nin "Güneydoğu Anadolu'yu gözden çıkardığına dair söylentiler vardı" (Esin, 2005: 158). 15 Haziran 1960'ta Gürsel, Şark'taki Kürtçülük meselesi konusunda Bayar'ı uyarmasını ve aldığı tepkiyi şöyle anlatır: "Aramızdaki ilk çatışma da bu yüzden olmuştur. Söylediğim zaman kızdı bana" (Koçak, 2010a: 158). 27 Mayısçılara göre, Şark'taki sorunlara karşı tek parti dönemindeki politikaları sürdürmeye çalışan askerler de popüler destek için partiler tarafından cezalandırılmıştı. Bazı askerler buna örnek olarak Mustafa Muğlalı'yı gösterir. Şükran Özkaya (2005: 64) Muğlalı'nın yargılanmasının ciddi bir rahatsızlık yarattığını ve askerler tarafından asla unutulmadığını belirtir. Talat Aydemir (2020: 403-404), hakkında verilen idam kararının TBMM'de onaylanmasını değerlendirirken, Muğlalı ile kendisi arasında bir paralellik kurar. Her ikisinin de devletin bekası ve vatanı koruma amacıyla hareket ettiğini, fakat dönemsel çıkarlarını gözeten siyasetçiler tarafından yüzüstü bırakıldıklarını belirtir. Bu bağlamda, Muğlalı'yı yargılayan DP ile bölgede asayişi sağlamaya yönelik emirlerini yerine getiren bu askere sahip çıkmayan İnönü'nün aynı olduğunu vurgular. Adnan Çelikoğlu (2017: 46-47), Muğlalı'nın yaptıklarını "sert" bulsa da Şark'taki tehdit karşısında "gerekli" bulur. Zira, İkinci Dünya Savaşı'ndan beri "Rus, Alman, İngiliz ve Amerikan casusları" tarafından Şark'taki "etnik grupların istismar" edildiğine inanır. Aynı zamanda "Molla Mustafa Barzani, Kürt kökenli halkı tahrik ediyor, ayaklanmaya teşvik ediyor ve kendi çeteleri için bölgeden

11 Darbe sonra bazı Kürt ağa, şeyh ve aydının *Kürtçülük* iddiasıyla hapsedildiği Sivas'taki kamptan bahsediyor.

asker topluyordu". Muğlalı ise "insan haklarına yakışmayan taktik ve tertiplerle" de olsa "bölgeyi kontrolde tutuyor, en şiddetli cezaları uygulamaktan çekinmiyordu". Bunda da başarılı olduğu için İnönü kendisine "Kara Aslanım," diyor ve yaptıkları için "tebrik ediyordu". Fakat DP iktidara gelince bunlar unutuldu ve "ne yazık ki demokrasiye geçişin ilk kurbanı Muğlalı oldu". Öyle ki "İnönü'nün 'Kara Aslanım' dediği Orgeneral, İnönü tarafından, demokrasi adına kurban ediliyordu". Çelikoğlu da anılarında "ordu hiçbir zaman, verilen bu ödünü unutmadı" diye yazar. Ona göre askerlerle sivil iktidar arasındaki düşünce farklılıkları, siyasetçilere verilen tavizler ve "bu çalkantı ileride 27 Mayıs ihtilalinin nedenleri arasına girecektir".

Aynı kanı sol çevrelerde de kabul gördü. *Yön* dergisinde çeşitli defalar ifade edildiği üzere, ağa ve şeyhlerin, özellikle DP iktidarında olmak üzere, genel itibarıyla siyasal sisteme entegre olup güçlendikleri kanaati hâkimdir (*Yön,* 1962a: 13; Katırcıoğlu, 1963: 13-14; *Yön,* 1964: 8-10). Feodal elit tek parti döneminde, "çıkarlarını başarıyla savunabilecek siyasî güce sahip" değildi. Fakat "çok partili hayat, toprak ağalarını büyük bir siyasî kudret haline getirmiş[ti]" (Avcıoğlu, 1962: 3). Avcıoğlu (1968: 253, 512), İsmail Beşikçi'ye ([1967] 1992: 55-56) atıfla, siyasi rekabeti sorumlu tutar: "Derebeylik kalıntısı ağa ve şeyh aileleri, genellikle her iki partiye [CHP ve DP] de ayak atmışlar ve yeni siyasal rejimden daha çok kudretlerini artırma yolunda yararlanmışlardır." Ona göre TİP dahil siyasi partiler oy almak için aşiret elitiyle işbirliği içinde.

Bu düşünce nedeniyle MBK üyesi Orhan Erkanlı (1972: 138-139, 240), yönetimin sivil hükümetlere devrine karşı çıkarken, temel gerekçe olarak oy kaygısıyla hareket eden siyasi partileri gösterir. Ona göre "geri kalmış bir ülke" olan Türkiye'de "demokratik rejim, hürriyet yoluyla kurulamaz". Zira "halkın idareye iştirakini önleyen engeller vardır. Halk oyunu bilinçle kullanamaz, arada mutavassıtlar vardır. Bunlar aslında siyasî partilerin de asıl kadrolarını teşkil eden veya tesir altında tutan menfaat grupları, baskı gruplarıdır". Esas sorun ayrılıkçılıktır: "Aşırı ideolojilerden, azınlığın faydalarını koruyucu fikir ve görüşlere kadar her türlü fikir ve menfaat akımı seçimlerde işlenir ve halka aşılanır." 27 Mayısçı askerler arasında siyasi partilerin Kürt meselesi karşısında "sorumsuz" davrandığına yönelik söylemler devam eder. Dündar Taşer, "etnik grupları ayrılık fikriyle tahrik etmek isteyen 'Ver bana oyunu, kurtaralım soyunu' gibi sloganlarla ortaya çık[an]" partilerden rahatsızdır. "Türkiye'nin başına sosyalizmin dumanları çökertilirken, memleketin bir kısmı, etnik bir bölünmeye itilmektedir. Komünistler, kürtçülüğü; kürtçüler komünistliği istismar ederek gelişmektedirler," diyen Taşer'in TİP dışında diğer hedefi, ayrıca, CHP'dir: "Bülent Ecevit doğu halkını isyana teşvik edici konuşmalar yapıyor. Kimdir Ecevit? Doğu isyanlarını bastırmış bir partinin genel sekreteri." Taşer için "Kürtçülük iddiaları" kalkınma ile çözülebilir bir sosyal sorundur (Taşer, 1973: 108, 211, 285). Türkiye'nin problemleri, "her meselede sadece kendi partilerinin çıkarını ön plâ-

na almaları yüzünden" siyasilerle çözülemezdi. Bunun için "uzun vâdeli, köklü çözüm metodları uygulanırken ise, 'halka rağmen, halk için' düsturunu tatbik etmek" gerekirdi (Seyhan, 1966: 39). Sonuçta, "siyasî partiler ağaların-partizanların nüfuzu altındadır. Seçmenin ekserisi okur-yazar olmadığı için seçim hürriyeti yoktur" (Aydemir, 2020: 504). Cemal Madanoğlu (2019: 202) da 1980 sonrası yayımlanan anılarında bu kanaati, iktisadi sorunlarla paralel olarak DP'nin Doğu'yla ilgili tutumu nedeniyle "Aşiret düzeni sürdü. Gelişmemişlik çemberi kırılamadı," diyerek tekrar eder.

Topyekûn teşkilat kurma şuuru, bölünmezlik ve partici olmayan cumhurbaşkanları

Bu düşüncelerin egemen olduğu dönemde DPT, hükümetlerin geçici ve siyasal çıkarlarına hapsolan iktisat politikalarına karşı zaman üstü ve merkezî bir sistem tesis edecekti. DPT tasarısının görüşüldüğü MBK (1960b: 9) toplantısında Şefik Soyuyüce'nin açıkça belirttiği üzere 27 Mayısçılar, "Adnan Menderes'i diktatoryaya götüren" sebeplerin "siyasi nüfuz kadar, iktisadi vasıtalar" olduğunu düşünür. Hükümetin sınırsız siyasi ve iktisadi gücüyle kurumlar ve zümreler üzerinde baskı kurabilme imkânının demokrasiye aykırı olduğuna kanaat getirilir. "Bundan sonra siyasi partiler kendilerine imkân sağlayacak, geniş at oynatma sahaları bulamayacaklardır. Bunlar tamamen sınırlanacaktır. Ve bu sınırlamanın başlangıcı da işte bu [DTP] tasarı[sı]dır." 4 Temmuz 1960'ta Gürsel'in de değindiği gibi iktisadi faaliyetler konusunda "artık memlekette, herkes canının istediği gibi şu yapılsın, bu yapılsın diyemeyecektir. Yapılacak işler [Devlet] Planlama Dairesi'nin [Teşkilatı'nın] tetkikinden geçecek, faydalı ise yapılacak, faydasız ise durdurulacaktır". DPT ile tutulan yol "etüd ve ilim yolu" olacaktı. Gürsel, başından itibaren iktisadi plan yanında "sosyal" planı da bir zaruret olarak düşündü (Mortan ve Çakmaklı, 1987: 78-80). Zira bu dönemin en önemli gündem maddelerinden olan Doğu sorunu da temelinde iktisadi nedenlerle belirlense de sosyal boyutlara da sahipti (Koçak, 2010b: 1044; Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı, 1960c: 3-4; Seyhan, 1966: 29; Ulay, 1968: 180-190; Aydemir, 2020: 453, 504; Madanoğlu, 2019: 202). Nitekim DPT bünyesindeki Sosyal Planlama Dairesi Başkanlığı'nın görevi, "memleketin sosyal problemlerini incelemek ve bunların halli için uzun ve kısa vâdeli planlar hazırlamak" biçiminde tanımlandı (*Resmî Gazete*, 1960b: 2). MBK üyesi Numan Esin'in anılarında aktardığına göre, Yassıada'da tutuklu bulunan Adnan Menderes ile aralarında geçen diyalog, Kürt meselesine dair politika farklılıklarını ortaya koyar.

> [DP döneminde Güneydoğu Anadolu'nun gözden çıkarıldığına dair söylentiler karşısında] Müthiş bir tepki vardı içimizde. Bunu Adnan Menderes'e söylemedim, ama Menderes'in ne düşündüğünü öğrenmek için sordum. Dedi ki: "Ülkemizdir; topra-

> ğımızdır, halkımızdır. Elbette koruyacağız. Ama yapılabilecek şey de, bu işe zaman içerisinde demokrasi yoluyla bir çözüm bulmaktır." Yumuşak kelimeler kullanarak sordum. "Devlet yatırımları niye gitmemiştir? Niçin sanayileşme olmamıştır? Niçin toprak reformu yapılmamıştır? Niçin halkın katkısı sağlanmamıştır?" Bizim o bölgeyle ilgili daha radikal görüşlerimiz vardı. Adnan Menderes'in ise bu tür bir şey düşünmediğini anladım. "Yapılabildiği kadarıyla yetindik" anlamında bir cevap vermişti (Esin, 2005: 158-159).

DPT kuruluş hedeflerinde hem iktisadi hem de bağlantılı olarak sosyal planlamanın temel hedeflerinden olan Doğu sorununa hükümetler üstü ve merkezî/genel çözümüne yönelik politikalar geliştirecek, hükümetler değişse de bunları uygulayacak bir yapı olacaktı. Nitekim DPT'nin kurulması için hazırlanan kanun tasarısının konuşulduğu MBK (1960d: 11) toplantısında kurmay albay ve sonrasında DPT'nin ilk müsteşarı olacak Şinâsi Orel, "plân olmazsa, her hükümet siyasi tazyikler altında kalarak birçok şekillere başvurabilir" diyecekti. Bu nedenle, takip eden bir sonraki toplantıda, darbeci askerlerden Özgüneş, DPT'nin hükümet üstü bir birim olmasını savunacaktı:

> Bütün bu [Devlet] Plânlama Teşkilâtının sebebi, yanılmıyorsam, on yıldan beri yapılan yanlış tatbikatı önlemek için[dir. Çünkü] daima bu işlerin yapılışında Devlet menfaati, millet menfaati, parti menfaatlerinin daha gerisinde tutuluyor [olmasıydı]. Milletin menfaati parti menfaatlerinin daha gerisine gittiği için Devletimiz zarar ediyor. Bu teşkilâtın [DPT] esas gayesi; kaynağını orta çağda bulan siyasi görüşlerin izalesidir. Şayet bu [DPT] komisyon[u] istişari mahiyette olacaksa; sadece tavsiye edecekse hakikatte dünkü kötü tatbikatı önlemeye imkân ve ihtimal yoktur. Bana öyle geliyor ki, âmme vicdanı efkârı umumiyede sadece, artık siyasi menfaatler, parti menfaatleri millî menfaatlerin üstüne çıkmasın diye böyle bir şekil düşünülmektedir (Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı, 1960a: 16).

DTP kuruluş aşamasında mevcut sorunlara, ekonomi politik çözümler üreten ve uygulayan, "siyaset üstü" bir devlet organı olarak tasavvur edildi. Hatta 27 Mayısçılar, kanun tasarısını görüşürken DPT'nin yasama, yürütme ve yargı erklerinin yanı sıra dördüncü bir erk olarak tasarlanmasını da yoğun biçimde tartıştı. MBK (1960a: 17; 1960b: 8-22) toplantılarında, kanun tasarısına dahil edilmese de, DPT'nin "icracı hükümet" işleviyle cumhurbaşkanına ve hükümete paralel bir yapı ya da hükümet üstü bir erk olarak konumlandırılması ele alındı.

DPT, seçimle gelen partinin çoğunlukçu bir sistem tesis ederek iktidarını kalıcı hale getirmek için sistemi manipüle etmesini önlemek amacıyla oluşturulan denge ve denetleme mekanizmalarından biri olarak değerlendirilir. "İkinci Cumhuriyet" olarak da adlandırılan ve 1950 seçimlerinden önce DP çevrelerinde, daha sonra ise CHP çevrelerinde siyasi iktidarın keyfî otoritesini sınırlandırma ve kuvvetler ayrılığı beklentileri, demokratikleşmenin ön koşulu olarak görülmeye başlar. Bu bağlamda DPT Anayasa Mahkemesi, Milli

Güvenlik Kurulu, çift meclisli sistem, üniversiteler ve TRT'ye tanınan özerklik, örgütlenme ve sendikalaşma hakkı ile basın özgürlüğünün genişletilmesi gibi yenilik ve düzenlemelerle siyasi iktidarın gücünü sınırlandırmaya yönelik işletilen araçlardan biridir (Onaran, 2023). Bunun yanında DPT etrafında somutlaşan tartışmalar, küresel bir eğilim olan planlı iktisadi kalkınma yaklaşımıyla da destekleniyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iktisat söylemi, "asli meşru söylemdi. Diğer tüm söylemler meşruiyet kazanmak için imgelerini iktisat söylemi içinde almak veya kendi imgelerini iktisat söylemine uyarlamak zorundaydılar. Bu iktisadiyat tahayyülünü dünyaya yayan misyonerlerin başında kalkınma uzmanları geliyordu" (İnsel, 2000: 174). Dolayısıyla, 27 Mayısçıların yanı sıra, CHP, bürokrasi, aydınlar, sanayi burjuvazisi ve kredi sağlayan uluslararası kurumların dahil olduğu geniş bir çevrede planlı iktisadi kalkınmaya geçiş yönünde bir beklenti oluşmuştu. Bu nedenlerle DPT, Doğu Asya'daki sanayileşme örneklerinde olduğu üzere, "toplumdan ve siyasetten korunan" özerk bir kurum biçiminde tasarlanmak istendi (Pamuk, 2023: 235-236; Milor, 1990: 9-10).

1960'larda Şark sorunu, Türk milletinin Anadolu'daki geleceği açısından hayli büyük bir risk olarak algılanmıştı. Tam da bu nedenle çözüm hükümetlere bırakılamazdı. Bu nedenle, DPT tarafından Şark'la ilgili yazılan ve Bakanlar Kurulu'nda kabul edilen 1961'deki raporda, bölgede vatan bütünlüğünün "yegâne garantisi" devletin nüfuzunu artırma ve meskûn ahaliyi devlet nizamına bağlama olduğu belirtildikten sonra, bu görev DPT'ye verilecekti. Şark'ta devletin "takip edeceği politikada devamlılık yurt bütünlüğünü koruma görevinin yerine getirilmesinin başlıca şartı" olduğu belirtilen raporda, "hükümetlerin bunlar çerçevesi içinde hareket etmesinin sağlanması gerekir" denilecekti (DPT, [1961] 2008: 91-92). Özdağ, DPT'nin icra yetkisinin mahiyetiyle ilgili konuştuğu toplantıda "Devlet topyekûn bir varlık olarak milletin önündedir," diyecek, "topyekûn teşkilat kurma şuuru" ve "bir planlama ve zihniyet üstünlüğü" fikrini savunacaktı (Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı, 1960b: 10). DPT'nin Doğu ve Güneydoğu raporunda da denildiği üzere, kamu otoriteleri şimdiye kadar bölgede şahıslara, idarelere, zaman ve mekâna göre tezatlı biçimde hareket etmişti. Bu noktadan sonra devlet organları, bütünlüklü prensipler ve birbirini tamamlayıcı şekilde hareket etmeliydi (DPT, [1961] 2008: 92). İktisadi sorunlar yanında Doğu sorunun aciliyeti nedeniyle DPT kanun tasarısının görüşüldüğü toplantıda İrfan Solmazer'in DP dönemini hatırlatıp DPT'nin prensiplerine ve planlarına uyulmaması durumunda ne yapılabileceğini sorması üzerine plancılarından Atilla Karaosmanoğlu "İhtilâlden başka yapılacak şey yoktur," diyecekti (Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı, 1960d: 20-21). Benzer biçimde yönetimi sivillere devretmek istemeyen 14'lerden biri olan Erkanlı (1972: 139), temel gerekçe olarak "siyasî tesirden uzak" "millî plânlı kalkınma" idealini gösterecekti.

27 Mayısçılar, devletin bekası için hayati bir kurum olarak gördüğü DPT'yi anayasal bir kurum statüsüne aldı.[12] Planlı kalkınma yanında Doğu meselesini şansa bırakmak istemeyen MBK, "DP'nin 27 Mayıs ihtilâline neden olan" yanlışlarının (Karavelioğlu, 2007: 163) bir daha tekrarlanmaması için partiler için siyasal söylem ve faaliyetlerin sınırlarını belirlemek istedi. Benzer bir istek, DPT'nin Doğu ve Güneydoğu raporuna da yansıdı.

> [Doğu ve Güneydoğu'ya yönelik] Hükümet politikalarının devamlılığını sağlamaya çalışırken iktidara gelmek için mücadele eden siyasi partilerin de durumunu göz önünde bulundurmak gerekir. Parti mücadelelerinin bölgedeki ayırıcı faaliyetleri kuvvetlendirici bir tesir yapmasını mutlak surette önlemek şarttır. Bunun için, siyasi parti yüksek organlarının meselenin önemi hakkında aydınlatılmaları ve bölgedeki faaliyetleri belli prensipler çerçevesinde yürütmeye ikna edilmeleri icabeder. Böyle bir anlaşmanın iktidarda olmayan siyasi partilerin de, devlet politikasının temel prensiplerinin uygulamasında bir sorumluluk payı olduğunu göstermek gibi öğretici bir etkisi olabilir (DPT, [1961] 2008: 92-93).

Bu doğrultuda 27 Mayısçılar, DPT resmen kurulduktan sonra ve 15 Ekim 1961 Genel Seçimleri öncesinde CHP, Adalet Partisi, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, Memleketçi Serbest Parti ve Yeni Türkiye Partisi ile yaptığı toplantılarda, belirlenen çerçeveye göre siyaset üretilmesini temin etmeye çalıştı. DP'nin Doğu sorunu konusundaki tutumunun tekrarlanmasını istemeyen askerler ile siyasi partiler arasındaki bu toplantıların temalarından biri Doğu sorunuydu. Siyasi partiler, riayet etmeleri beklenen ve sonuç bildirgesi gibi olan "Milli And" veya "ahitname" metniyle "nüfuz ve siyasi başarı sağlama maksadıyla vatandaşlar arasında bölücü ve ayırıcı" beyan ve davranışlara müsaade etmeyeceklerini ve "milli birliği zedeleyici", "bölgecilik, ayırıcılık" gibi cereyanlara karşı koyacaklarını vaat etti. 27 Mayısçılar için "etnik, dini vesair sebeplerle veya rasyonel temayüllerle milleti gruplara ayırmak" hayati bir problemdi. Toplantının MBK üyesi Ahmet Yıldız, bununla ilgili "Çerkez denmiştir, Laz denmiştir, Kürdi denmiştir, Şarki denmiştir", yani "dini etik veya rejiyonal [bölgesel] temayüllerle tezahür eden ayrıcalıklarına [ayırıcılıklara] karşı müşterek bir cephe almak" gerektiğini açıklayacak ve bütün siyasi parti temsilcileri bu fikirde uzlaşacaktı. Toplantının CHP temsilcilerinden Ferit Melen'e göre, on yıllık "ayırıcı propagandanın en büyük tezahürünü", "Doğu bölgesinde Türkçe konuşan vatandaşlarımız" yaşadı. Ona göre, en azından bu konuda, "partiler, doğuyu büyük tehlikeye sokacak olan bu tehlikeli yola" artık girmemeliydi (Yıldırım, 2021: 10-27, 192-197). MBK üyesi Kâmil Karavelioğlu'nun (2007: 163) da belirtti gibi "Milli And"a hiçbir siyasal parti ve yetkilisi itiraz etmedi ve bir anlamda "DP'nin ortak mahkumiyet belgesi" oldu. Nihayetinde, siyasi partilerin bölgede oy alma yarışında muzır faaliyetlerde

12 1961 Anayasası'nın 129. maddesiyle "iktisadî, sosyal ve kültürel kalkınma plâna bağlanır. Kalkınma bu plâna göre gerçekleştirilir" denildi.

bulunmasına, ağa ve şeyhleri nüfuz sahibi kılmasına mâni olmak DPT'nin acil işlerinden biri olarak belirlendi (DPT, [1961] 2008: 101).

27 Mayıs'tan sonra kurulan rejimin siyasal alanı düzenleme, denetim altına alma ve kontrol etme çabası, 1961 Anayasası'nın hem başlangıç kısmında hem de çeşitli maddelerinde kendini göstermeye devam etti. 1924 Anayasası'nda olmadığı üzere, başlangıç bölümünde "Türk Milleti", "bölünmez bir bütün" olarak tanımlandı. Üçüncü maddede yer alan "Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür" ifadesi ise hem siyasal alanı hem de siyasi partilerin faaliyetlerini sınırlayan 57. maddeyi şekillendirdi: "Siyasî partilerin tüzükleri, programları ve faaliyetleri, insan hak ve hürriyetlerine dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmezliği temel hükmüne uygun olmak zorundadır. Bunlara uymıyan partiler temelli kapatılır." Cemil Koçak'ın da belirttiği gibi "ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütün" formülü, "anayasa tasarısının ruhunu şekillendirecek" ve "sonraki anayasalarda değişmez bir formül olarak tekrar edilecek[ti]" (Koçak, 2022: 60-61). Gerçekten de 11. maddeye 20 Eylül 1971'de yapılan ekleme ile siyasal özgürlükler, bölünmezlik formülüne göre sınırlandı: "Hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, [...] Türk Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü veya dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayırımına dayanarak, nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kasdı ile kullanılamaz." Aynı tarihte anayasada yapılan diğer değişikliklerle, "basın hürriyeti" ve "sıkıyönetim ve savaş hali" de benzer şekilde bu formülle yeniden tanımlandı. Kürt meselesinin büyümesiyle paralel biçimde, 1982 Anayasası'nda ve sonrasında yapılan eklemelerde bölünmezlik formülü birçok maddede tekrarlandı ve siyasal alan buna göre daraltıldı.[13]

Son olarak, uzun yıllar boyunca cumhurbaşkanlarının asker kökenli kişilerden seçilmesi ve ordunun bu konudaki ısrarı, bir yanıyla siyasal alanın denetimi ve partilerin kontrolüyle ilgiliydi. Kürt meselesi gibi kritik görülen alanlarda 27 Mayıs rejiminin kurduğu ve sınırlarını belirlediği siyasal sınırların ihlal edilmemesine çalışıldı. Bu nedenle 1970'te, 27 Mayısçı askerlerden Taşer (1973: 285-286), "particilikten", "politika kulisinden" gelmeyen, "devlet fikri, vatan birliği, millet yüceliği en üstün seviyede olan bir ocağın en yüksek makamında senelerce bulunmuş, savunma, kalkınma, güçlenme problemleriyle" uğraşmış Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay'ın, "nasıl oluyor da kürtçülük iddiaları, azınlık mâvalları (...) ile birbirine düşürülmekte olan milleti gözden kaçır[dığını]" sorgular. Osmanlı'yı çökerten bu "nifak" karşısında "sükûnetle" kalmasını eleştirir. Ona göre "'Türk Devleti, vatanı ve milleti ile bölünmez bir bütündür' diyen anayasanın muhafazasına yemin etmiş bir Orgeneral", "Türk-Kürt kardeşliğinden bahsedilmesine" ve "Halkevi'nin duvarına 'Türkiye Halkları' diye yafta asılma-

13 1961 Anayasası'nın orijinal metni için bkz. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10859.pdf. Farklı tarihlerde yapılan eklemeler için bkz. https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/. 1982 Anayasası için bkz. https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/anayasa/

sına" seyirci kalmamalıdır. 27 Mayıs sonrasında kurulan rejim, aralarında Kürt meselesinin de bulunduğu ve devletin bekasıyla ilişkilendirilen bazı konular açısından, seçimle iktidara gelen ve popüler destek için pragmatik, kısa vadeli politikalar üretmeye yatkın siyasi partilere yönelik kontrol mekanizmalarının oluşturulmasının ve askerî müdahalelerin başlangıcını oluşturdu. Devamındaki askerî müdahaleler, Kürt meselesini partiler üstü ve bir devlet meselesi olarak belirlemeye yönelik pratikleri içerirken, aynı zamanda siyasi iktidarların ve partilerin bu meseleye ilişkin söylem ve politikalarının sınırlarını tayin etti.

Mahalli bünyenin ortaya çıkardığı marazlara karşı iskândan DPT'ye

1950'de iktidara gelen DP, tarıma ağırlık veren bir iktisadi strateji izler. Fakat kısa süre sonra, başta ağırlık verilen tarımsal ürünlerde olmak üzere, ortaya çıkan ekonomik krizin nedenleri olarak DP'nin popülist politikaları, planlama ve eşgüdüm eksikliği gösterilir (Pamuk, 2023: 235; Milor, 1990: 5-6). Buna karşı, bölgeler arasında denge, planlı iktisadi kalkınma ve devlet müdahaleciliği, 1960'larda evrensel bir hakikat olarak öne çıkmıştı. Nihayetinde darbeyle birlikte Türkiye, karma ekonomi dönemine geçti ve planlı iktisadi kalkınma stratejisi öne çıktı (İnsel, 1996: 21, 163). DPT kurulmadan önce de Kürtçülük cereyanı gibi sosyal problemlere karşı bilimsel prensiplerle çözüm ve planlar üreten bir kurumun varlığı tartışılan bir şeydi. Planlama, evrensel bir üst değer olsa da 27 Mayısçılar için ayrıca kendi meşruiyetleri için pratik bir anlama sahipti. DP dönemindeki iktisadi başarısızlık, iktisat biliminin ilkelerine riayet edilmemesine dayandırılmıştı. Bilim ve hesap, önceki dönemin temel eleştiri temalarıydı ve 1960'ta "hesapsız yönetim devrilince, hesaplı yönetim" gelmeliydi (Küçük, 1985: 272).

27 Mayısçı askerler, daha 1955-1956 yıllarında, darbe sonrası kurulacak rejim için aldıkları prensip kararlarında "sosyal, ekonomik ve kültürel konuları kapsayan 'Millî Kalkınma Plânı' hazırlanacak" ve bu planla "koordineli bir şekilde, sosyal ve ekonomik konularda gerekli görülen reformlar yapılacak" diye anlaşır. "Bölge, din, ırk, mezhep ayrılıklarından doğan parçalanmaları önleyecek, milli birliği kültür ve ülkü alanında sağlayacak tedbirler alınacak" denilen prensipler arasında, "ağalığa son verilecek, gerekirse doğu ile batı arasında insan mübadelesi yapılacak" hedefi de konur (Erkanlı, 1972: 14-15). Görüldüğü gibi hem iktisat politikalarında hem de başta Kürtler olmak üzere sosyal alanda planlı davranmamak ciddi sorunlara gebeydi. Dönemin aydın ve ricali, Kürtlüğü önemli oranda toplumsal yapıdan kaynaklanan bir marazlar demeti olarak gördü. Bu düşünceye göre, aşiretler ve cemaatler devletin merkezî iktidarının dışında/karşısındaki yerel güç fenomeniydi ve bunlardan müteşekkil toplumsal uzam Kürtçülük marazının kurucu unsuruydu (DPT, [1961] 2008: 91). Bölgenin toprak ve "mallarına hâkim" olan ağa ve şeyhler, ahalinin yoksulluk içinde kalmasına

neden oluyor ve maddi yardımlarla ahali üzerinde kendi iktidarlarını tesis edebiliyordu (Koçak, 2010a: 216). Bilhassa başında Gürsel'in bulunduğu 27 Mayısçıların sıklıkla üzerinde durduğu sosyal planlama faaliyetlerinin DPT kanununa dahil edilme nedeni buydu. Bu nedenlerle DPT üç ana birimden oluştu: İktisadi Planlama Dairesi ve Sosyal Planlama Dairesi yanında, bu iki birimin planlarının uygulanmasını diğer devlet kurumlarıyla da organize edecek Koordinasyon Dairesi (*Resmî Gazete*, 1960b: 2-3; Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı, 1960d: 15; 1960a: 13).

Ağa ve şeyhler, "dinî his veya gelenekleri veya yabancı ideolojileri alet etmek veya cebir ve şiddet kullanmak suretiyle" nüfuz kuruyordu ve "halk üzerinde büyük tazyikleri ve onları kötü istikamete çekecek faaliyetleri vardı". Aşiret ve cemaat unsurları, etno-kültürel mahiyetlerinin dışında bölgedeki "vatandaşların tamamı veya bir kısmı üzerinde tesis eylediği nüfuz" nedeniyle devletin toplum üzerinde kontrol kurmasını engelliyor ve merkezî kimlik politikalarına karşı Kürtçülüğü üretiyordu (*Resmî Gazete*, 1960a: 1; Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı, 1960c: 4-5). Gürsel'in belirttiği üzere, "Kürt demek, bir adamın elinde her şeyi yapabilen, fakat başı koptu mu, asla kıymet ifade etmeyen bir zümre demek" olduğu düşünüldüğünden, ağa ve şeyh figürlerinin tasfiyesi Kürtçülüğün halliydi (Koçak, 2010a: 221). Bu düşünce DPT'nin Doğu ve Güneydoğu raporunda apaçık biçimde görülebilir.

> Devlet otoritesinin yeteri kadar iyi temsil edilememesi, bu otoritenin yerine getirdiği bazı temel görevlerin, mahalli bünyenin ortaya çıkardığı (ağalık, seyidlik... şıhlık gibi) sosyal müesseseler tarafından yerine getirilmesine yol açmaktadır. Bu durum, hem halkın devlete bağlılığını azaltıcı bir etki yapmakta, hem de bölgedeki ayırıcı faaliyetler için müsait bir zemin hazırlamaktadır (DPT, [1961] 2008: 93).

27 Mayısçıların ağa veya şeyhlerin varlığını ve sosyopolitik görünürlüğünü Kürtçülük torbasına dahil etmesi ve bunu bir sorun olarak kabul etmesi, bu zümrenin doğrudan Kürt milliyetçiliğiyle ilgili siyasal bir faaliyet içinde olmasıyla belirlenmedi. Sözgelimi, Kürt kimliğine dair bir söylemi, eylemi ya da Kürt milliyetçiliği içine dahil edilebilecek bir düşüncesi olmayan Said-i Nursî, 27 Mayısçıların en çok rahatsız oldukları şeyhlerdendi. Yıldız (2001: 109-110), "Kürtçü" olarak nitelendirdiği Nursî'nin DP iktidarı tarafından desteklendiğini, hareketinin büyümesine imkân sağlandığını ve bizzat Celal Bayar ile Adnan Menderes'ten himaye gördüğünü söyler. Halbuki ona göre Nursî, "Kürt Teali Cemiyetinin kurucularından İngiliz ajanı, her türlü aydınlanmanın düşmanı Derviş Vahdeti'in adamı olan" biriydi. Sıtkı Ulay (1968: 33-34), "Saidi Kürdi" olarak andığı Nursî ve Nurcuların, kendi siyasi ajandaları için DP'yi bir "maske" olarak kullandığını belirtir. Ona göre "Saidi Kürdi" bir Kürt isyanı peşindedir: "Türk Ordusundan yetişip de vatanına dahi faydası olmayan bir Nuri Sait gibi aranıyor, taranıyor, bir kürt Saidi bulup peşine takılıyorlar, adam zaten maceraperest, zaten Türkün bölünmesine

taraftar ve gençliğinden beri Kürt Şetif Paşanın emri ve ortaklığı altında bu gayeyi gütmüş bir yolcu (*sic.*)." MBK'da (1960c: 5) iskân tasarısının kimleri kapsayacağı üzerine yapılan tartışmada, Nursî'nin ismi de birkaç kere geçecek ve iskân kapsamının genişletilmesi gerektiği savunulacaktı: "Bir yerde belirli bir ikametgâhı, gayrimenkulü veya zilyedi olduğu bir gayrimenkulü olmasa dahi bâzı kimselerin bulundukları muhite ve hattâ memlekete zararlı oldukları görülmüştür. Meselâ Saidi Nursi gibi." Bakanlar Kurulu Toplantısı'nda (2010a: 194, 281-283) Gürsel, Nursî'nin defnedildiği Urfa'nın "Kürtlüğün merkezi haline gelece[ğini]" söyler ve kısa bir süre sonra kurul kararıyla kabri taşınır.

15 Haziran 1960'taki Bakanlar Kurulu (2010a: 157-159, 326) toplantısında, Şark'taki Kürtçülük faaliyetleri konuşulurken Milli Eğitim Bakanı Fehmi Yavuz, sosyal meselelerin iskânla çözülmesini öneren Ticaret Bakanı Cihat İren'e bunların "iktisadi bir mevzu" olduğunu ve "bir sosyal araştırmalar enstitüsü kurup, bunu memleket ölçüsünde halletmek lazım" gerektiğini savunacaktı. 15 Temmuz'daki toplantıda da DPT'nin kurulacağını bildiren Yavuz, bu kurumun "milli kaynaklarımızı nasıl harekete geçirebiliriz meselesi ile uğraşacak ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü ile [de] takviye edilecektir" diyecekti. Nihayet 11 Ekim 1960'taki toplantıca Gürsel, 2510 Sayılı İskân Kanununa Ek Kanun[14] üzerine yapılan görüşmede, Şark bölgesinde Kürtçülük sorununa değindikten sonra hem bu marazı bitirmek hem de nihai olarak bölgenin Türkiye'den koparılmasının önüne geçmek için DPT'nin kurulduğunu söyleyecekti.

> Biz bu kanuna [2510 Sayılı İskân Kanununa Ek Kanun tasarısına] muvazi [paralel] olarak bir de sosyal planlama teşkilatı [DPT] kurmuş bulunuyoruz. Maksat, oradaki halk arasında metotlu ve ilmi bir surette [ve] ısrarla çalışmak suretiyle, onlara kendi benliklerini tanıtmak ve ayrılık fikirlerini öldürmektir. Bu kanunun [kanun tasarısının] buradan çabuk geçmesini ve [Milli Birlik] Komite[si'n]de de çabuk kanunlaşmasını istiyoruz. Çünkü, topladığımız birçok başlar, Sivas'ta durmaktadırlar[15] (Koçak, 2010a: 556).

14 Bu kanuna göre, bir mahkeme kararı olmadan, idari tasarrufla vatandaşlar iskan edilebilirdi: "Dinî his veya gelenekleri veya yabancı ideolojileri alet etmek veya cebir ve şiddet kullanmak suretiyle ikametgâhının veya maliki veyahut zilyedi olduğu gayrimenkulünün bulunduğu mıntıkada yaşıyan halkın tamamı veya bir kısmı üzerinde tesis eylediği nüfuza dayanarak", huzursuzluk çıkaran, bulunduğu bölgedeler üzerinde nüfuz kuran, "millî menfaatlere zarar" verenler "mahallin en büyük idare âmirinin sorumluluğu altında emniyet makamları tarafından yapılan tahkikat neticesi sabit olanlar ile bunların dördüncü dereceye kadar (Bu derece dâhil) kan ve sıhrî hısımlarından lüzum görülenler İçişleri Bakanlığının teklifi ve Bakanlar Kurulu Kararı ile, o mıntıkaya bir daha gelmemek üzere, Yurt içinde başka yerlere bu ek kanun hükümlerine göre nakil ve İskân edilebilirler" (*Resmî Gazete*, 1960a). Sürgün edilmiş bir ağanın *Yön* (1961: 4-5) dergisine verdiği beyandan anlaşıldığı kadarıyla Ekim 1960'a kadar elli beş ağa sürgün edilmişti.

15 "Şark davasını" halletmek için görüşülen 2510 Sayılı İskân Kanununa Ek Kanun tasarısının nedenini, İçişleri Bakanı Kızıloğlu toplantının başında şöyle açıklar: "Bu kanun [tasarısı], 2510 sayılı İskân Kanunu'nun vaktiyle [19]47, [19]50 ve [19]51 senesinde tavizlerle bozulmuş olan kısmını yeniden meydana getirmek üzere hazırlanmıştır. Hedefi, bilhassa Doğu bölgesindeki demin arz ettiğim 401 ailenin batıya nakil ve belki de yine bu kanuna [kanun tasarısına] dayanarak, mazannei sû erbabından olan [kendilerinden kötülük beklenen] İstanbul'daki bir sürü serserinin, Muş ve havalisine nakli imkânını sağlayacaktır" (Koçak, 2010a: 554).

Şark sorunu, artık, 1930'lardaki gibi iskânla çözülebilecek boyutların ötesindeydi. İskân da geleneksel cebir ve şiddet biçiminde değil, iktisadi bir çerçevede ve daha *dolaylı* yollarla ele alınacaktı. DPT'nin ([1961] 2008: 94) Doğu ve Güneydoğu raporunda amaçlardan biri, "iktisadi tedbirlerle ve belli esaslara göre, bölgeye diğer bölgelerden nüfus çekmek veya bölgenin nüfusunun bir kısmını, yine iktisadi teşvik tedbirleriyle, diğer bölgelere göndermek suretiyle, bölgenin nüfus kompozisyonunu değiştirmek" biçiminde belirlenecekti.

Hatta Şark sorunu karşında geleneksel yöntemin yaygın ve hedef gözetmeyen ve sürekli biçimde uygulanan şiddeti (tenkil), eleştirilmeye başlanır. Bu yöntemin, birbirine benzemeyen grupları ("Kırmanç, Zaza ve Zazaların bir kısmı da her ikisine zıt olan Dersim'li Aleviler") homojenleştiren bir etkiye neden olduğu söylenir (Tankut, 1994: 219, 222-223). Osmanlı'dan itibaren uygulanan iskân yöntemi tekrar kullanıma geçirilecekti ama bu dönüşümle, nevzuhur Kürtçülük ve Şark sorunun halli için geliştirilen stratejiler, iktisadi bütünleştirme yöntemleriyle ve hükümetler üstü bir şekilde yapılmalıydı (DPT, [1961] 2008: 91).

MBK toplantılarında yoğun bir şekilde tartışılsa da yasal ve pratik açıdan DPT'nin hükümetler üstü ve bağımsız bir yapıya sahip olması mümkün görülmedi ve böyle bir konumun sürdürülebilir olmadığı sonucuna varıldı. Fakat, farklı biçimlerde de olsa planlı iktisadi kalkınma ve bilhassa Doğu meselesi bağlamındaki planların uygulanmasında, hükümetler üstü/evrensel bir tutum temin edilmeye çalışıldı. DPT, pratikte de olsa klasik bir bürokratik aygıt gibi davranmadı. Bilhassa 1960-1980 yılları arasında DPT ile hükümetler arasında gerilimli bir ilişki yaşandı. Hatta bu gerilim, bir anlamda, kurum kültürü olarak belirmişti. 1977-1993 yılları arasında DPT'de çalışan İlhan Kesici, göreve geldikten sonra yönetici ve uzmanlara "Planlama teşkilatının şanı, şöhreti siyasi iktidara kafa tutmasından gelir. Plancılar şanlarını, şöhretlerini, itibarlarını siyasi iktidarın her dediğine evet dememelerine borçludurlar," diye konuşabiliyordu. Ona göre, 1980 sonrasında DPT ile hükümetler daha "uyum"lu ve planlı çalıştı. Kesici'nin anlatımına göre devletin Şark meselesindeki politikalarına DPT'nin etkisi devam etti. Kesici, DPT adına Milli Güvenlik Kurulu toplantılarında "Doğu ve Güneydoğu ile ilgili yapılacak olan iktisadi faaliyetler ile ilgili sunumlar" yaptığını belirtir (Akçay, 2007: 164, 248-250, 287-288).

Kürt memurlar Batı'ya, Türkler Doğu'ya

DPT, başbakanlığa bağlı bir kuruluş olarak 5 Ekim 1960'ta kuruldu. Gürsel'in, yukarıda da aktarıldığı üzere, bu kurumun Kürtçülük sorununu çözmek amacıyla [da] kurulduğunu söylediği tarihten altı gün önce. DPT'nin altı maddelik görevleri arasında ilki, "memleketin tabiî, beşerî ve iktisadi her türlü kaynak ve imkânlarını tam bir şekilde tespit ederek takip edilecek iktisadi ve sosyal poli-

tikayı ve hedefleri tâyinde Hükümete yardımcı olmak[tı]". 27 Mayısçıların oy almak için Şark'taki Kürtçülük faaliyetlerine göz yumuyor diye suçladığı siyasi partilerin popülist ve günübirlik politikalarına karşı DPT kanununda, "uzun ve kısa vadeli plânları hazırlamak" ve "plânın uygulanmasını takip etmek, değerlendirmek ve gerekli hallerde plânda değişiklikler yapmak" vardı (*Resmî Gazete*, 1960b: 2). Nitekim 1963'teki Birinci Kalkınma Planı'nda "geri kalmış bir bölge olarak büyük bir öncelikle ele alınan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da", "programların uygulanmasını takip etmek ve işbirliğini sağlamak üzere Bakanlıklar arası bir kurul teşkil edilecek" deniliyordu (DPT, 1963: 475).

27 Mayısçılar, Şark meselesine dahil ettikleri bütün sorunlara DPT'nin çözüm üretmesini beklediğinden, çok geniş bir alanda işlev edinmesini planladı. Örneğin DPT'nin kurulmasını karara bağlayan kabinenin İçişleri Bakanı Kızıloğlu için Doğu ve Güneydoğu'nun büyük problemlerinden biri yerli memurlardı. Dışarıdan Şark'a tayin edilen memurlar, gittikleri yerlerde barınma, ulaşım, kültürel ve dilsel farklılıklar gibi şartlar nedeniyle çeşitli sorunlar yaşıyordu. Buna karşın, DP tarafından devlet kadrolarına alınmış ve "Kürtçülüğe meyletmiş memurlar" sorununun halledilmesi için "Şarkta şarklı" memur bulundurulmamalıydı (Koçak, 2010a: 495-496). Gürsel'e göre Şark'ta, "bir parça valiler hariç", bütün kurumların insan kaynağının "yerli halktan teşekkül etmiş" olması "Rusların tahrikine çok müsait" bir ortam doğuruyordu. Ayrıca "Meclis'te de 100 küsur milletvekili toplamak gayelerine [de] erişmişler[di]... Strasburg'da [DP Ağrı eski milletvekili Kasım] Küfrevi [Küfralı] vasıtasıyla tetkik ettirdikleri bir deklarasyonu, Kürt Cumhuriyeti'ni ilan etmek için tek parmak kalmıştı" (Koçak, 2010b: 919). Benzer biçimde DPT'nin kanun tasarısının görüşüldüğü oturumda Gürsel, Kürtçülüğün kaynaklarından biri olarak gördüğü Kürt memur meselesiyle DPT'nin ilgilenmesi gerektiğini söyleyecekti: "Yerli öğretmen ve memurlar var ki, onları oradan almak lazımdır. Bunu sosyal planlama dairesi [DPT] de takip edecektir" (Koçak, 2010a: 559).

Böylece Birinci Kalkınma Planı'nda (1963: 475) "geri kalmış bir bölge olarak büyük bir öncelikle ele alınan" Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya dışarıdan memur atanması ve atandıkları yerlerde kalmalarını sağlayacak teşvikler önerilecekti: "Devlet hizmetlerinin verimli bir şekilde yürütülmesini sağlamak üzere geri kalmış bölgelere yeterli sayıda ve nitelikte memur gönderilmesini mümkün kılacak ve buralardaki memurlara özel imkânlar tanıyacak bir personel politikası uygulanacaktır." Atanacak memur meselesiyle ilgili somut dönüşümler de yaşanacaktı. 1963'te tayin edilecek Türk memurlar için çıkarılan kanunla "bu 'sürgün' için tazminat" öngörülecekti. Ayrıca İçişleri Bakanlığı, artan Kürtçülük nedeniyle yayımladığı genelgeyle "kaymakamların mahalli dili bilseler bile, Türkçeden başka dil kullanmamaları[nı] ve gerekirse tercümana başvurmaları gerektiğini" hatırlatacaktı (Avcıoğlu, 1963: 10).

Devletin sesini duyurmak, Kürtçenin sesini kısmak: DPT ve radyo

27 Mayısçılar Kürtçülük meselesiyle ilgili konuştuklarında üzerinde uzlaştıkları maraz ve çözümlerden biri radyo yayınlarıydı. Bölge ahalisine devletin sesini duyuracak radyolar ve bunun karşısında ülke dışında Kürtçülüğü/Kürtçeyi duymalarını engelleyecek çözümler hemen uygulanmalıydı. Kürtçülük faaliyetlerinin konuşulduğu bir toplantıda Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Nusret Karasu, "Şarkta bir radyo istasyonuna ihtiyaç var. Bir de köylü tipi bir gazete çıkarmak ve ucuz köylü tipi bir radyo cihazı bulup, bunu köylere tamim etmek mümkündür," diyecekti. Devlet Bakanı Şefik İnan, Kürtçülük faaliyetlerinin önemli kanallarından olan Erivan Radyosu gibi radyolara karşı Türkiye'de satılan cihazların sadece devlet radyolarını çekecek biçimde ayarlanması gerektiğini söyleyecekti: "Şarkta bir radyo istasyonu kurmak ve bloke radyolarla bu mevzularda faaliyette bulunmak iyi olacaktır kanaatindeyim. Bu bloke radyolar öyledir ki, mesela yalnız Ankara Radyosu'nu dinler" (Koçak, 2010a: 220, 224).

Buna paralel olarak DPT'nin hazırladığı raporda, bölgede radyo istasyonlarının çoğaltılması, "radyo vasıtasıyla, Türkçe güfteleriyle mahalli havaların çalınması ve mahalli radyoların, bölge için, propaganda uzmanlarından müteşekkil gruplar tarafından hazırlanacak programları yayması", ahaliye sadece devlet istasyonlarını çekecek radyo cihazlarının verilmesi ve muzır "propaganda yapan yabancı radyo neşriyatının bozulması" hedeflenecekti. Ayrıca, "Erzurum, Van, Diyarbakır'da yabancı radyoların neşriyatına mukabele edecek kuvvette, radyo istasyonları tesis edilmeli" denilecekti (DPT, [1961] 2008: 100). Doğu sorunun çözümü için, birkaç yıl içinde, "Doğu kalkınması" programı yanında Elâzığ, Erzurum, Van, Diyarbakır ve Gaziantep'te seri halinde radyo istasyonları kurulacaktı (Avcıoğlu, 1966: 3).

Bu dönemde radyo, zaman ve mekânı kodlayarak ideal vatandaş, vatan, milli kimlik ve bütünlük gibi temalara dair tasavvur oluşturan bir teknoloji işlevine sahipti (Ahıska, 2018). Buna mukabil, aynı zamanda, merkezî kimlikten farklı/alternatif kimlik tahayyüllerine kapı aralayabilirdi.[16] Haliyle radyo, milli bütünlüğün en önemli araçlarından olduğu kadar, bu bütünlüğe en büyük tehdit ola-

16 Türkiye'den çok farklı bir deneyim olsa da Fanon, Fransızların kontrolündeki Cezayir Radyosu'nun Cezayirlilere kültürel farklılıklar ve sosyal/siyasal ayrımlar nedeniyle ulaşamadığını ifade eder. Buna karşın dışarıdan kendilerine hitap eden radyo istasyonları, lokal radyolarda kendi müziklerinin çalınması, bağımsızlık hareketi ve siyasal fikirler nedeniyle haber alma ihtiyacının artması ve cihazları satan tüccarların yerli halktan olmaya başlaması gibi nedenlerle Cezayir halkının radyolara ilgisi artar. Esasında bir toplumsal hareketin ve milliyetçi bilincin gelişmesiyle paralel biçimde alternatif radyo ve haber kanallarına ilgi gelişir, toplum "hareket halinde bir cemiyete dönüşür" ve "hareket halinde başka bir hakikati bulur". Haliyle kültürel farklılıklar, dil vb. nedenlerle devlet radyoları hem hedeflenenden başka sonuçlara neden olabilir hem de ayrı bir kültür ve dile sahip bir sosyalliğe hitap etmesiyle, bir anlamda, *imkânsız* bir amacı belirler. Fanon'un Cezayir'deki radyo deneyimini geniş bir biçimde tartıştığı "Burası Cezair'in Sesi Radyosu" bölümü için bkz. Fanon, 2016: 69-94.

rak düşünülen Kürtçülüğün temel kaynaklarından biri olarak görüldü. Nitekim, 16 Aralık 1960'ta Erzurum'da bölgeye yayın yapabilecek bir radyo istasyonun açılışına bizzat katılan Gürsel "yapılacak yayınların, Türk halkını yabancı propagandalardan koruyacağını söyledi" (Ahmad ve Ahmad, 1976: 226).[17]

Buna paralel olarak, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, "eğitim ve ulusal bütünlüğün sağlanması konusunda etkili bir araç" olduğu söylenen radyo yayınlarının bütün yurtta dinlenemediği ve radyo istasyonlarının iyi bir dinleme sağlamasının teşvik edilmesi gerektiği belirtilecekti (DPT, 1963: 384, 403). 1968'deki İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, ilk kalkınma planındaki ulusal bütünleşme aracı radyo tespiti aynen tekrarlandıktan sonra "yurdun her tarafında, en az bir milli ve bir de bölgesel radyo yayınının dinlenmesi sağlanacaktır" hedefi konacaktı. Sorun, Kürtlerin yabancı radyoları dinlemesiydi: "Bütün yurt düzeyinin radyo vericileri ile kaplanamaması, yabancı radyoların bazı bölgelerde dinlenmesi alışkanlığının doğmasına yol açmıştır. Bu durum, özelikle, Doğu ve Güney-Doğu illerimizde yaygın haldedir." Bunun yanında 2,5 milyon ruhsatlı radyoya karşı en az 1,5 milyon ruhsatsız radyo sorun olarak görülecek ve gerekli tedbirlerin alınacağı söylenecekti (DPT, 1968: 589-590). Nihayet 1973'teki kalkınma raporunda, her yerde en az bir ulusal ve bir de bölgesel radyo dinlenebilme hedefinin tutturulduğu belirtilecekti (DPT, 1973: 612).

DPT'nin kendini Kürt sananlar raporu

DPT'nin, Türklerden bağımsız bir Kürt kimliği imasından kaçınmak için "kendini Kürt sananlar" (DPT, [1961] 2008: 102) tabirini tercih ettiği ve Şark sorunuyla ilgili ilk somut çalışması, Doğu ve Güneydoğu'da yapılan alan araştırması yanında, bölgeyi bilen bürokrat ve siyasetçilerin katıldığı Doğu Bölgesi Danışma Toplantıları'ndan sonra hazırlanan 3 Nisan 1961 tarihli "Devletin Doğu ve Güneydoğu'da Uygulayacağı Kalkınma Program Esasları"[18] başlıklı rapordu. Raporun araştırma ve yazım aşamalarında kimlerin olduğu tam olarak bilinmiyor. Lakin, DPT'nin kuruluş dönemindeki plancılardan Atilla Karaosmanoğlu, sosyal planlama çalışmalarıyla ilgili şunu ifade eder:

> Başbakanlık'ta planlama ile ilgili (...) komisyon kurulmuş ve başına Şinasi Orel getirilmiş (...) Komisyon üniversiteden bir iki kişi aldırmış, devlet kuruluşlarından kişiler alınmış ve çalışmalarına başlamış. Fakat Cemal Gürsel bir de sosyal planlama –Kürt meseleleriyle uğraşmak üzere– dairesi kurulmasını istemiş ve bakanlardan birine, Ticaret Bakanına [Cihat İren], "ben böyle bir şey yapılmasını düşünüyorum" demiş. Ti-

17 Feroz Ahmad ve Bedia Turgay Ahmad'ın kitabının burada alıntılanan kısmına dikkatimi çeken çalışma için bkz. Koçak, 2010a: 220, dipnot 309.

18 Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik İdaresi, 5/1108 Karar Sayılı Kararnamesi ve DPT-SPD-DG-2400 Sayılı rapor için bkz. DPT, [1961] 2008: 91-103. Raporun özeti için bkz. Akçura, 2009: 99-104.

> caret Bakanı da "bu işi tam yapacak bir kişi var. Nur Yalman, doktora tahsilini yaptı" (o zamanki adıyla Seylan'da [Sri Lanka]) "çalışma konusu iki etnik grup arasındaki çatışmalardı. Bunun için, bu işe en uygun odur" demiş. Bunun üzerine Cemal Gürsel de Başbakanlık Müsteşarı Alparslan Türkeş'e "Nur Yalman'ı bul, bir sosyal planlama dairesinin kurulması için çalışma yapsın" demiş (...) Nur Yalman akşam eve geldi ve kendisinin Başbakanlıktan çağırıldığını ve sosyal planlama dairesinin kurulması ile ilgili bir çalışma yapması istendiğini söyledi. Ben yardım etmek istemediğimi söyledim kendisine. Çünkü sosyal planlama ile iktisadi planlamanın ayrı ayrı kurulmasının doğru olduğuna inanmadığımı söyledim. Nur bir hayli ısrarlı davrandı, sonra istenilen notu hazırlamaya karar verdik ve sabaha karşı metin ortaya çıktı. Yalman hazırladığımız metni Türkeş'e götürdüğünde, Türkeş kendisine "biz Başbakanlıkta bir komisyon kurduk, sen git, benim gönderdiğimi söyle ve bu notla beraber çalışmalara katıl" demiş. Bunun üzerine Nur, çalışmayı sadece kendisinin yapmadığını, benden de yardım aldığını söyleyince Türkeş, "arkadaşını da al, beraber gidin" demiş (akt. Akçay, 2007: 196-197).[19]

DPT'nin Doğu ve Güneydoğu raporu, 18 Nisan 1961'de Bakanlar Kurulu Toplantısı'nda müzakere edilerek kabul edildi. Raporda belirtilen esasların, bakanlıklardan temsilcilerle kurulacak özel komisyonlarla DPT tarafından planlanması, koordine edilmesi ve tatbik edilmesi karara bağlandı (Akçura, 2009: 99). 3 Ocak 1962'de Doğu meselesi üzerine konuşan Melen, bölgedeki bütün sorunların kalkınmayla çözüleceğini belirtip "Devrim Hükümeti de, kısa iktidar süresi zarfında, Doğu meselesine el atmak lüzumunu duymuştur. Nitekim Bakanlar Kurulu 18 Nisan 1961'de 'Devletin Doğu ve Güneydoğu'da uygulayacağı kalkınma programının esasları'nın tesbitini kararlaştırmıştır. Bu kararlarla kurulan komisyonlar, çalışmaya başlamışlar ve çeşitli raporlar hazırlamışlardır," der (*Yön*, 1962c: 5). 1961'de "Devlet Planlama Teşkilatı Hakkında Not" adlı, kuruluşunu takip eden bir yıl boyunca yapılanların sıralandığı metnin ilk maddesinde "Doğu Bölgesi'nin kalkınması konusunda etraflı çalışmalar yapılmaktadır" denilir (Mortan ve Çakmaklı, 1987: 151). DPT'nin hazırladığı bu ilk rapor, önceki devlet raporlarına göre daha "sofistike" ve yapısal çözümler önerir. Temel çözüm yöntemleri, cebir ve şiddeti değil, sosyal yapının iktisadi yöntemlerle tanzimini içerir. 1961'de yönetimin sivillere geçmesinden sonra kurulan hükümete "muhtıra" ile sunulan bu raporun "Esbabı Mucibe"sinde, vatan bütünlüğü için belirlenen esasların uygulanması gerektiği vurgulanır.

> İnkılap hükümeti 1108 sayılı Bakanlar Kurulu kararını çıkarıncaya kadar Doğu ve Güneydoğu bölgesinin yurdun diğer kısımlarına nazaran dikkat çekecek derecede ihmale uğradığını görmüş ve bölgede, devletin nüfusunu daha ziyade artırmayı, bölge halkını devlet nizamına daha sıkı bağlamayı, VATAN BÜTÜNLÜĞÜNÜN YEGÂNE GARANTİSİ olduğunu idrak etmiş ve bunun temini yolunu bulmak için Devlet Planlama Teşkilatına tetkik vazifeleri vermiştir. Bu tetkikler neticesinde, mezkur teşkilat

19 Karaosmanoğlu'nun 1987'de bu süreci anlattığı başka bir görüşme için bkz. Mortan ve Çakmaklı, 1987: 86-90.

> tarafından ekteki rapor hazırlanmıştır. Bu rapor[da] teklif edilen hususların, kısa bir zamanda tahakkuk ettirilemeyeceği ve dolayısıyla tatbikatının birbirini takip eden hükümetler tarafından icra edilebileceği anlaşılmış bulunduğundan, kendisinden sonra gelen hükümetlere, bir muhtıra ile açıklanmasına zaruret hasıl olmuştur (...) Teklif edilen tedbirlerin VATAN BÜTÜNLÜĞÜNÜN YEGÂNE GARANTİSİ olduğu ve inkilap hükümetinin, bu işte daha fazla gecikmiyerek ve modern devlet idaresindeki uzun vadeli planlama ihtiyacı zihniyetine uyarak, kendisinden sonra gelecek hükümetlere bir yardımı şeklinde kabul edilmesi temenni olunur (DPT, [1961] 2008: 90-91).

Raporda Kürtçülüğe karşı geliştirilen politikaların temel prensipleri, devlet ve milletin bölünmez bütünlüğünün korunması, politikalarda süreklilik, tutarlılık ve devamlılık olarak saptanır. Geliştirilecek tedbirler devlet düzenine bağlılığın temini, ayrıcı faaliyetlerin bitirilmesi ve yurtdışındaki ayrıştırıcı propagandayı sonlandırmayı başaracak biçimde merkezî idarenin daha etkili olmasını sağlayacak reformlar, iktisadi kalkınma ve regülasyonlar, sosyoloji ve antropoloji bilimlerinin yardımıyla ahalinin asimilasyonu (temsili) olarak belirlenir. Bunları yapmak için DPT bünyesinde kurulacak Doğu Grubu ile ülke içi ve dışında Kürtlerle ilgili yayınlar takip edilecek, emniyet, ordu ve istihbarat birimlerinden veri ve bilgi toplanacak, sürekli incelemeler yapılacak ve bunlar devletin diğer idari birimleriyle paylaşılacak; sorunun çözümü için geliştirilen öneriler tatbik edilecek ve bunların devlet politikası olması temin edilecektir. Rapordan anlaşıldığı kadarıyla DPT uzmanları, 1960'a kadar konuyla ilgili devlet kurumlarınca hazırlanan raporları inceler ve eldeki bilgilerin yetersiz olduğunu tespit eder. Bu nedenle Şubat ve Mart 1961'de bölgede alan araştırması yapılır ve Şark bölgesini bilen veya halihazırda çalışan bürokrat ve siyasetçilerin katılımıyla dört tane Doğu Bölgesi Danışma Toplantıları gerçekleştirilir.[20] Bu toplantılar, eldeki raporlar ve Sosyal Planlama Dairesi'nin çalışmalarından sağlanan veriler bir araya getirilerek Doğu Grubu'nun faaliyet alanları tespit edilir (DPT, [1961] 2008: 92-96).

Kürt siyasal alanında geri kalmışlık ve feodalite söylemi

1961 seçimlerinde Yeni Türkiye Partisi'nden Diyarbakır milletvekili seçilen ve İnönü başkanlığındaki kabinede Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı olan Yusuf Azizoğlu, büyük bir aşirete mensup olduğundan Aydemir (2020: 131) tarafından "malum Türkiye'de en azından Muhtariyet isteyip çalışan, Kürtlerin lideri durumunda" ve Ekinci (2013: 322) tarafından ise "ağa milliyetçisi" diye suçlanır. Darbeci bir asker ile sosyalist bir Kürt aydınını birleştiren temel neden, tarihsel bir bilme biçimine yaslanan ve inşa edilen hegemonyadır. Bu hegemonyayla ağa

20 Birinci Kalkınma Planı'nda (DPT, 1963: 475), Şubat ve Mart 1961'ta Doğu Bölgesi Danışma Toplantıları'na dair bilgi var. Kalkınma planının "Bölge Plânlaması ve Kalkınması" bölümünde "geri kalmış bir bölge olarak büyük bir öncelikle ele alınan Doğu ve Güneydoğu'da başlanmış" ve ilk olarak yapılan "çalışmalar bölgedeki tecrübeli kimselerin katılmasıyla merkezde ele alınmış, sıkı ve çeşitli temaslarda bölgedeki durumla karşılaştırılmıştır" denilir.

ve şeyhlik, 27 Mayısçılar için Kürtçülüğün neden ve göstereniyken, Kürt aydınları için sosyal ve iktisadi geri kalmışlık, Kürt toplumunun mağduriyeti pahasına devletle ittifak anlamına gelir.

Doğu sorununun feodalite ve geri kalmışlık çerçevesinde ele alınması ve bu söylemin hegemonikleşmesiyle birlikte, Kürt aydınları arasında ağa ve şeyh karşıtlığı belirgin biçimde artar. Sorun, somut olarak ağa ve şeyhlerin sayısı, etkileri, güçleri ile Kürtlerin ve yaşadıkları coğrafyanın içinde bulunduğu şartlardaki sorumluluklarının ötesine taşmıştır. Feodalite karşıtı söylemsel dizgeye eklemlenen Kürt aydınları, 27 Mayısçılar gibi, geleneksel elitin siyasal iktidarla iç içe geçtiğini, "Doğu kalkınması" kapsamında yapılan yatırımlarla gücünü artırdığını, halkı daha fazla sömürdüğünü ve zenginleştiğini savunurlar. Yeni kuşak aydınlar, "Doğu'nun kalkınması" olarak ifade ettikleri Kürt meselesinin çözümünü, iktisadi araçlarla sosyal alanın yapısal biçimde düzenlenmesinde, toprak reformunda ve toplumsal aydınlanmada görür (Bozarslan 1964; [1966] 2002; 1969: 222, 230, 342-343; Anter, [1965] 1999; Ekinci, 1967; 2010: 29-30; Burkay, [1976] 1981).

1959'da Musa Anter, 49'lar davası kapsamında tutukluyken yazdığı ve Cumhuriyet'in kurulmasından sonra yayımlanan ilk Kürtçe metin olarak anılan *Birîna Reş* (*Kara Yara*) isimli piyeste, "bütün hastalıkların anası" olarak fakirlik ve cehaleti görür. Ona göre Kürtlerin yaşadığı bütün problemlerin esas nedeni, devlet veya hükümet değil, cehalet ve geri kalmışlığa yaslanarak güçlenen ağa, şeyh ve beylerdir. Bu geleneksel elit, 1950'lerle birlikte başta DP olmak üzere partilere eklemlenerek yereldeki iktisadi, siyasi ve toplumsal nüfuzlarını artırmış ve *devletleşmiştir*. "Ölüm ve bey", bölgedeki sıradan insanın gücünün sınırları dışındadır. Devletin de dokun(a)madığı geleneksel seçkinler, siyasal partiler yanında yereldeki devlet kurumlarını ele geçirmiş ve bunları kendi –yerel– çıkarları için araçsallaştırmıştır. Anter'in piyesinde, dilinin Kürtçe olması dışında Kürt milliyetçiliğine yorumlanabilecek bir boyut söz konusu değildir. Ona göre, Doğu sorunu, bölgenin ihmal edilmesinden ve geri kalmışlığından ibarettir. Çözüm ise aydınlanmış bir toplum ve sosyalist bir sistemdir (Anter, [1965] 1999: 16-44, 51). Anter, bir grup arkadaşıyla 1969'da çıkardıkları *Doğu Dergisi*'nde de geri bırakılmışlık ve sosyalizm gibi temaları işlediklerini söyler (Anter, 2000: 215-216).

Beşikçi ([1967] 1992) ağa ve şeyhlik kurumunu geri kalmışlığın ve bu halde kalmanın nedeni olarak görür. Anter (2000: 178-179), "Doğu Davamız, Doğunun Kalkınması Türkiye'nin Kalkınması Demektir" başlıklı 1962 tarihli yazısında, ağaların "bugünkü iptidai şartlar altında" bazı sosyal fonksiyonlarının bulunduğunu, bu fonksiyonları üstelenecek kurumların tesis edilmesi ve "halkı kendi inanışlarına ve yaradılışlarına uyarak maddi ve manevi sahalarda kalkındırmak" gerektiğini söyler. Mehmet Emin Bozarslan (1964: 128, 134), Kulp müftüsüyken yazdığı *İslâmiyet Açısından Şeyhlik-Ağalık* kitabında, ağa ve şeyh-

ler için şunu yazar: "Bir kısmı halka maddeten tasallut etmek için derebeyi ve ağa olmuş, bir kısmı da mânen halkı baskı altına almak için kendilerine ruhanî bir unvan vermiş ve şeyh olmuştur." İki yıl sonra Bozarslan ([1966] 2002: 19, 105-107) *Doğu'nun Sorunları* kitabında, imparatorluk mirası ağalık sisteminin Cumhuriyet tarafından neden kaldırılmadığını sorar. Bozarslan'a göre, ağa ve şeyhler hem sosyal, kültürel ve iktisadi kalkınmanın önündeki engeldir hem de iktisadi geri kalmışlık aşiret yapısını üretir. Yerel elit, halkın sömürülmesinin baş aktörleridir ve Cumhuriyet'in geri kalmışlığı sürdüren ağalara göz yumduğunu söyler. Ekinci (1967: 65-72), Doğu kalkınması söylemine rağmen "ağaların isteklerine uygun olarak" pratikte "dişe dokunur bir sanayi yatırımı yapılmamış" olduğunu belirtir. Ona göre, yalnızca zirai sektöre yapılan yatırımları, verilen kredileri ve sübvansiyonları halk değil, ağalar aldı. Dolayısıyla, yatırımlar ahali ile yerel elit arasındaki sosyal, siyasi ve iktisadi güç dengelerini korumaya yönelikti ve hatta, ağaların iktidarını daha güçlendirdi.

Bozarslan'a ([1966] 2002: 105-106) göre Kürtler, "sosyal yapısının hala eski ve orta çağlardaki gibi ilkel olması, halkın eğitimden yoksun bulunması ve bölgenin iktisaden tamamen geri bırakılması" gibi nedenlerle modern bir toplum değildir; dönüşüm için ekonomik, sosyal ve kültürel faktörler de yoktur. İnsanları birleştiren temel dinamik "kan akrabalığı ve bunun genişçe bir şekli olan aşiret zihniyetidir". Kürtleri devlet gibi "ekonomik ve sosyal bağlarla birbirlerine bağlayan bir faktör" olmadığından, boşluğu yerel elit ve aşiretler doldurur. Halbuki kalkınmış ülkeler, "aşiret hayatını çoktan bırakmışlar ve oralardaki insanlar bir millî çerçeve içerisinde millî bağlarla birbirlerine bağlanmışlar[dır]". İnsanları birleştiren, ortak ekonomik menfaatlerle oluşan sosyal bağlar ile "kültürün ve eğitimin gelişmesiyle mayalanmış, değer kazanmış kitlelerin mutluluğuyla olumlu bir nitelik kazanmış modern milliyet kavramıdır".

"1960'lı yılların sonunda Kürt aktivizminin zirvesi olarak değerlendirilen" (Güneş, 2017: 721) Doğu Mitingleri, Beşikçi'ye göre esasında "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun geri kalmışlığını protesto eden mitingler[dir]". Mitinglerde, Doğu'nun "ekonomik ve sosyal bünyesi ile ilgili" olan ikinci konu bundan daha önemli bir sorundur. Zira "Doğu kendi ağa ve şeyhlerinin ihanetine devletin kendisini ihmalinden daha fazla uğramıştır" (Beşikçi, [1967] 1992: 11-20, 71). Miting meydanlarına asılan dövizlerdeki sloganlar genellikle kalkınma ve eşitlik taleplerine yöneliktir: "Batıya fabrika, yol, Doğuya komando, karakol", "Bölücü değil eşitlik istiyoruz", "Batı'ya medeniyet, Doğu'ya cehalet, neden?", "Hayallerimizde fabrika bacaları tütüyor", "Demirel bir temel de Doğuda at", "Petrol, bakır, krom bizde, yaşamak sizde" (Beşikçi, [1967] 1992: 24-25; Sargın, 2001: 511). Bozarslan (1969: 343) ise "Ümmetçi-Hilafetçi-Osmanlıcı-Faysalcı-Amerikancı gericilerin" mitinglere "komünistlik ve Kürtçülük damgası" ile iftira attığını söyler. Ona göre "Doğu halkı" yalnızca maruz kaldığı "gerici-ırkçı-turancı" ve "bölücü" söylemleri protesto etmek ve "doğu davasını kamuoyuna duyurmak" istedi.

Buna karşın, iskân kanunuyla sürgün edilen elli beş ağa, 1962'de Meclis açılışında yayımladıkları bildiriyle "Doğunun kalkınmasını önleyen biz değiliz" ve "Kürt asıllıyız diye sürüldük," der ve kendilerinin günah keçisi yapıldığını savunurlar. Bildirilerinde, suçlu olanın kendileri değil, bölgeye yatırım yapmayan devlet olduğunu söylerler: "Şarkı kalkındırma yolunda peş peşe gelen hükümetler en ufak gayret sarfetmişler miydi? Hangi fabrika açılmıştı da ağalar berhava etmişti? İnşa edilmiş hangi okul, öğrencisiz kalmıştı? Hangi köprü ağalar tarafından yıktırılmıştı? Bunun cevabını bir tek kelime ile verelim: İnsaf! Efendiler insaf... Sen koca bir Doğuyu ihmal et, yaşanmaz hale sok ve sonra etrafına bakın sorumlu ara" (*Yön,* 1962e: 5).

Ağaların böylesi çabalarına rağmen kendilerine karşı oluşan hegemonya çok güçlüydü ve dönemin aktörlerinin söz konusu hegemonyanın sınırları dışına çıkması bir hayli güçtü.[21] 1977'de bağımsız aday olarak Diyarbakır Belediye Başkanı seçilen Mehdi Zana, 1950'lerin ikinci yarısından sonra hem kendisinin hem de "gençler, köylüler, aydınlar, üniversite öğrencileri toplumun her kesiminden" insanın politikleşme sürecinde ağa ve şeyh karşıtlığının etkisini aktarır. Bu yeni Kürt aktivizminin mücadelesi ve politik eylemleri, aynı zamanda, şeyh ve ağalara karşıdır. Onlara göre geleneksel elit, tarihsel olarak "işbirlikçi", devletle ittifak halinde ve Kürtlerin yaşadığı bütün sıkıntıların en büyük nedenlerindendi. Aktivist kuşak ile ağalar arasındaki çatışma, TİP örgütlenmesinin artmasıyla daha da yükselecekti. Sol söylemin evrenselliği bu genç kuşaklara, ağa ve şeyhlerin yerel değerlerine karşı, önemli bir motivasyon ve ahlâki üstünlük sağlayacaktı. Seçim süreçlerinde yaptıkları propaganda, büyük oranda geleneksel elit karşıtlığı üzerinden gerçekleşecekti ("şeyhler tutar, mollalar vurur, ağalar da ceplerine koyar"). Kürtlerin yoksulluğunun, politikleşememesinin, bilinçlenmemesinin nedenlerinden olan ve haliyle *kırılması gereken zincir*, feodal elitin boyunduruğu olacaktı (Zana, 1991: 22-43, 108-127, 203-204).

Kürt aydınları siyasal faaliyet, toplumsal aydınlanma ve kültürel ilerleme için yapmaları gereken mücadelenin geleneksel elite karşı olması gerektiğini düşün-

21 Buna örnek vermek gerekirse, Ekinci (2013: 157-158, 168) 1940'lardaki Kürt aydınlarının, "Kürtlerin baskı altında olduğu, demokratik haklarının yadsındığı hususunda" mutabık olduğunu, fakat "Kürt ulusal demokratik hakları, Kürt dili ve kültürünün tanınması" konusunu bilmediklerini, "farklı bir kültür ve değer yargılarına sahip bir toplum kesiminden gelen [bu] gençlerin" daha çok "hemşerilik ilişkileri çerçevesinde" bir araya geldiği dayanışma ağları kurduğunu söyler. Bu dönemde "açıkça ortaya konulan siyasal düşünce, CHP karşıtlığı ve İnönü düşmanlığıydı" diyen Ekinci, neden olarak da Mecburi İskân Kanunu nedeniyle sürgün edilen Kürt aşiretlerini gösterir. Bu dönemde, aşiret karşıtı hegemonya kurulmamıştır. Hegemonya kurulduğunda hem Ekinci hem de diğer aktivistler için durum değişecekti. Beşikçi ([1967] 1992: 9), 1967'de Doğu Mitingleri'ni tartıştığı yazıların *Forum* dergisinde "Doğu'da Şeyhlik ve Ağalık" adı altında yayımlandığını belirtir. 1992'de bu yazılar kitaplaştırıldığında yazdığı önsözde ise, retrospektif olarak kendini eleştirir ve 1990 ve sonrasında yayımlanan "kitaplarda vurgulanan düşünceler arasında çok derin çelişkiler olduğu hemen fark edilecektir" diye uyarır. Zira mitinglere katılanların "daha çok, okumuş, devrimci ve demokrat" olduğunu, fakat taleplerinin "daha ziyade ekonomik" olduğunu savunur. Beşikçi bu dönemde kurulmuş hegemonya içinde söylem üretmiştir.

dü (Bozarslan, 1964: 161-162).[22] 1970'lere gelindiğinde bağımsız örgütlere bölünen Kürt hareketi, feodal yapıyı düşman kategorisine dahil edecekti. 1976'da Kemal Burkay, aşiretlerin ve feodal yapının devlet ile halk arasında aracı işlevine sahip olduğunu savunur. Ona göre bölgedeki yerel elitlerin "devlet mekanizması üstündeki denetimleri çok daha belirgindir". Burkay'a göre "feodal sınıf" tarihsel olarak elinde tuttuğu ekonomik ve politik gücüyle, çok partili dönemde ise "devlet desteğini kullanarak emekçi halk kitleleri üzerinde geniş bir baskı mekanizması, halkın çevresinde bir çember kurmuştur" (Burkay, [1976] 1981: 162-167). 1978'e gelindiğinde radikalleşen ve şiddeti siyasallaştıran Kürt hareketi, "Ortaçağ kalıntısı", "ajanlaşmış bir yapı" ve "sömürgeciliğin kuklaları/ajanları" dediği "aşiret reisleri, feodaller ve din adamları"nı, ulusal birliğin ve kurtuluş hareketinin önündeki engel ilan eder. "Kültürel ulusal kişiliksizliğe neden olan aşiret ve mezhepçi değer yargılarıyla kendisini gizleyebilen bu sömürgecilikten kurtuluş[un]" şiddet (*devrimci zor*) ve savaşla olabileceği savunulur. Artık yerel güçlerin, devletçe korunduğu ve "zorla yaşatıldığı", bunların "Kürt uluslaşması" önündeki engel olduğu ve "hâkim ulusla bütünleş[tir]me aracı" işlevi gördüğü iddi edilir. "Türk sömürgeciliğinin sadık müttefiki" ve "uşağı" olarak suçlanan aşiret elitinin "Kürdistan'da yeri yoktur" ve "Kürdistan kurtuluş hareketinin hedefleri arasında" olduğu duyurulur. Nitekim 1979'dan itibaren, aşiretlere ve ağalara karşı silahlı saldırılar başlar (McDowall, 2004: 554-554; Marcus, 2009; Beşikçi, 1992).

DP iktidarıyla birlikte ağa ve şeyhlerin merkez siyasete dahil olmalarının ve merkezle ayrıcalıklı bir ilişki kurmalarının (Bozarslan, 1964: 157; Ekinci, 2013; Beşikçi, [1967] 1992: 83-84; Bozarslan, 2008a: 343; 2008b: 850-851), "DP'nin Kürtleri" (Anter, 2000: 187), "sömürücü ikiz kardeşler" (Bozarslan, 1964), "devlet odaklı politika" veya "devlet eksenli bir siyasal kariyer" yapıyor (Ekinci, 2013: 267) olmalarının, Kürt toplumu ve hareketine dramatik etkileri oldu. Ağa ve şeyhler merkez siyasete dahil oldukça, politikleşen Kürt toplumsal alanı ile aralarında politik ve sosyolojik mesafe arttı.[23] Kürt hareketinin güçlenmesi, radikalleşmesi ve milliyetçiliğin yaygınlaşmasıyla ters orantılı biçimde ağa ve şeyhlerin toplum içindeki temsili ve seçimler dışında politik devinime etkileri azaldı. Kürt toplumu içinde aşiretlerin yaslandığı gelenek ve değerlerin kentleşmeyle, eğitimle ve iktisadi kalkınmayla aşınması bu süreci hızlandırdı. Aşiret elitine

22 Aydınlar ile ağa ve şeyh zümresi arasındaki ilişkiler, tarihsel olarak da gerilimliydi. Hamit Bozarslan'ın (2008a: 339) da belirttiği üzere Şeyh Said dahil, Kürt ayaklanmalarında etkili olan milliyetçi ve Batılı aydınlar, birlikte eğitim aldıkları İttihatçılarla benzer şekilde, yerel eliti gaspçı veya Kürtlerin modernleşmesinin önündeki en büyük engel olarak gördü. Bu gerilim 1960'larla birlikte hızlıca arttı. Bozarslan'ın (2008b: 854-855) da aktardığı üzere, 1965'te kurulan ilk Kürt örgütü olan ve Barzani hareketinin kolu olan Türkiye Kürdistan Demokrat Partisi etkili olamamıştı. Zira Irak'taki gibi kurucuları yerel elitlerden oluşuyordu ve program olarak sol söyleme mesafeliydi.

23 Benzer biçimde Veli Yadırgı'ya (2017: 48) göre aşiret eliti, merkez siyasete dahil olmak ve yönetici zümre tarafından kabul görmek için "Kürt kökenini reddetti".

karşıt tutumun en önemli nedenlerden biri, ağa ve şeyhlerin uzun yıllara yayılan ve Kürtlerin hafızasına kazınmış sömürü, şiddet ve adaletsizlikleriydi (Bozarslan, 1964; Anter, [1965] 1999). Bunda, yeni yeni kurulan Kürt örgütlerinin taraftar bulmak için siyasal rakip/alternatif gördüğü ağa ve şeyh karşıtı propagandası da etkili oldu. Tüm bu dinamiklerle birlikte, bu geleneksel zümre ile Kürt toplumunun birbirleriyle olan mesafesi arttı. Bu durum, 1960'lardan başlayarak hem siyaseten hem de sınıfsal olarak bu seçkin zümreye nazaran Kürtlere daha yakın bir konumda bulunan milliyetçi ve solcu "organik aydın"[24] bir grubun siyasal alanda referans aktör olmasını sağladı.

Görüldüğü üzere, 1960'larda Kürt aktivistleri için de bölgesel geri kalmışlık/bırakılmışlık ile feodalite söylemleri iç içe geçti ve Kürt meselesi, dönemin hegemonik söylemiyle paralel biçimde Doğu sorunu olarak işaretlendi. Yeni kuşak Kürt aktivistleri, politik öznelliklerini 1960'lardaki sol hareket içindeki deneyimleriyle edinmiş ve solun sınıfsal eşitsizlik ve feodalite karşıtı söylemlerinden güçlü biçimde etkilenmişti. Sol çevrelerde sosyalleşen ve politikleşen Kürt aktivistlerinin ağa ve şeyh karşıtı tutumlarının bir boyutu, kendi "yerel" Doğu sorunlarını evrensel bir söylemle *meşru* biçimde gündeme getirmek ve dahil oldukları hareketteki aktörlerle ortak paydada buluşmak içindi. Böylece yeni Kürt aktivist kuşağının hedefi kültürel, yasal ve kısmen –zamanla– siyasal kazanımlar yanında (hatta bunları gerçekleştirmek ve) toplumda sınıfsal eşitliği sağlamak için feodalitenin tasfiyesi oldu. 1970'lerden itibaren kurulacak örgüt ve oluşumların aşiret karşıtı bir mücadele içinde olmasının bir nedeni de buydu. Kürt hareketinin toplumsallaşma süreçlerinde sık sık kullandığı feodalite karşıtı söylemler, genel toplum kesimlerinden de taraftar bulmasını hızlandıracaktı. Bu dönüşümle, aşiret elitinin etkisi azalmakla kalmadı, Kürt meselesinin devletle birlikte sebebi olarak görülmelerine ivme kazandırdı. Böylece, 1950 öncesi Kürt ayaklanmalarının ve siyasetinin ana aktörü olan ağa ve şeyhler, devletle birlikte, hatta kimi zaman devletten daha çok, yaşanılan problemlerin kaynağı olarak görülmeye başlandı.

Sonuç

27 Mayıs'ta oluşan yönetim mantığı ve özelikle DPT, Kürt meselesinin yeniden geri kalmışlık ve feodalite paranteziyle ele alınmasını sağlayan hegemonyanın kurulma merkezi oldu. 1960'larla birlikte evrensel bir hakikat olarak beliren planlı kalkınma ve iktisadi söylemle paralel biçimde Türkiye'de de sosyal ve siyasal meseleler ekonomik bir perspektifle değerlendirildi. DPT'nin merkezinde olduğu bir momentle iktisadi söylemin Türkçeye transkripsiyonu sağlandı ve devlet, siyasal yapılar, aydınlar, toplum gibi geniş bir alanda mezkûr söylem kamusallaştı. Dış dünyanın ekonomik bir belirlenimle ele alınması görünür ol-

24 Bu kavram için bkz. Güneş, 2017: 703.

maya başlayan Kürt meselesinin keşfi ve tanımlanma biçimini önemli ölçüde etkiledi. Bu dönüşümle Doğu/Şark/Kürkçülük ve sonrasındaki Kürt meselesi, geri kalmışlık söylemiyle sorunsallaştırılabildi. Kürt meselesini temsil eden geri kalmışlık söylemi, dolayımsız bir şekilde şeyh ve ağa fenomenleriyle ilişkilendirildi. Zira tarihsel olarak Kürtler söz konusu olduğunda siyasal, iktisadi, toplumsal ve kültürel yaklaşımlarda ağa ve şeyh figürleri odak noktası olmuştur. Ayrıca, bu dönemde, geleneksel seçkinlerin varlığı ve siyasal sisteme/devlet kurumsallığına eklemlenerek güçlenmeleri, Doğu sorunun esasını oluşturuyordu. Böylece, geri kalmışlık ve feodalite iki ayrı dinamik olarak ele alınmadı. Aksine, ikisi arasında birbirini yeniden üreten ve var kılan bir ilişkinin varlığına inanıldı.

Çok partili hayata geçildiğinde bütün Türkiye'de olduğu gibi Kürt coğrafyasında da siyaset gündelik hayata sirayet etti ve partilerin oy alma yarışındaki rekabeti nedeniyle 1946'ya kadar uygulanan merkezî politikalar dönüştü. Kürtlerle ilgili uygulanan bazı politikalar *esnedi*, "Doğu iktisadi olarak ihmal edilmiş bir bölgedir" gibi kimi spesifik/siyasi söylemler dolaşıma girdi ve tek parti döneminde ana maraz kaynağı olan geleneksel elitler, siyasal partilere dahil olup daha da görünür oldu. Partilerin yerel ve genel seçimlerde oy almak için bölgenin bilinir figürleri olan geleneksel eliti aday göstermesi, bu zümreyi Kürtlerin merkez siyasetteki temsil(cis)i olarak öne çıkardı. Bu temsil(cilik), sosyal ve popüler alana da taşarak Kürtlerin bilinme biçimini belirledi. 1960'larda küresel iktisadi kalkınma perspektifi, Doğu sorunuyla daha çok ilgili olan sol hareketin modernist (aşiret yapısı kapitalizm öncesindeki feodal aşamadır gibi) ve ekonomik belirlenimci söylemi, Kürtlerin bu bilinme biçimiyle birleşerek Kürt meselesinin sınırlarını tayin etti. Kürt meselesi, artık, bir geri kalmışlık sorunuydu ve en temel nedeni, ağa ve şeyhlerin varlığıydı. Böylelikle DPT'nin merkezinde olduğu ama 27 Mayısçılar, *Yön*, sol ve sağ hareketler, siyasal partiler, hatta Kürt aktivistleri gibi geniş bir mutabakatla Doğu sorunu, feodalite ve kalkınma söylemiyle tanımlandı. "Geri kalmış bir bölge olarak Doğu'nun iktisadi durumunun nedeni ağa ve şeyhlerdi", "ağa ve şeyhler iktisadi geri kalmışlığın sonucuydu", "geri kalmışlık nedeniyle ağalık ve şeyhlik müessesesi oluşmuştu ve bu müessese geri kalmışlığı süreklileştiriyordu" gibi birbirinden *farklı* önermeler söz konusu olsa da söylemin semantiği feodalite ve geri kalmışlıkla belirlendi.

Bilhassa Şark meselesinde tek parti devlet politikalarının esnetilmesinden rahatsız olan 27 Mayısçıların en çok eleştirdiği konular, geleneksel elitin yerel ve genel seçimlerde aday gösterilmesi, meclis ve belediyelerde görevler almasıydı. Fakat yükselen Kürt hareketine karşı alternatif olmaları ve seçimlerde halk desteği çekebilme kapasiteleri nedeniyle aşiret eliti partilerin bölgedeki siyasal çalışmalarında en önemli aktörler oldu. Aşiret eliti de sosyal alandaki kuvvet ve saygınlıklarının aşınması ve yükselen Kürt hareketine karşı tarihsel güçlerini korumak/tahkim etmek için siyasal partilere eklemlendi. Bu da 1960'lardan beri Kürt meselesinin feodalite ve geri kalmışlık biçiminde görülmesini besleyen ana

kaynaklardan oldu. Aşiret elitinin merkez siyasete eklemlenmesi, temel güç ve meşruiyet kaynakları olan Kürt coğrafyası ve toplumundan uzaklaşmalarına neden oldu. Bu zümre, merkez siyaseti Kürtler lehine kısmen de olsa esnetti ama kendileri ve Kürt toplumu arasındaki ilişkide makas açıldı. Bu dönüşümlerle yeni aktivist Kürt kuşağı ve hareketine alan açıldı ve bunların ilk hedefi ağa ve şeyhler oldu.

Kürt meselesinin bu özgün yeniden tanımlanmasını, Osmanlı ve Cumhuriyet'in tarihsel mirasının yanı sıra evrensel koşullar destekledi. Bununla birlikte, Kürt sorununun geri kalmışlık ve feodalite çerçevesinde hegemonikleşmesi ve *yeniden* tanımlanabilmesi için farklı çevrelerin bu söylemsel dizgeye eklemlenmesi gerekti. Hegemonikleşmeyle, birbirinden farklı ideolojik gruplar Kürt meselesinin *yeniden* tanımlanma sürecine *farklı* konumlardan dahil oldu. Nihayetinde bu yeniden tanımlamayla, Kürt meselesinin belirli bir biçimde görülmesi ve düşünülmesi mümkün hale geldi. Böylece, bu meseleye yönelik devletin, siyasi partilerin ve ideolojik grupların uzun yıllara yayılan söylem ve pratikleri şekillendi.

Bu dönemde kurulan hegemonya günümüzde de farklı biçimlerde devam ettiğinden Kürt meselesinin konuşulduğu uzam geri kalmışlık ve feodaliteyi içermeye devam ediyor. Solun, Kürt meselesinin sınıfsal olduğuna ve çözümün de iktisadi yöntemlerle olabileceğine yönelik söylemi, her şeyi ekonomik dinamiklerle açıklama eğilimi yanında, 27 Mayıs rejimiyle oluşan hegemonyanın güncel formudur. Söylem, bugünü de belirleyen tarihsel bir formasyonun apaçık anlaşılabileceği araçtır. Bu tarihsellik nedeniyle, Ahmet Türk'ün Samsun'da saldırıya uğramasını Marksist bir yazar sol bir gazetede "Yumruğu atan bir emekçi, yumruğu yiyen bir toprak ağası" diye okuyabildi. Hegemonya, öznelerin dış dünyaya bakarken optiğine düşen fenomenlerle ilişkisini ve söz konusu fenomenleri hangi anlam alanlarına ekleyeceğini belirleyen bir etkidir. Kadraja dahil edile(bile)nleri ve görün(e)meyenleri bir temsile hapsederek bireylerin muhtemel düşünme, yorumlama ve söylem üretme biçimlerini şekillendirir.

KAYNAKÇA

Koçak, C. haz. (2010a) *27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları: I. Cilt (2 Haziran 1960 - 6 Ocak 1961)*, Yapı Kredi, İstanbul.

Koçak, C. haz. (2010b) *27 Mayıs Bakanlar Kurulu Tutanakları: II. Cilt (6 Ocak 1961 - 16 Kasım 1961)*, Yapı Kredi, İstanbul, 2010.

Ahıska, M. (2018) *Radyonun Sihirli Kapısı: Garbiyatçılık ve Politik Öznellik*, Metis, İstanbul.

Ahmad, F. ve Ahmad, B.T. (1976) *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*, Bilgi, İstanbul.

Akçay, Ü. (2007) *Kapitalizmi Planlamak: Türkiye'de Planlama ve DPT'nin Dönüşümü*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul.

Akçura, B. (2009) *Devletin Kürt Filmi, 1925-2009 Kürt Raporları*, New Age, İstanbul.

Anter, M. ([1965] 1999) *Birîna Reş*, Avesta, İstanbul.

Anter, M. (2000) *Hatıralarım*, Avesta, İstanbul.

Arsal, O. (1964) "TİP Genel Sekreteri", *Türkiye İşçi Partisi Radyo Konuşmaları: Yurt Sorunları ve Çözüm Yolu*, Türkiye İşçi Partisi Ankara İli Araştırma ve Yayın Bürosu, Ankara, 15-19.

Avcıoğlu, D. (1962) "Anlamak İstemediğimiz 27 Mayıs", *Yön*, (23): 3, 23 Mayıs.

Avcıoğlu, D. (1963) "Türkiye'yi saran tehlikeler", *Yön*, 72: 8-10, 1 Mayıs.

Avcıoğlu, D. (1966) "Kürt Meselesi saran tehlikeler", *Yön*, 194: 3, 16 Aralık.

Avcıoğlu, D. (1968) *Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Bilgi, Ankara.

Aybar, M.A. (1968) *Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm (Seçmeler: 1945-1967)*, Gerçek, İstanbul.

Aybar, M.A. (2014) *Türkiye İşçi Partisi Tarihi*, İletişim, İstanbul.

Aydemir, T. (2020) *Hatıratım*, Yapı Kredi, İstanbul.

Beşikçi, İ. ([1967] 1992) *Doğu Mitingleri'nin Analizi, 1967*, Yurt Kitap-Yayın, Ankara.

Beşikçi, İ. (1992) *PKK Üzerine Düşünceler*, Melsa, İstanbul.

Bozarslan, H. (2008a) "Kurds and the Turkish State" Kasaba, R. (ed.) *The Cambridge History of Turkey, Volume 4*, Cambridge University Press, Cambridge, MA, 333-356.

Bozarslan, H. (2008b) "Kürd Milliyetçiliği ve Kürd Hareketi (1898-2000)" Bora, T. ve Gültekin, M. (der.) *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik*, İletişim, İstanbul, 841-871.

Bozarslan, H. ve Güneş, C. (2021) "Tribes and Their Changing Role in Kurdish Politics and Society" Bozarslan, H. vd. (ed.) *The Cambridge History of the Kurds*, Cambridge University, Cambridge, MA, 581-600.

Bozarslan, M.E. ([1966] 2002) *Doğu'nun Sorunları*, Avesta, İstanbul.

Bozarslan, M.E. (1964) *İslâmiyet Açısından Şeyhlik - Ağalık*, Toplum, Ankara.

Bozarslan, M.E. (1969) *Hilafet ve Ümmetçilik Sorunu*, Ant, İstanbul.

Burkay, K. [C. Aladağ] ([1976] 1981) *Milli Mesele ve Kürdistan'da Feodalite-Aşiret*, Komar, Frankfurt.

Cantek, L. (2001) "Köy Manzaraları: Romantizm ve Gerçekçiliğin Düalizmleri", *Toplum ve Bilim*, 88: 188-200.

Çelikoğlu, A. (2017) *Bir Darbeci Subayın Anıları, 27 Mayıs Öncesi ve Sonrası*, Yapı Kredi, İstanbul.

Doktor Friç (2014) *Kürdler: Tarihi ve İçtimai Tedkikat*, Akekmekçi, T. (haz.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

DPT. ([1961] 2008) "Devletin Doğu ve Güneydoğu'da Uygulayacağı Kalkınma Program Esasları" Akar, R. ve Dündar, Can (ed.) *Ecevit ve Gizli Arşivi*, İmge, Ankara, 91-103.

DPT. (1963) *Kalkınma Planı (Birinci Beş Yıl) 1963-1964*, DPT, Ankara.

DPT. (1968) *İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1968-1972*, DPT, Ankara.

DPT. (1973) *Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1973-1977*, DPT, Ankara.

Ekinci, T.Z. (1964) "TİP Diyarbakır Belediye Başkan Adayı", *Türkiye İşçi Partisi Radyo Konuşmaları: Yurt Sorunları ve Çözüm Yolu*, Türkiye İşçi Partisi Ankara İli Araştırma ve Yayın Bürosu, Ankara, 47-52.

Ekinci, T.Z. (1967) *Doğu Dramı*, Ankara Basım, Ankara.

Ekinci, T.Z. (2004) *Sol Siyaset Sorunları: Türkiye İşçi Partisi ve Kürt Aydınlanması*, Cem, İstanbul.

Ekinci, T.Z. (2010) *Türkiye İşçi Partisi ve Kürtler*, Sosyal Tarih, İstanbul.

Ekinci, T.Z. (2013) *Lice'den Paris'e Anılarım*, İletişim, İstanbul.

Elend, K. (2021) *Kimliği Terennüm Etmek: Erivan Radyosu Kürtçe Yayını*, İletişim, İstanbul.

Erkanlı, O. (1972) *Anılar, Sorunlar, Sorumlular*, Baha Matbaası, İstanbul.

Esin, N. (2005) *Devrim ve Demokrasi: Bir 27 Mayısçının Anıları*, Doğan, İstanbul.

Fanon, F. (2016) *Cezayir Bağımsızlık Savaşının Anatomisi*, Çileçöp, K. (çev.), Pınar, İstanbul.

Gramsci, A. (2012) *Gramsci Kitabı, Seçme Yazılar 1916-1935*, Yıldız, İ. (çev.), Dipnot, Ankara.

Gramsci, A. (2014) *Hapishane Defterleri, 4. Cilt*, Baysal, B. (çev.), Kalkedon, İstanbul.

Güneş, C. (2017) "Altmışlı Yıllarda Kürt Siyasal Aktivizmi" Kaynar, M.K. (ed.) *Türkiye'nin 1960'lı Yılları*, İletişim, İstanbul, 701-725.

İnsel, A. (1996) *Düzen ve Kalkınma Kıskacında Türkiye*, Ayrıntı, İstanbul.

İnsel, A. (2000) *İktisat İdeolojisinin Eleştirisi*, İletişim, İstanbul.

Karavelioğlu, K. (2007) *Bir Devrim İki Darbe 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül...*, Gürer, İstanbul.

Katırcıoğlu, S. (1963) "Unutulan Doğu?", *Yön*, 61: 13-14, 13 Şubat.

Koçak, C. (2022) *27 Mayıs'ın Kayıp Anayasası*, Vakıfbank Kültür, İstanbul.

Küçük, Y. (1985) *Planlama, Kalkınma ve Türkiye*, Tekin, Ankara.

Madanoğlu, C. (2019) *Korgeneral Cemal Madanoğlu'nun Anıları*, Kaynak, İstanbul.

Maraşlı, R. (2011) "İsmail Beşikçi ve Kürt hareketi" Ünlü, B. ve Değer, O. (der.) *İsmail Beşikçi*, İletişim, İstanbul, 221-279.

Marcus, A. (2009) *Kan ve İnanç*, Alkan, A. (çev), İletişim, İstanbul.

McDowall, D. (2004) *Modern Kürt Tarihi*, Domaniç, N. (çev), Doruk, İstanbul.

Mermertaş, B. (2022) *"İlmin Baştan Çıkaran ve İnsanı Sarhoş Eden Sihri": Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kürtlük Hakikatinin Bilimsel İnşası*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, MSGSÜ Sosyoloji Bölümü, İstanbul.

Mermertaş, B. (2023). "Mücerret Sosyal Formlar ve Medeniyet: Geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Nüfus Düşüncesinin Kategorik Fenomenleri", *Toplum ve Bilim*, 164: 115-147.

Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı. (1960a) 14. Birleşim, c. 1, 29 Eylül.

Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı. (1960b) 15. Birleşim, c. 1, 30. Eylül.

Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı. (1960c) 24. Birleşim, c. 2, 17 Ekim.

Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı. (1960d) 9. Birleşim, c. 1, 10 Eylül.

Yıldırım, Y. haz. (2021) *Milli Birlik Komitesi ve Siyasi Partiler Yuvarlak Masa Toplantısı Zabıtları (31.08.1961-04.09.1961)*, Kitabevi, İstanbul.

Milor, V. (1990) "The Genesis of Planning in Turkey", *New Perspectives on Turkey*, 4(1): 1-30.

Mortan, K. ve Çakmaklı, C. (1987) *Geçmişten Geleceğe Kalkınma Arayışları*, Altın Kitaplar, İstanbul.

Onaran, B. (2023) "27 Mayıs Dönemi Cumhuriyet Tartışmaları: Sürekli ve Sayılı mı? Tek ve Ebedi mi?", *Toplum ve Bilim*, 163: 5-31.

Özkaya, Ş. (2005) *Adım Adım 27 Mayıs*, İleri, İstanbul.

Öztürk, M. (2004) "Türk Sinemasında Gecekondular", *European Journal of Turkish Studies*, https://doi.org/10.4000/ejts.94

Pamuk, Ş. (2023) *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, İş Bankası, İstanbul.

Resmî Gazete. (1960a) 2510 Sayılı İskân Kanununa Ek Kanun, 25 Ekim.

Resmî Gazete. (1960b) Devlet Plânlama Teşkilâtının Kurulması Hakkındaki Kanun, 5 Ekim.

Sargın, N. (2001) *TİP'li Yıllar (1961-1971), Anılar - Belgeler, I*, Felis, İstanbul.

Seyhan, D. (1966) *Gölgedeki Adam*, Nurettin Uycan Matbaası, İstanbul.

Tankut, H.R. (1994) "Doğu ve Güneydoğu Bölgesi Üzerine Etno-Politik Bir İncelme" Bayrak, M. (haz.) *Açık-Gizli/Resmi-Gayrıresmi: Kürdoloji Belgeleri*, Özge, Ankara, 218-232.

Taşer, D. (1973), *Mesele,* Töre-Devlet, Ankara.

Toker, M. (1990) *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950*, Bilgi, Ankara.

Türkeş, A.Ö. (2001) "Taşra İktidarı!", *Toplum ve Bilim*, 88: 201-234.

Türkiye İşçi Partisi Programı. (1964) Ersa Matbaacılık, İstanbul.

Türkiye İşçi Partisi Seçim Bildirisi. (1965) Yenilik Basımevi, İstanbul.

Türkiye İşçi Partisi Tüzüğü. (1962) İstanbul Matbaası, İstanbul.

Türkiye İşçi Partisi Tüzüğü. (1964[1969]) Balkanoğlu Matbaacılık, Ankara.

Ulay, S. (1968) *Harbiye Silah Başına (27 Mayıs 1960)*, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi, İstanbul.

Ulus, Ö.M. (2016) *Türkiye'de Sol ve Ordu (1960-1971)*, İletişim, İstanbul.

Ünlü, B. (2011) "*İsmail Beşikçi Fenomeni*: Bir Parrhesiastes'in Oluşumu" Ünlü, B. ve Değer, O. (der.) *İsmail Beşikçi*, İletişim, İstanbul, 11-44.

Yadırgı, V. (2017) *The Political Economy of the Kurds of Turkey: From the Ottoman Empire to the Turkish Republic*, Cambridge University, Cambridge, MA.

Yeğen, M. (2006a) *Devlet Söyleminde Kürt Sorunu*, İletişim, İstanbul.

Yeğen, M. (2006b) *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler*, İletişim, İstanbul.

Yeğen, M. (2011) "The Kurdish Question in Turkey" Casier, M. ve Jongerden (ed.) *Nationalisms and Politics in Turkey: Political Islam, Kemalism and the Kurdish Issue*, Routledge, New York, 67-84.

Yıldız, A. (2001) *İhtilalin İçinden: Anılar Değerlendirmeler*, Alan, İstanbul.

Yön. (1961) "Ağalar", 1: 4-5, 20 Aralık.

Yön. (1962a) "Ağaları tanıyor musunuz?", 4: 12-13, 10 Ocak.

Yön. (1962b) "Ağaların bilinmeyen tarafları", 10: 10-12, 21 Şubat.

Yön. (1962c) "Doğu", 3: 5, 3 Ocak.

Yön. (1962d) "Doğulu gençler Barış Dünyasına cevap veriyor, Doğu Davamız", 26: 12, 13 Haziran.

Yön. (1962e) "Ellibeşler konuştu", 38: 5, 5 Eylül.

Yön. (1962f) "Kabahat doğulunun mu? Doğulu gençler, eşkıyalık karşısındaki düşünce ve görüşlerini açıklıyorlar", 34: 15, 8 Ağustos.

Yön. (1963) "Hükümet tehlikeli cereyanlarla mücadele edecek", 71: 4-5, 24 Nisan.

Yön. (1964) "Sosyolog gözüyle Doğu meselemiz", 72: 8-10, 18 Aralık.

Zana, M. (1991) *Bekle Diyarbakır*, Doz, İstanbul.

AKP'nin otoriterleşme pratikleri ve otoriterleşen bir rejimi tanımlama sorunları

*Reyhan Ünal**

Özet: Türkiye, yirmi iki yıldır tek başına ve kesintisiz olarak iktidarda olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) tarafından yönetilmektedir. AKP bu uzun iktidar döneminin özellikle son kısmındaysa demokratik niteliği giderek daha çok sorgulanan bir iktidar haline gelmiştir. Bu bakımdan kimi muhalif kesimler açısından 2023 yılında gerçekleştirilen milletvekili ve cumhurbaşkanlığı seçimleri Türkiye'de otoriter rejimin konsolidasyonundan önceki son çıkış olarak görülerek ele alınmıştır. Kendisi bizatihi otoriter rejimin faili olarak görülen iktidarsa, seçimlere Türkiye'de halkın tercihlerinin iktidara yansıtılmadığı otoriter tek parti dönemine "yeter" denilerek, çok partili hayata geçişin talep edilmesi anlamında afişleştirilen "Yeter Söz Milletindir" sloganını seçim kampanyasının ana unsurlarından birisi haline getirerek girmiştir. Buradan hareketle bu çalışmada AKP iktidarında 2015 yılından itibaren sözün neden millette olmadığı ve rejimin otoriter karakterini konsolide ederken başvurduğu araçlar olarak *yasa yapma, kurum kurma, mevcut kurumları bozma, başkalaştırma, etkisizleştirme ve partizanlaştırma* pratikleri incelenecek ve oluşan rejimin kavramsallaştırılmasına dair bir tartışma yapılacaktır. Çalışma, birincisi formel siyasal düzlenmeler, ikincisi medyaya ve üçüncüsü toplumsal muhalefete yönelik (yasal, kurumsal) müdahaleler olmak üzere üç ana başlıkta toplanmıştır. Sonuç kısmındaysa Türkiye'de rejimin otoriter karakterini ele alan liberal ve ekonomi politik çalışmalar analize dahil edilerek rejimin karakteri tartışılacaktır.

Anahtar sözcükler: Türkiye, AKP, otoriterleşme, demokrasi, cumhuriyetçilik.

Giriş

Türkiye, uzunca bir süredir gerek seçilme gerek yönetme zihniyeti ve biçimi bakımından demokratik niteliğini yitirmiş bir iktidar partisi (Adalet ve Kalkınma Partisi - AKP) ve lideri (Recep Tayyip Erdoğan) tarafından yönetilmektedir. Bu nedenle 2023'te gerçekleştirilen cumhurbaşkanı ve milletvekili seçimleri kimi

(*) Dr. Öğr. Üyesi. Başkent Üniversitesi/İletişim Fakültesi. ORCID: 0000-0002-7177-5124. reyhannal@gmail.com

muhalif kesimler tarafından Türkiye'de otoriter rejimin konsolidasyonunu sekteye uğratma fırsatı olarak görülmüş, bu fırsatın değerlendirilmemesi halinde Türkiye'nin demokrasiye kesinkes veda edeceği iddia edilmiştir.

Buna karşın bizatihi otoriter rejimin kendisi, Demokrat Parti'nin (DP, 1946-1960) talebiyle Selçuk Milar'ın tasarladığı afişle görselleştirilerek 1946 ve 1950 seçimlerinde kullanılan Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) yirmi yedi yıllık (1923-1950) otoriter tek parti rejimine "yeter" çağrısı yaparak, siyasi iktidarı belirlemede sözün artık iradesini serbest seçimle gösterecek *millete geçmesi* talebini yansıtan "Yeter Söz Milletindir" sloganını kampanyasının ana unsurlarından birisi olarak kullanmıştır. Bununla da yetinmeyip, 2023 seçim tarihini, 1950'deki ilk serbest seçimler sonucunda iktidar değişiminin demokratik sembolü olarak zihinlere kazılı 14 Mayıs olarak belirlemiştir.

AKP'nin, giderek otoriter bir rejimin demokratikleşmesinin sembollerine/sloganlarına böylesine el koyabilmesinin temelinde belli sterotipleştirici, damgalayıcı anlatıların yerleşiklik kazanması yatmaktadır. Cumhuriyet'in kurucu kadrolarının, dolayısıyla onların partisi olan CHP'nin marka tescil sahibi olduğu laiklik ilkesinin ve onu "yaşamsal" sayan laik toplum kesimlerinin kategorik olarak elitist ve otoriter olduğu ve üzerlerinde otoriterlik kurduğu dindar-muhafazakâr kesimleri kesinkes "temsil etmediği" iddiasıdır. Bu anlatımın ve dayandığı merkez-çevre paradigmasının barındırdığı siyasal ve sosyolojik yanlışları ve tutarsızlıkları bu yazının dışında tutarak,[1] esasen demokrasiyle yanlış değerlendirilen milli iradeyi, otoriter hükmünü tırmandıran bir rejimin bu niteliğini sabitleyen kurumsallaşmaya yardım eden bir anlayış olarak inceleyeceğiz. Ancak, bu makalenin temel amacı, AKP iktidarının "otoriter" karakterini giderek konsolide ederken başvurduğu vasıtalar olarak *yasa yapma, kurum kurma, mevcut kurumları bozma, başkalaştırma, etkisizleştirme ve partizanlaştırma* pratiklerini incelemek ve oluşan rejimin kavramsallaştırılmasına dair bir tartışma yapmaktır. Bu bakımdan çalışma, söz konusu *vasıtaların 2015'ten itibaren birer amaca dönüştüğünü*, ideolojik bakışın ve duruşun üstünde bir yerde Erdoğan rejiminin *raison d'etre*'si olarak otoriter bir başkanlık sistemini konsolide etme işlevini yerine getirdiğini iddia etmektedir. Bunu sonuç bölümünde yapılacak, 2023 itibarıyla oluşan otoriter durumun başlıca adlandırılmasına dair bir değerlendirme takip edecektir.

Otoriterleşme dinamiklerinin başlangıcı olarak AKP'nin Türkiye demokrasisinin en önemli kusurlarından olagelen vesayetçi iktidar yapısını[2] 2010 Anayasa Referandumu'yla demokratikleşme değil, kendi iktidarını sınırlayabilecek unsurları ortadan kaldırmak amacıyla tahrip etmesi veya 2013'te tüm ülkeye yayılan Gezi Direnişi karşısında değişik toplum kesimlerini dinlemek, onların talep-

1 Merkez-çevre paradigmasının eleştirisi için bkz. (Açıkel, 2006; Çınar, 2006).

2 Seçimle iş başına gelmiş olan devlet organlarının, seçimle gelmemiş olan bir kısım devlet organları tarafından elitist, merkeziyetçi bir anlayışla denetim ve kontrol altında tutulmasıdır (Özbudun, 2010).

lerini karşılamak, endişelerini gidermek gibi demokratik bir anlayış sergilemek yerine sadece belli toplum kesimlerini "millet" sayan bir meşruiyet çerçevesini kurma çabası olarak değerlendirilebilir. Ancak bu çalışmada Türkiye'yi kusurlu da olsa demokratik kılan serbest ve adil seçimlerin sonuncusu ve AKP'nin o zaman kadar savunageldiği demokrasiyi sandığa indirgeyen, sandıktan çıkan "milli irade"nin tartışılmazlığını savunan demokrasi anlayışını terk ettiği an olduğu iddiasıyla Haziran 2015 genel seçimleri esas kırılma noktası olarak ele alınacaktır. Bu bağlamda 2023 seçimlerine kadar otoriterleşme dinamikleri formel siyasal düzleme, medyaya ve toplumsal muhalefete yönelik (yasal, kurumsal) müdahaleler başlıkları altında incelenecektir.

Sonuç kısmındaysa gelişen otoriter durumun başlıca kavramsallaştırmalarına yönelik bir değerlendirme yapılacaktır. Bu bağlamda rejimin otoriter yapısını ele alan literatür tartışmaları iki grup olarak incelenecektir. İlk grup, otoriterleşmeyi daha ziyade özgürlük kavramıyla ilişkilendiren ve buradan hareketle ideal bir liberal demokrasi arayışı içerisinde olan çalışmalar olan vekaletçi demokrasi (Özbudun, 2014), neo-patrimonyal sultanizm (Kalacıoğlu, 2014) ve rekabetçi otoriterlik (Esen vd., 2023) çalışmaları analiz edilecektir. Otoriterleşmeyi daha çok küresel dünya düzeni ve neoliberal sistemin sermaye lehine yarattığı eşitsizlikler üzerinden kavrayan ikinci gruptaki çalışmalar olarak ise neoliberal otoriterlik (Bozkurt-Güngen, 2018; Akça, 2014; Akçay, 2021, Bedirhanoğlu, 2009; 2021) ve yeni faşizm (Oğuz, 2023) tartışmalarına yer verilecektir.

Formel siyasal düzleme yönelik müdahaleler

Haziran 2015 seçimlerinde AKP ilk defa tek başına iktidar olma kapasitesini yitirmiştir. Seçim sonuçları, ilki AKP'nin hal ve gidişatına dair, ikincisi 2014'te cumhurbaşkanı seçildikten sonra partisinden istifa etse bile fiilen parti liderliğini devam ettiren Erdoğan'ın kafasındaki başkanlık sistemine geçiş projesine dair iki mesaj vermiştir.

Hal ve gidişata ilişkin olarak, AKP'nin demokrasi/demokratikleşme söylemlerini ve politikalarını esasen sadece iktidarının önündeki engelleri kaldırmak için seferber ettiği anlaşılmıştır. Bu sonucu destekleyen icraatların listesi uzundur: tüm ülkeye yayılan Gezi gösterilerine katılanları "çapulcu, terörist" gibi sıfatlarla yaftalamak ve bastırmak; atama yetkilerini liyakat ilkesini ve kurum kültürünü açıkça çiğneyen kayırmacı bir biçimde kullanmak; siyasette şeffaflık ilkesinden uzaklaşmak; partinin gönül ve işbirliği yaptığı Gülen Cemaati'nin haksız hukuksuz uygulamalarına iktidar ve çevresi hedef tahtasına oturtuluncaya kadar göz yummak; bu cemaat hedef haline getirildikten sonra icra üzerinde yasama ve yargı denetimlerini fiilen lağvetmek ve tüm süreç boyunca komplo teorilerine başvurarak kamusal tartışmayı zehirlemek. Öte yandan, farklı hayat tarzlarına tahammülsüzlük, yasaklayıcı tavır ve müdahaledeki kural tanımaz

katılık, AKP'li addedilmeyen büyük çoğunluğu iktidar politikalarından yarar, destek ve adalet sağlayamaz hale düşürmüştür. İkinci mesaja gelince: Erdoğan'ın 2011 seçimlerinden itibaren gündemi olan, 2014'te cumhurbaşkanı seçildikten sonra kendisi için bir zaruret haline gelen ve 2015 seçimlerine giderken (eski) partisine empoze ettiği başkanlık sistemine geçiş projesi Haziran 2015'te toplum tarafından reddedilmiştir.

Hal böyleyken Erdoğan'ın planı, cumhurbaşkanı yetkilerini ve AKP üzerindeki etkilerini kullanarak seçimlerde oluşan parlamentonun hükümet oluşturmasını engellemek ve böylece tekrar seçime gitmek olmuştur. Eşzamanlı olarak, tekrar seçime giderken, fiziksel güvensizlik ortamı oluşturup, seçmeni istikrar ve güvenlik kaynağı olarak yansıttığı partisine yönlendirmiştir. Kürt meselesinde çözüm sürecinin sona erdirilmesi,[3] Kürt siyasi hareketinin Türkiyelileşme iddiasındaki siyasi partisi Halkların Demokratik Partisi'nin (HDP) kriminalize edilmesi ve böylece Türk milliyetçisi oyların seferber edilmesi bu planın unsurlarıdır. HDP'nin hedef seçilmesinin nedeni, Haziran seçimlerinde "seni başkan yaptırmayacağız" sloganıyla %10 barajını aşarak, AKP ve Erdoğan aleyhine etkili bir güç olarak belirmesidir. Bu sırada PKK'nın dağ ve şehir yapılanmalarının ateşkesi sona erdirdiklerini açıklayarak silahlı eylemlere girişmesi HDP'nin aleyhine olmuştur. 1 Kasım'da yapılan tekrar seçimlerine, terör eylemleri, kolluk kuvvetlerine yönelik suikastlar, HDP'nin seçim çalışmalarına yönelik şiddet ve bunların sebep olduğu can kayıplar ve güvensizlik ortamında gidilmiştir.[4] İstikrarsızlık, korku ve güvensizlik, AKP'nin Kasım seçimlerinden yeniden tek başına iktidar olarak çıkmasına hizmet etmiştir. Ancak yapıldığı şartlar bakımından bu seçimler AKP'nin "adil ve serbest" seçim ilkesini zedeleyen müdahalelerinin ve müdahalesizliklerinin başlangıcı olmuştur. AKP bundan sonrasında seçim kurallarını kendi çıkarları uyarınca bükerek ve/veya değiştirerek muhalefetin kampanya yapma imkânlarını sınırlandırarak ve bunlara rağmen kaybettiğindeyse seçim sonuçlarını tanımayarak baskıcı pratiklerini sürdürmüştür.

---

3 Erdoğan seçim sonuçlarının ardından, daha öncesinde bilgisi dahilinde gerçekleştirildiğini söylediği görüşmelerin aksine 17 Temmuz'da HDP ve AKP'lilerin katılımıyla duyurulan Dolmabahçe Mutabakatı'nı tanımadığını, çözüm sürecinin buzdolabına kaldırıldığını açıklamıştır. 23 Temmuz'daysa Davutoğlu'nun imzasıyla PKK ve IŞİD'e yönelik sınır ötesi operasyonlar düzenlenmeye başlanmış, 26 Temmuz'daysa PKK ateşkesin fiilen bittiğini açıklamıştır. 29 Temmuz'daysa Erdoğan çözüm sürecinin tamamen bittiğini söylemiştir.

4 HDP'ye yönelik saldırılar Haziran seçiminden iki gün önce Diyarbakır Mitingi'nde patlayan bombalarla başlamış ve Kasım seçimlerine kadar, hem sayıca hem de etki bakımından artarak devam etmiştir. Partinin seçim bürolarına, il ve ilçe başkanlıklarına ve partili olduğu kişilere dönük saldırılar yaşanmıştır. Ek olarak demokrasi ve barıştan yana olma iddiasıyla hareket eden HDP'yi destekleyen toplum kesimlerini sindirmeye hizmet eden saldırılarda, Suruç'ta otuz üç kişi (*İHD*, 2024), Ankara'daysa 104 kişi yaşamını yitirmiştir (*İHD*, 2023). O kadar ki HDP'li yöneticiler yeni can kayıplarından endişe duyduklarını ifade ederek Kasım seçimlerine kadar miting yapmama kararı almışlardır.

Muhalefet, seçimler ve seçim sisteminin baskılanması

Kasım 2015 seçimleri öncesi süreçte iktidarın kamu güvenliğini sağlamak ve kamu vicdanını rahatlatmak konusundaki isteksiz tutumu hem muhalefete ilişkin saldırıların artmasına hem de faillerin cesaretlenmesine yol açmıştır (Sözen, 2015). Çalışma şartları çeşitli baskıcı yöntemlerle zorlaştırılan muhalefet partilerinin başında HDP vardır. Mütemadiyen gayrimeşrulaştırılan ve kriminalize edilen bu parti, 2021'de aleyhinde açılan kapatma davası nedeniyle 2023 seçimlerine Yeşil Sol Parti (YSP) olarak girmek zorunda kalmıştır. Bu durum, hazine yardımından yararlanamama, sandık kurullarında üye bulunduramama ve nispeten zayıf bir teşkilatla yeni partiyi seçmene tanıtma ve kampanya yürütme gibi dezavantajlara, yani partinin eşitsiz şartlarda yarışmaya zorlandığını göstermiştir. Ancak, muhalefeti sindirmeye yönelik uygulamaların tek muhatabı HDP ve devamı olan partiler değildir. 2019'da CHP Genel Başkanı Kılıçdaroğlu'na yönelik kurşun atma, çelenk parçalamayla başlayan saldırılar, CHP'nin gelecek vaat eden Ekrem İmamoğlu gibi siyasetçilerini de kapsayacak şekilde yaygınlaşmıştır.[5]

İktidar bu saldırıların engellenmesinde, faillerin yakalanmasında ve cezalandırılmasında "yetersiz" kalmaya dayanan bir strateji izlemiştir. Zira bizzat AKP'li İçişleri Bakanı Süleyman Soylu, CHP il başkanlarının şehit cenazelerine protokol olarak katılmalarının engellenmesi talimatı verdiğini ifade etmiş (*Evrensel*, 2019a), HDP'ye emanet oy veren seçmenlerin bunun sonuçlarına katlanacakları tehdidinde bulunmuştur (Nas, 2018). Böylece iktidar, muhalefeti ve seçmenlerini "terör, gayri millilik" gibi olumsuzluklarla özdeşleştirildiği karşı kutba yerleştirme amacına hizmet eden bir baskı ortamı kurmuştur ki bu, iktidarın Gezi Direnişi'ne verdiği reaksiyonda beliren "kendine millet kurma" ve "kendi milletiyle" yürüme anlayışının, muhalefet partilerine ve seçmenlerine yönelik sonucudur. AKP, muhalif siyasi güçlerin serbestçe kampanya yaparak millete erişmesini engelleyerek, hem seçmenlerin muhalefetin sesini duyması zora sokmak hem de muhalefet partilerinin seçmenin nabzını tutarak onları temsil etme yeteneğini zayıflatmak, böylece kendini milletin tek gerçek temsilcisi kılmak istemiştir. Sonuçtaysa adil ve serbest seçim ilkesini zedelemiştir.

Siyasi muhalefet idari uygulamalarla da engellenmeye, baskılanmaya çalışılmıştır.[6] Muhalefetin faaliyetlerine indirilen bu darbeler, parti-devlet özdeşleşleş-

5 Kılıçdaroğlu, 21 Nisan 2019'da Ankara Çubuk'ta yapılan linç girişiminden ancak bir eve sığınarak kurtulabilmiştir. Yine CHP'nin, Erdoğan'a meydan okuma kapasitesi olduğunu gösteren önde gelen figürü İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İBB) Başkanı Ekrem İmamoğlu, cumhurbaşkanı yardımcısı adayı olarak kampanya yürüttüğü 2023 seçimlerinde Erzurum'da saldırıya uğramıştır. İmamoğlu dinleyenlerin daha fazla zarar görmemesi için konuşmasını kesip şehirden ayrılmak zorunda kalmıştır (*BBC Türkçe*, 2023).

6 Örneğin OHAL koşullarında gerçekleştirilen 2017 Anayasa Referandumu'nda valiler güvenlik gerekçesiyle muhalif partilerin miting yapmasını engellemiş ya da muhalefet partilerinin miting mekânları bulmalarını zorlaştırmıştır. Üstelik bu esnada Erdoğan ve bakanlar kamu görevlerini gerekçe göstererek katıldıkları açılışlarda ve toplantılarda kampanyalarını sürdürmüşlerdir (Esen vd., 2023).

tirilmesi çabasının ulaştığı boyutları göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır. İçişleri, adalet ve ulaştırma bakanlarının seçim güvenliğine gölge düşürmemek amacıyla seçim öncesinde istifa etmeleri zorunluluğu 2017 Anayasa Referandumu'yla kaldırılmış ve böylece seçim süreçleri birer siyasi kişilik olmaları bakımından taraf olan bu bakanların etkisine açılmıştır. Ayrıca seçimlerin adil ve serbest şartlarda yapılmasından sorumlu bağımsız yargı organı olan Yüksek Seçim Kurulu'nun (YSK) etki altına alındığını gösteren kararları söz konusudur. Kasım 2015 seçimlerinde –özellikle de Kürtlerin yoğun oldukları bölgelerde– seçmenlerin oy kullanmalarını zorlaştırabilecek bir uygulama olarak seçim sandıklarının hükümet yanlısı korucuların olduğu yerlere taşınması ve çatışmalar nedeniyle evlerini terk etmek zorunda kalan bölge halkının oy kullanabilmesini kolaylaştırmak için seçmen kayıtlarının yenilenmeme kararı; 2017 Anayasa Referandumu'nda oy sayım süreci başlamışken mühürsüz oy pusulalarının da geçerli sayılacağı kararı; İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı (İBB) seçimlerini on üç bin küsur farkla kaybeden iktidarın, önce bazı ilçelerde oyların yeniden sayılması talebini, sayımda sonuçlar değişmeyinceyse seçimin iptali talebini kabul etmesi; muhalefetin ve AKP'nin birbirlerine benzer gerekçelerle yaptığı başvurularda tarafsızlığını zedeleyen tutarsız kararlar alması bu göstergelerinden bazılarıdır.

İktidarın 2015 Haziran seçimlerinde beliren kendisine dair hoşnutsuzluğu icraatla gidermek yerine başvurduğu yöntemlerden biri de, seçim kanunu konjonktürel çıkarlarına uygun olarak değiştirmektir. Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) desteğiyle 2017'de Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne (CBHS) geçildikten sonra Erdoğan'ın yeniden cumhurbaşkanı seçilebilmesini sağlamak için seçim yasasında siyasi partilerin ittifak kurabilmesine imkân veren bir değişiklik yapılmış ve böylece MHP'yle işbirliği de kalıcılaştırılmak istenmiştir. Ancak bu imkândan muhalefet partilerinin de yararlandığı anlaşıldığında seçim yasası bir kez daha değiştirilerek ittifakın muhalefet açısından çekiciliği azaltılmıştır.[7] Bir başka seçim yasası değişikliğiyle aynı zamanda parti genel başkanı ve rakip aday olmasına karşın cumhurbaşkanı seçim yasaklarından muaf tutulmuştur. Böylece AKP lideri hem devlet imkânlarından faydalanabilmiş hem de rakiplerinin tabi olduğu kısıtlamalardan kurtulmuştur. Son olarak il, ilçe seçim kurullarının "en kıdemli hâkimler" arasından belirlenmesi zorunluluğunu kaldırarak, iktidarın ve müttefiklerinin son yıllarda yargıya yerleştirdiği genç hâkimlerin seçim süreçlerinde etkili olma imkânı arttırılmıştır.

7 2018'deki düzenlemeyle %10 genel seçim barajı korunurken, ittifak bu barajı geçtiği sürece ittifaka dahil partilerin de aldıkları oy oranlarından bağımsız olarak geçmiş sayılacağı kabul edilmiştir. Milletvekillikleriyse önce oy oranına göre ittifaklar arasında, sonra ittifaktaki partilerin oy oranına göre ittifak partileri arasında paylaştırılmıştır. 2022'deyse, seçim barajı %7'ye çekilmiş ve milletvekili dağılımını ittifakta olsa da doğrudan partinin oy oranına göre belirlemesi sağlanmıştır. Amaç, ittifakı milletvekili dağılımı açısından alakasız hale getirerek muhalefetin ittifak eğilimini azalmaktır.

CBHS ve cumhurbaşkanı

Türkiye'de 1961 Anayasası yürürlüğe konulduğundan bu yana parti-devlet özdeşleşmesini sembolize eden "partili devlet başkanı" uygulaması sona erdirilmiştir. Bugünkü rejimin yaslandığı temel prensipse bunun tamamen aksi olup, cumhurbaşkanının parti genel başkanı sıfatını taşıyabilmesi ve devleti bir şahsın ve temsil ettiği partinin siyasetinin aracı kılmasıdır. Devletin partileşip, şahsileşmesinin tezahürleriyse, demokrasi için asli şart olan kuvvetler ayrılığı yerine kuvvetler birliğini, hukuk devleti yerine fiilî anayasasızlaşmayı esas alan bir siyasettir. Bu siyasetin geçerlilik kazanmasını sağlayan en kritik gelişme 15 Temmuz 2016'daki darbe girişimi olmuştur.

2016'da yaşanan darbe girişimini takiben, Ekim 2016'da TBMM'de 15 Temmuz Darbe Girişimini Araştırma Komisyonu kurulmuştur (*Sözcü*, 2016). Komisyon, çalışmalarını tamamlamamasına karşın yasal hakkı olan bir aylık ek süreyi dahi kullanmamış, 4 Ocak 2017'de faaliyetini sonlandırmıştır. Komisyonda darbenin siyasi ayağına yönelik bir çalışma yapıl(a)madığı gibi, kilit isimler de dinlenmemiştir. Dolayısıyla püskürtülen darbe girişimi soruşturulmayarak, aydınlatılmayarak hem "kontrollü darbe" söylentilerine (Arslan, 2017) kuvvet kazandırılmış, hem de Erdoğan'ın iktidarı tekeline alma gündemini gerçekleştirmesine hizmet edecek bir anlatı kurmasına imkân sağlanmıştır. Bu anlatıyla Erdoğan kendisini bir sözüyle milletini canları pahasına sokaklara dökerek kurtaran bir başkomutan ve demokrasi kahramanı olarak konumlandırılabilmiştir. Darbe girişiminin soruşturulmasını/aydınlatılmasını isteyenlerse demokrasi düşmanı, vesayet sevicisi ve darbecilerin işbirlikçileri olarak yansıtılmıştır.

Eşzamanlı olarak, bu darbe girişimi Erdoğan'a tamamıyla hâkim olduğu Bakanlar Kurulu üzerinden kanun hükmünde kararnamelerle (KHK) yürütme yetkisi veren olağanüstü hal (OHAL) ilan etmesine kapı açmıştır. OHAL, –Anayasa Mahkemesi'nin (AYM), OHAL KHK'larını incelemeyeceği/denetlemeyeceği kararını vermesinden sonra (Anayasa Mahkemesi Kararı, 2022)– yargının denetiminden kurtulma, dolayısıyla keyfî bir yönetim sergileme konusunda bir çarpan etkisi yaratmıştır. Nitekim üç aylığına ilan edilen ve yedi kez uzatılarak toplamda iki yıla yakın uygulanan OHAL boyunca OHAL ilan edilmesiyle ilgisi olmayan konularda da KHK çıkartılmış, gözaltı süreleri otuz güne uzatılmış, savunma hakkı kısıtlanmış (Akça vd., 2018: 63), henüz hüküm giymediği halde insanların maaş, emeklilik hakları gibi özlük hakları ihlal edilmiş, insanların, kurum ve kuruluşların mal varlıklarına hukuksuzca el konulmuş, pek çok medya kuruluşu ve sivil toplum örgütüyle kapatılmıştır (Akça vd., 2018: 8).

Nihayetinde OHAL imkânlarıyla elde edilen gücü kurumsallaştırarak sabitlemek amacıyla 2017'de, yine OHAL imkânıyla kamusal tartışmaların ve muhalefetin bastırıldığı şartlarda bir anayasa değişikliği teklifi hazırlanmış ve referanduma götürülmüştür. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi (CBHS) olarak ifade

edilen bu değişiklikle cumhurbaşkanlığı makamının siyasi sorumsuzluğu korunurken, Cumhurbaşkanı Erdoğan resmen partisinin başına geçebilmiş ve tek başına yürütme organı haline gelmiştir. Yürütme organının sekretaryası konumunda olan bakanlar ve hatta bütün devlet mekanizması, parlamenter sistemde olduğu gibi halkın temsilcisi olan Meclis'e değil, yine halk tarafından seçilmiş tek kişiye, cumhurbaşkanına hesap verecek şekilde konumlandırılmıştır. Aşağıda belirtilen yatay hesap verebilirlik unsurlarının da zayıfladığı şartlarda CBHS, iktidarın şahsileştiği, yönetimin halktan uzaklaştığı, otoriterleşme pratiklerinin sağlamlaştırıldığı bir sistemin diğer adı olmuştur.[8] Ayrıca CBHS'de Meclis, alternatif ve asli bir güç olarak değil, tek başına yürütme organı olan cumhurbaşkanına zorluk çıkarmayacak, çıkarıyorsa da fesih yoluyla bertaraf edilebilecek bir konuma geriletilmiştir.[9]

Yargı kurumları: Teraziden balyoza

CBHS'de yürütmeyi denetlemesi gereken bir başka erk olan yargı denetimi 1) kapsamını daraltma, 2) etkinliğini azaltma ve 3) "milletten sayılmayanlara" bir balyoz gibi inme –ki bu daha ziyade yargı bağımsızlığına dönük– gibi müdahalelerle sağlanmıştır. CBHS'de yargıç ve savcıların özlük işlerine bakan, yargıçları baktıkları davalardan alabilen, üyesi sayısı 22'den 13'e düşürülen Hâkimler ve Savcılar Kurulu (HSK) başta olmak üzere AYM, Danıştay gibi yüksek yargı organlarının neredeyse tüm üyelerini doğrudan veya dolaylı olarak cumhurbaşkanı atamaktadır. Cumhurbaşkanı, bireysel başvuru hakkı nedeniyle bir insan hakları mahkemesi olarak da çalışma kapasitesi kazanan AYM'nin 15 üyesinden 4'ünü doğrudan seçerek, 8 üyeyi ise daha ziyade kendi kontrolünde olarak ifade edebileceğimiz Danıştay, Yargıtay ve Yükseköğretim Kurulu'nca (YÖK) belirlenen adaylar arasından dolaylı olarak tayin edebilmektedir (*Denge ve Denetleme Ağı*, 2020a: 2). Danıştay'ın Erdoğan'ın doğrudan atadıkları dışında kalan üyeleri yine üyeleri bizzat Erdoğan tarafından atanan YÖK tarafından belirlenmektedir.

---

8 CBHS'de yasamayı yürütme karşısında zayıf kılan birkaç husus şöyle sıralanabilir: Bakanlar Kurulu'nun parlamentonun iznine ve anayasaya tabi olan KHK yetkisini yerine (Açıl, 2018: 731-732), kanunlara aykırı olmamak kaydıyla tek taraflı olarak cumhurbaşkanlığı kararnamesi (CBK) çıkarma yetkisine sahip olması (Gözler, 2019: 366); sözlü soruyla Meclis denetiminin kaldırılması; cumhurbaşkanının, Meclis'in korunan denetim mekanizmaları olan meclis araştırması, genel görüşme ve yazılı sorudan muaf tutulması (*Denge ve Denetleme Ağı*, 2020b: 2); devlet faaliyetlerinin genel görüşme kapsamından çıkarılması; kabine üyelerinin Yüce Divan'a gönderilmesinin zorlaştırılması (*Denge ve Denetleme Ağı*, 2020b: 5) .

9 CBHS'de Meclis'in çok sayıda milletvekilinden, parti grubundan oluşmasından dolayı ancak zorlukla ve bir süreç içinde irade oluşturabilecek olmasını, cumhurbaşkanı karşısında bir dezavantaja çevirmiştir. Cumhurbaşkanına ve 3/5 oranında üyenin desteklemesi şartıyla Meclis'e tanınan karşılıklı yetkiler, cumhurbaşkanının Meclis'te partisinin grubu olduğu, parlamenter sistem için gerekli olan parti disiplini mekanizmalarının halen korunduğu ve tek başına karar aldığı hatırlandığında, cumhurbaşkanına hizmet etmektedir. Keza cumhurbaşkanın onaylamadığı kanun tasarılarını, Meclis ancak üye tam sayısının salt çoğunluğuyla ısrar ederse cumhurbaşkanı onaylamak zorundadır (Gönenç ve Kontacı, 2019: 75).

Yargının adeta iktidarın balyozuna dönüştüğünün bazı göstergeleri şöyle sıralanabilir: 2023 itibarıyla Türkiye'de en az 65 basın emekçisi gazetecilik ya da medya faaliyetleri sebebiyle terör suçlamasından dolayı tutuklu ya da hükümlü bulunmaktadır (*HRW*, 2023). Ayrıca AİHM'in serbest bırakılması kararına rağmen HDP eski eş başkanları Selahattin Demirtaş ve Figen Yüksekdağ'ın tutukluluk halleri hukuka aykırı bir biçimde alt mahkeme kararı dikkate alınarak devam ettirilmiştir. Keza AİHM'in Osman Kavala'nın serbest bırakılmaması kararı da yine alt mahkeme kararıyla uygulanmamıştır.

Öte yandan iktidarın bir dönem beraber yol yürüdüğü ve 2016 darbe girişiminden sorumlu tuttuğu cemaatle iltisaklı olduğu gerekçesiyle darbe girişiminden 20 Mart 2018 tarihine kadar yargı kurumlarından ihraç edilen kişilerin toplam sayısı 4.836'yı bulmuştur (*İHOP*, 2018: 40). Günümüz itibarıyla bunların 387'si mesleğe geri dönerken, 1.287'sinin dava süreciyse halen tamamlanmamıştır (Yılmaz vd., 2024).

Yargının siyasallaştırılmasına, sadece hüküm ve tutuklamalar değil, hapishanelerde de çıplak arama, hapishane koşullarında kalmaya sağlığı elverişli olmayan kişilerin tutukluluk hallerinin devamı gibi insan haklarını da göz ardı eden kimi uygulamaların yargıya/hukuka onaylatılmasıyla da devam edilmektedir. Türkiye, 2023'te 142 ülke arasında hukukun üstünlüğü endeksinde 117. sıraya gerilemiş durumdadır (*WJP*, 2023). Sonuç olarak, savcılar ve hâkimler daha ziyade iktidarın direktifleriyle veya açık bir direktife gerek olmaksızın iktidarın siyasetiyle uyumlu hareket etmektedirler. Hukukun üstünlüğü ilkesini dikkate alarak hareket etmek isteyen savcılar ve hâkimler görev yerleri değiştirilerek ilgili davalardan çekilmekte ve yerlerine davaları iktidarın talepleri doğrultusunda yürütüp karara bağlayacak olan kişiler getirilmektedir. Üstelik daha sonra bu kişiler atama, tayin gibi yöntemlerle ödüllendirilirler.

"Milli irade": Olsa da olur, olmasa da

Yukarıda milli irade kavramının demokrat niteliğini CHP'li ve laik olmamaya, birden fazla partinin varlığına ve seçim sürecine indirgeyen kalıplaşmış bir anlatı olduğunu kaydetmiştik. Ancak, en önemli husus, milli iradeyi temsil ederek demokrat olduklarını iddia eden siyasetçilerin özdeşleştikleri toplum kesimlerinin siyasi anlamda benimsediği demokrasi kültürünün, bilgisinin, ilgisinin, pratiğinin muhtevası ve geliştirilmesi sorunsalına ilgisiz kalabilen, önemsiz gören bir muhtevaya sahip olagelmesidir (Baykan, 2021). AKP iktidarı, "milletin iradesi eşittir demokrasi" anlayışını 2023 seçimlerinde olduğu gibi giderek otoriter baskıcı bir sosa bulayarak kullanışlı bulmayı sürdürmesi bunun en tipik dışavurumudur.

Erdoğan rejiminin milli iradeyi istismarının bir yolu, rejimi halkoyuyla seçildiği için tek başına milli iradeyi temsil ettiğini iddia eden partili bir cumhurbaş-

kanına teslim edilmesi yönünde inşa etmesidir. Durumun tasvir ettiği resimde, cumhurbaşkanı hukuka tabi olmayan bir egemen olarak milli iradenin rejimini bir kaba kuvvet rejimine dönüştürebilmektedir. Bunun dışında başvurulan istismar yollarından birisi de iktidarın seçmen demografisiyle oynayarak ve seçim sonuçlarını etkileyerek "seçmen iradesine" müdahalede bulunmaya teşebbüs etmesidir. Seçim dönemlerinde, aslında Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ikamet etmeyen kolluk kuvvetleri ya da askerler, görevlendirme yöntemiyle bu bölgelere taşınmaktadır. Kamuoyunda *taşımalı seçmen* formülü olarak da bilinen bu durum (*Artı Gerçek*, 2024), serbest ve adil bir seçim ortamında sandık sonuçlarının lehine tecelli etmeyeceği bilincinde olan bir iktidarın portresini çizmektedir. Bununla bağlantılı olan bir başka çarpıcı sonuç, önceliği öyle ya da böyle sandıktan çıkmak olan bu iktidar için seçmen iradesinin artık anlamını kaybetmiş olmasıdır. Halk iradesi kendi tasarım ve çıkarlarına ters düştüğünde bu iradeyi tanımayacağını ortaya koyan bu anlayış milli iradeyi bir boş gösterene dönüştürmektedir.

AKP iktidarının kendi lehine olmayan seçim sonuçlarını, dolayısıyla muhalif seçmenlerin iradelerini tanımadığının iki önemli göstergesi/sonucu olmuştur: bunlar milletvekili dokunulmazlıklarının kaldırılması ve yerel seçimleri kazanan muhalif parti adaylarının yerine kayyım atanmasıdır. Erdoğan/AKP iktidarı, CHP ve MHP'nin desteğiyle, üstelik hakkında dokunulmazlığın kaldırılması başvurusu olan tüm milletvekillerini tek bir kararla ve karara iptal istemi hakkını yok eder biçimde, anayasaya geçici bir madde ekleyerek kaldırmış (*İHD*, 2022), böylece milletvekillerinden bazılarının tutuklanmalarının yolunu açmıştır. İktidarın 2014'te 46 kişinin ölümü ve pek çok kişinin yaralanmasıyla sonuçlanan Kobani Olayları'ndan[10] (*İHD*, 2014) sorumlu tuttuğu HDP eşbaşkanları Selahattin Demirtaş ve Figen Yüksekdağ ve HDP'li kimi üst düzey yöneticiler bu süreçte tutuklanmışlardır.

Muhalif milli iradeyi anlamından boşaltan ikinci olgu, Erdoğan/AKP iktidarının HDP'li adayların kazandığı belediyelerde başkanları PKK/KCK ve uzantılarına belediye olanaklarından faydalandırdıkları (*Diken*, 2019) iddiasıyla ve fakat bu iddiayı doğrulayacak bir yargı kararı olmaksızın görevden alması ve yerlerine geçecek kişiyi belediye meclislerine bırakmayıp kayyım atamasıdır. 674 sayılı KHK kararıyla 21 Temmuz 2016-28 Şubat 2018 dönemleri arasında 99 belediyeye –ki bunların 94'ü Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer almaktadır– kayyım atanmış (Öndül, 2022: *Ek*, s. 8), bu uygulama iktidarın yerel seçimleri kazanamadığı yerler için ileriki dönemlerde de devam ettirilmiştir. 2019'daki Sayıştay raporuna göre bu kayyımlar arkalarında borç ve usulsüzlüklerle dolu bir gelir-gider tablosu bırakırlarken, belediyelerin kimi taşınmazlarını AKP'li belediyelere, AKP teşkilatlarına ya da iktidarı destekleyen kimi tarikat ve

10 IŞİD'in Suriye'de çoğunlukla da Kürt nüfusun ağırlıkta olduğu bölgelere yönelik saldırılar düzenlemesini protesto etmek amacıyla başlayan gösterilerdir.

vakıflara tahsis etmişlerdir. Ayrıca belediyeye bağlı kreşlerin Kuran kurslarına, kadın derneklerininse aile kurumlarına dönüştürüldüğü, sanat faaliyetlerinin durdurulduğu, sanatçıların işten çıkarıldığı da yine raporda yer almıştır (*Sayıştay*, 2019). Bu anlamda kayyım atamaları, gerek seçmen iradesinin gaspı gerekse yerel yönetimlerin ve yerinden yönetim anlayışının merkeziyetçi bir anlayışa terk edilmesi gibi demokrasi ve hukuk devleti niteliğinin yitirilmesi anlamında kritik bir öneme sahiptir.

Ana muhalefet CHP'nin otoriterleşmeyi kolaylaştıran failliği

Ana muhalefet partisi CHP'nin benimsediği muhalefet *anlayışı ve stratejisi*, otoriter bir iktidarın yönetmeyi bir kenara bırakarak toplumu zapturapt altına almayı hedef alan hararetli bir baskı sürecinin elverişli aracı olagelmiştir. CHP'nin muhalefet anlayışını belirleyen zaaf AKP'nin devletle partiyi özdeşleştirme çabasının sonucunda sahip olduğu imkânları, kaynakları ve kapasiteyi görememiş olmasıdır. Ayrıca CHP, kendisini "tepki göstermekte rahat edebildiği" konforlu muhalefet alanına hapseden muhafazakâr parti karakterini sürdürmektedir. Üstelik bunu yapmaktaki temel motivasyonu kendisini bir millet iradesine yaslamaktan ziyade, devletin kurucusu olduğu anlayışından hareketli devleti koruma refleksidir. Bu bağlamda, Kürt meselesinde yaptığı gibi "milli birlik bütünlük, bölünmeme" gibi sabitleşmiş konfor alanlarından çıkamamış, Kürt milletvekillerinin dokunulmazlıklarının kaldırılarak hukuksuz yargılamalarla haksız yere cezaevlerinde tutulmalarına ya da iktidarın Kürt belediye başkanlarını görevden alıp, yerlerine kayyım ataması gibi anti-demokratik uygulamalara bir-iki basmakalıp itirazın dışında ses getiren, kitleleri harekete geçiren bir muhalefet yapamamıştır. CHP'nin AKP'nin kutuplaştırma siyasetine, yürütmenin güçlendirilmesi ve dolayısıyla kuvvetler birliğinin kristalize hali olan CBHS'nin ülkeye yerleştirilmesine bir anlamda ortak olduğu bile söylenebilir. Keza CHP, Erdoğan iktidarlarıyla büyük bir çekişme ve bozuşma sürecine giren yüz binlerce Gülen cemaati mensuplarına yönelik hukuk dışı yöntemlerle uygulanan (yargılama, hapsetme ve sosyal açlığa mahkûm etme) tedbirlerinin hiçbirine önem ve itibar atfetmemiştir. Bu anlamda CHP, çoğu kez yaşanan hukuksuzluklar karşısında bir pozisyon almayı demokrasiye sahip çıkmak olarak görmemiş, hatta bu tür durumları bir kimlik meselesine indirgeyerek çoğu zaman ikircikli bir tutum sergileyerek demokrasinin herkese eşit ve adil davranılması prensibini bizatihi çiğnemiştir. Muhalefet, bu kolaycı/reaktif anlayışı nedeniyle iktidarın tuzağına düşmüş, Erdoğan'ın söylem alanını aşamamış ve iktidar alternatifi olma hedefinden uzaklaşmıştır.

CHP'nin yaptığı bir diğer hata da kendisini belli bir siyasi kimlik ve ideoloji etrafında tanımlamayı reddetmesiyle yakından ilintilidir. Zira CHP bu tutumuyla bir yandan devletçi reflekslerle bocalamaya devam ederken, bir yandan

da "cepte" gördüğü kendi tabanına kulak vermek yerine bu tutarsızlıklarını bir avantaja dönüştürebileceği düşüncesiyle potansiyel seçmeni olmayan kesimlere dönük vaatlerde bulunmaktadır. Ancak, partinin haksızlıklar ve eşitsizlikler karşısında sessiz kalabilmesi stratejik olarak da toplumsal muhalefete liderlik etme iddiasını kaybettirmektedir. Üstelik toplumsal muhalefete liderlik etmediği gibi, toplumsal muhalefetin arkasından gidecek ya da onu partinin karar alma bünyesine katma kanalları açacak bir çalışma yöntemi de benimsememiştir.

Medyaya yönelik (yasal ve kurumsal) uygulamalar

Medya sahipliği sorunu nasıl çözüldü?

2018'de iktidarın zaten gerilimli bir çıkar ilişkisi içinde bulunduğu Doğan Medya Grubu'nun elinde kalan en önemli basın yayın kuruluşlarını (bkz. Ayan, 2019; Çelenk, 2023), Demirören Grubu'nun satın almasıyla ana akım medya tamamıyla iktidarın ele geçmiştir (Yeşil, 2018). Bu, aynı zamanda Türkiye'deki medyanın %90'dan fazlasının sahipliğinin kamu ihalelerine bağlı ve Cumhurbaşkanı Erdoğan'la yakın kişisel bağları olan büyük işletmelere geçtiği anlamına gelmektedir (Ayan, 2019: 200-205). Erdoğan'a yakın iş insanlarının nasıl ve hangi saiklerle medya sahibi olduklarını da açıklamaktadır: Haberciliği maddi bir kazanç sektörü olarak gören bu tür medya kuruluşlarının tek ve öncelikli faaliyet alanı habercilik olmadığından, yöneticileri usulsüz ticari faaliyetlerine göz yumulması karşılığında haber içerikleriyle oynamakta ya da bir haberi görmezden gelebilmektedirler (Ayan, 2019: 201-202). Dolayısıyla bu şirketler diğer ticari faaliyetlerini korumak ya da arttırmak için haberi tıpkı bir meta gibi değişim değerine indirgemektedir. Bu bağlamda Doğan Medya Grubu da iktidarlarla kirli ve şeffaf olmayan bu ilişki biçiminin sonucu olarak 2018'de iktidarın eline mahkûm olmuş (Ayan, 2019: 200-203), böylece ana akım medya tamamen iktidarın eline geçmiştir.

Kapatma, işsizleştirme, kriminalize etme ve tutuklama aracı olarak 2016 "Darbe Girişimi"

AKP, özellikle 2016'daki darbe girişimi sonrası çıkardığı KHK'larla pek çok basın yayın kuruluşunun, yayınevinin kapatılmasını, gazetecilerinse işten çıkarılmasını sağlamıştır. Kapatılan kuruluşlardan 45 gazete, 16 televizyon kanalı, 3 haber ajansı, 23 radyo istasyonu, 15 dergi ve 29 yayınevi ise Fethullah Gülen cemaatiyle iltisaklı oldukları gerekçesiyle kapatılmıştır (*HRW*, 2016: 1). 28 Ekim 2016'daysa Kürtler, Aleviler ve muhalefet partilerin destekçileri olarak ifade edebileceğimiz 23 televizyon ve radyo istasyonu daha kapatılmıştır (*HRW*, 2016: 1). 31 Ekim 2016 tarihinde ise *Cumhuriyet* gazetesinden 12 gazeteci ve

yönetici gözaltına alınmış, 10'u tutuklanmıştır (*HRW*, 2016: 5, 74-75). Duruma ilişkin olarak 27 Temmuz 2016'da çıkarılan ilk KHK ve ardından çıkarılanlarla 2018 yılına kadar toplamda 199 medya, yayın ve dağıtım kuruluşu kapatılmıştır. Nitekim 2018 itibarıyla kapatılan en az 199 medya, yayın ve dağıtım kuruluşu kuruluştan yalnızca 25'i için kapatma kararı kaldırılmış, 144 tanesinin ise kapatılma halinin sürdürülmesine karar verilmiştir (*İHOP*, 2018: 47). Nitekim tüm bu kuruluşların kapatılması nedeniyle buralarda çalışan pek çok medya çalışanı ve gazeteci işsiz kalmış, yüzlerce gazetecinin basın kartları iptal edilmiştir (*HRW*, 2016: 1).

Gazeteciler açısından işsizlik tek problem de değildir. Yaptıkları haberler nedeniyle tıpkı muhalif siyasetçiler gibi tehdit ve saldırılara maruz kalabilmekte, faillerse cezasız bırakılarak suç işlenmesi adeta teşvik edilmektedir (Fıstık, 2021). Ayrıca, gazeteciler yaptıkları haberler nedeniyle sadece 5187 sayılı Basın Kanunu kapsamında değil, aynı zamanda TCK ve TMK kapsamında da yargılanarak sindirilmek istenmektedir. Böylece, haberlerinden ötürü "örgüt üyeliği", "üye olmamakla birlikte örgüte yardım", "örgüt propagandası", "kin ve düşmanlığa tahrik", "suç işlemeye alenen tahrik" gibi nedenlerle ağır para cezalarına çarptırılmakta ve dahası hapis cezasıyla yüz yüze kalmaktadırlar.

"Muhalif" medya[11] organları bu şekilde kısıtlanır ve sindirilirken, iktidar medyası muhalif medyayı vatan hainliği, terörizmle özdeşleştirerek kriminalize eden iktidar dilini yeniden üretmekte ve yine iktidarın başarı saydığı icraatlarını güzelleyerek kamusal tartışmayı bulandırmakta, toplumun/seçmenin değerlendirmelerini manipüle etmektedir. Türkiye giderek basın özgürlüğü anlayışını yitiren bu özgürlükte ısrar eden gazetecilerin işsiz bırakıldığı, sindirildiği ve hapsedildiği bir ülkeye dönüşmüştür.

Aşırı denetleyerek cezalandırma

İktidar, Basın İlan Kurumu (BİK), Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK), Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı (CİB) gibi kurumsal imkânları da muhalif basın yayın organlarını disiplin altına almak ve cezalandırmak amacıyla kullanmaktadır. Ulusal gazetelere verilen ilan kesme cezalarının %97'sinin muhalif yayın organlarına ait olması (Özpek, 2021: 19), aslen DP (1950-1960) dönemi besleme basın anlayışına karşı muhalif medyanın yaşam garantörü olarak kurulan BİK'in muhalif medya organlarını yaşatan değil, varlıklarını tehdit eden bir yapıya dönüştüğünün göstergesidir. Üstelik BİK, yetkilerinin de dışına çıkarak

11 Esasında medyanın kamu çıkarını gözetme sorumluluğu kapsamında eleştirel bir pozisyonda olması doğal bir durumdur. Bir diğer ifadeyle medya, yapısı gereği yalnızca iktidara değil her şeye eleştirel yaklaşır. Ancak Türkiye gibi iktidarın medyayı kontrol etmek ve denetlemek istediği ülkeler söz konusu olduğunda medya iktidar yanlısı bir tutum da takınabildiği için bu çalışmada bu görevini unutmayan ve dolayısıyla iktidarın kontrol ve denetiminde haber üretmeyen medya kuruluşlarını nitelemek için "muhalif" medya kavramsallaştırması kullanılmıştır.

yayınları ahlâken de bir değerlendirmeye tabi tutmakta, bazen cezaları da buna göre vermektedir. Dolayısıyla iktidar kendisine yakın medya organlarını ilan dağıtma gücüyle palazlandırırken, beri taraftan muhalif medyaya verdiği cezalarla onları adeta kımıldayamaz hale getirmektedir. BİK'in kamu ilanlarını basın kuruluşlarına dağıtımındaki objektif ve tarafsız kriteri olan tirajların doğruluğu da artık tartışmalıdır. Zira tirajların belirlenmesinde kritik unsurlar olan gazete-dergi dağıtım işi 2018'den sonra iktidarın kontrol ve manipülasyon aracı olduğu bilinen bir medya grubunun, *Turkuvaz*'ın tekeline girmiştir.

Bir diğer denetleme kurumu olan Radyo ve Televizyon Üst Kurulu da (RTÜK), ekran karartma, yayın yasağı gibi cezalarla veya (logo değişikliklerini ve lisans başvurularını onaylama gibi yetkilerini) muhalif medya aleyhine kullanarak, etkili bir baskı aracına dönüşmüştür. Örneğin, 2019'da *Sözcü* gazetesi *Sivas SRT* kanalını satın alarak bir televizyon kanalı kurmak ve logo değişikliği yapmak için RTÜK'e başvurmuş, iktidarla yakın ilişkileri bulunan grupların bu türden başvuruları olumlu değerlendiren RTÜK'se, *Sözcü*'nün başvurusunu yasal süre zarfında gündemine almayarak zımnen reddetmiştir (Özpek, 2021: 8-9). *Sözcü TV* kendi logosuyla yayına mahkeme kararıyla başlayabilmiştir (9). Ek olarak, RTÜK henüz yayın hayatına başlamamasına rağmen *Sözcü TV*'ye 26 bin TL idari para cezası kesmiştir (*Sözcü*, 2020). RTÜK, ayrıca 30 Kasım 2020'de kurulan *Olay TV*'nin ortağı olan iş insanı Cavit Çağlar'ın siyasi baskılara dayanamayıp ortaklıktan çekilmesinden sonra diğer ortak olan Hüseyin Köksal'ın kanalın yayın hayatına devam edebilmesi için yaptığı başvuruları sonuçsuz bırakarak kanalın kapanmasını sağlamıştır. Nitekim ancak 26 gün yayında kalabilen *Olay TV*'nin 180 çalışanıysa işsiz kalmıştır.

Medyaya yönelik baskının KHK'lar ve uygulamalar vasıtasıyla kurumsallaşması lafzi olarak da olsa hâlâ hükmünü sürdüren milli irade ezberinin devletleştirilmesi süreciyle birebir ilişkilidir. Nitekim millet iradesinin hangi şartlarda oluştuğunu gösteren bu durumun demokrasiye, seçimlerin demokratik niteliğine yönelik olumsuz sonuçları olduğu açıktır.

Muhalif medyanın alternatif mecrası sosyal medyaya ilişkin strateji

Konvansiyonel, görsel ve yazılı basının neredeyse tamamen kontrol altına alınmasının ardından, sosyal medya işsiz bırakılmış birçok gazeteci için önemli ve etkili olabilecekleri bir mecra haline gelmiştir. Ancak iktidar da büyük kaynaklar aktardığı trol ağları vasıtasıyla sosyal medyaya yönelik çeşitli düzenlemelere sosyal medyanın muhalif medyanın alternatif mecrası olma potansiyelini boğmak ve bir manipülasyon aracı haline getirmek istemiştir. Aşağıda iktidarın sosyal medya kullanımı ve platformlarına ilişkin kanunlaştırdığı 5651, 7253 ve 7418 sayılı kanunların ifade özgürlüğü ve basın yayın hürriyeti açısından sebep

olduğu problemler özetlenerek ele alınacaktır.

"İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun" olarak geçen 5651 sayılı kanun 2007'de yürürlüğe girmiş, birkaç kez de değiştirilmiştir. Son yapılan değişiklikle, iktidar kendisini olumsuz etkileyecek yolsuzluk, rüşvet, kara para aklama, uyuşturucu ticareti ve benzeri haberlere yayın yasağı ve erişim engeli getirme ya da bu türdeki haberleri "unutulma ve lekelenmeme" hakkını gerekçe göstererek, üstelik de yargı kararına gerek olmaksızın arama motorlarından sildirme kapasitesine erişmiştir (Altıparmak ve Yaman, 2017). Aslında, unutulma hakkı kolektif hafıza açısından bakıldığında kimi kesimlerin bilme ve hatırlama hakkının elinden alınması bakımından tartışmalı bir haktır. Basın örgütlerinin dikkat çektiği bir başka husus da "lekelenmeme" hakkı gibi muğlak bir ifadeyle AKP iktidarının yolsuzluklarının, beceriksizliklerinin, skandallarının haberleştirilmesinin engellenmesi ve cezalandırılması tehdididir.

2022'de BİK tarafından Basın Ahlak İlkeleri'nin gazetelerin internet sitelerini ve sosyal medya hesaplarını da içerecek biçimde değiştirilmesine karar verilmiştir (*BirGün*, 2022). Basın meslek örgütleri bu değişikliğin bir süredir çıkarılmak istenen "sansür" yasasına dair bir ön hazırlık olduğu ileri sürmektedir.[12] Tamamen iktidarın kontrolünde olan Telekomünikasyon İletişim Başkanlığı (TİB) sansür kararlarının alınabilmesinde geniş yetkilerle donatılmıştır. Yasa, aynı zamanda, kişisel verilerin TİB'le paylaşılmasına hükmetmektedir ki bu madde muhalif kesimlerin TİB aracılığıyla iktidar tarafından fişlenebilmesine imkân veren baskılayıcı bir tedbirdir.

AKP'nin sosyal medyaya dönük ikinci yasa yoluyla müdahalesi de 7253 sayılı yasadır. Bu yasa, bir milyonun üzerinde kullanıcısı bulunan –yurtdışı menşeili– sosyal ağ sağlayıcılarına Türkiye'de temsilci bulundurma zarureti getirilmiştir. Yasaya göre amaç, özel hayatın gizliliğinin ve kişilik haklarının ihlali gibi olumsuz durumlarda yaşanabilecek mağduriyetin ivedilikle giderilmesini sağlayacak bir muhatap bulunmasıdır. Ayrıca cumhurbaşkanına yönelik sayıları giderek artan hakaret davalarında (Sayın, 2020) verilen pek çok erişim engelleme kararının keyfî ve hukuka aykırı olduğu görülebilmektedir.

Son olarak, 18 Ekim 2022'de yürürlüğe konan 7418 sayılı "Basın Kanunu İle Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun", kamuoyu ve muhalefetin itirazlarına karşın otoriterleşmenin sağlamlaştırılması bakımından yeni bir imkân sağlamıştır. Yasanın genel gerekçesinde, dezenformasyonla mücadele edilmesi ve suçsuz kişilerin yanıltıcı içeriklerle yaftalamasının önüne geçilmesini amaçlamaktadır. Ne var ki bu kanunda da yine muğlak ve yoruma açık ifadelerin olduğu görülmektedir. Yasaya yönelik bir diğer problemse yasanın haberi/

12 Zira yeni düzenlemeyle şayet BİK yönetim kurulu –re'sen ya da şikâyet üzerine– haberlerin dezenformasyon, terörü meşrulaştırma, hakaret, iftira, genel değerlere saygı gibi ilkeleri ihlal ettiğine kanaat getirirse, söz konusu gazeteden savunmasını isteyebilmekte ve akabinde erişimin engellenmesine ya da tekzip yayımlanmasına karar verebilmektedir.

bilgiyi üretenle yayan arasında da bir ayrım gözetmemesidir (*Amnesty*, 2022). Zira yasa uyarınca sosyal medya kullanıcısı bir kişi kendisinin üretmediği ve/veya üretim sürecine müdahale etmediği bir bilgiyi sadece paylaştığı için dahi sorumlu tutulmaktadır. Bu bağlamda cezanın sertliği sebebiyle insanların otosansür uygulama, sosyal medyayı kullanmaktan kaçınma ihtimalleri de artmaktadır ki bu da yine ifade özgürlüğüne aykırı bir durumu teşkil etmektedir. Ayrıca yasanın 36. ve 37. maddeleri uyarınca servis sağlayıcılar, kullanıcı bilgilerini yargı kararı olmaksızın düzenli olarak BTK'ye iletilmek zorunda bırakılmıştır ki (*TGS*, 2022: 63) bu da otosansür eğilimlerini güçlendirecek bir uygulamadır.

Ek olarak, yasaya göre sosyal ağ sağlayıcıların temsilci bulundurmamaları ya da temsilcilerinin "yükümlülüklerini" yerine getirmemeleri halinde kademeli cezalar öngörülmektedir. Örneğin Bilgi Teknolojileri Kurumu başkanına idari para cezası kesme veya reklam yasağı getirme gibi yetkiler tanınmıştır (*TGS*, 2022: 60). Bizzat kendisi hukuka uymayan bir iktidarın böyle bir yetkiyi suiistimal etme ihtimali yadsınmamalıdır. Nitekim cezalandırma yetkisinin BTK Kurulu'nda değil, kurul başkanında olması bu ihtimali güçlendirmektedir.

Muhalefet tarafından kanuna ilişkin AYM'ye açılan iptal davasında muhalefet aleyhine varılan mahkeme kararına şerh düşen AYM'nin o dönemki başkanı Zühtü Arslan'sa "Demokratik toplumun temeli olan çoğulcu düşüncenin önündeki en büyük engel tek tipçi yaklaşımdır," itirazını getirmiş ve yasanın ifade özgürlüğünü kısıtlamaya dönük bir çabaya imkân sağlayacağını ifade etmiştir (*Bianet*, 2024). Arslan'a göre "Halkı yanıltıcı bilgiyi alenen yayma suçu, ifade özgürlüğüne yönelik bir sınırlama"dır (*Bianet*, 2024).

Sonuç olarak basın özgürlüğü, medyanın bir cezai yaptırımla veya yaptırım tehdidiyle karşılaşmadan mevcut siyasi iktidarı da kapsayacak biçimde tüm kurum ve kuruluşların eleştirilebilmesini farklı düşünce ve görüşlerin kamuoyuna ve kamuoyunda özgürce açıklanabilmesi demektir (Çayır ve Binark, 2023: 732). Bu özgürlük sayesinde siyasetler üstü ve siyasi ilişkilerden bağımsız ve tarafsız basın (Bulut, 2019: 58), bir taraftan kamusal alanda süregelen kusurlu davranışları etkileyerek devlet üzerinde adeta bilirkişilik yapabilme kapasitesine sahip olarak demokratik bir rejim açısından vazgeçilmez bir önem kazanmaktadır (Bulut, 2019: 57-59). Ancak, basının/medyanın bu kapasitesi ve rolü, onu kimi kesimler tarafından kendi çıkarları için ele geçirilmesi gereken bir cazibe merkezi haline de getirebilmektedir (Chomsky vd., 2004: 23; Althusser, 2006: 46). Nitekim bugün Türkiye'de AKP'nin el koyup (*media capture*), propaganda ve manipülasyon aracına dönüştürdüğü ve karşılığında ihya ettiği bir medya sektörü mevcuttur. Bunun karşısındaysa el konulamadığından kapanma, kapatılma, cezalandırılma korkusu altında paryalaştırılan daha küçük ve kırılgan bir medya sektörü de varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla medyanın da biri büyük iki kutba bölünmüş bir yapısı olduğu ve yapının Türkiye'deki eşitsizlikleri, haksızlıkları, hukuksuzlukları örtükleştirecek bir kamujlaj haline getirdiği söylenebilir.

Toplumsal muhalefete dönük uygulamalar

Akademi

Toplumsal muhalefetin ancak demokratik rejimlerde güvenli bir şekilde var olabileceğinden hareketle AKP'nin toplumsal muhalefete yönelik sertleşen tutumunu bir konsolidasyon meselesi olarak incelemek gerekir. 2015'de Kürt sorununu çözme vaadinin sona erdirilip, şiddetli çatışmaların yeniden başlaması karşısında Türkiye'den 1128 akademisyen 355'ten fazla uluslararası ismin de desteklediği "Bu Suça Ortak Olmayacağız" başlıklı bildiriye imza atmışlardır. Rejimin vatandaşlara yönelik şiddetini kınayan bu bildiriyi imzalayanlar, Erdoğan tarafından "aydın müsveddeleri" olarak betimlenip vatana ihanetle suçlanmışlardır (*Bianet*, 2016). İmzacı akademisyenler hakkında açılan soruşturmaların sayısı 2 Temmuz 2016 itibarıyla 516'ya erişmiştir (Tekerek, 2016). OHAL'in ilan edildiği 2016 yılından 2018 yılı temmuz ayına kadar geçen süre zarfında "Barış İçin Akademisyenler" bildirisinde imzası bulunan 406 kişinin de içinde yer aldığı en az 6.081 akademisyen görevinden ihraç edilirken, 150'ye yakın imzacı ise emekliliğe ya da istifaya zorlanmıştır (Öndül, 2022: 32). Akademik dünyada önemli bir beyin göçüne yol açan bu deprem, rejimin baskıcı yöntemlerle konsolide olmayı seçtiğinin bir emaresi olarak değerlendirilebilir.

Akademisyenlerin maruz kaldığı baskı ve sindirme bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Özellikle de taşradaki yayın organları, Erdoğan'ın konuşmasından aldıkları cesaretle akademisyenlerin isimlerini ve resimlerini yayınlayarak, adeta bir linç kampanyası başlatmıştır. Akademisyenler aldıkları tehditler karşısında kolluk kuvvetlerine sığınmak istediklerindeyse, kayıtsız ve özensiz tutumlarla karşılaşmıştır (Tekerek, 2016). İşsizlik, güvencesizlik, güvensizlik altında adeta yaşamla ölüm arasında bırakılmış, bir kamp hayatına sürüklenmiş akademisyenler 1948'de ve 1980 darbe yönetiminde solcu oldukları gerekçesiyle Ankara Üniversitesi'nden uzaklaştırılan akademisyenlerden çok daha ağır şartlara mahkûm edilmişlerdir.

Sivil toplum kuruluşları

İktidarın hedefindeki diğer toplumsal kesimlerse dernekler, meslek odaları gibi sivil toplum kuruluşları olmuştur. 2013 Gezi Direnişi'yle birlikte toplumsal muhalefete karşı giderek daha da tahammülsüzleşen AKP, darbe girişimi sonrası Gülen Cemaati'yle iltisaklı olduğunu söylediği dernekleri, vakıfları ve okulları kapatmıştır. Bununla birlikte Gezi sürecinde iktidarın hedefine giren Türk Tabipler Birliği, Türkiye Mimarlar Odası gibi meslek kuruluşlarının yanı sıra Taksim Dayanışma Platformu ve Açık Toplum Vakfı gibi oluşumlara ve sürece destek veren sanatçı, öğrenci gibi pek çok farklı kesime yönelik baskılarını

da arttırmıştır. Kamuoyunda Gezi Davası olarak bilinen dava kapsamında başta Osman Kavala, Mücella Yapıcı, Tayfun Atay, Can Atalay, Şebnem Korur Fincancı olmak üzere Gezi'yi destekleyen kişiler hakkında olayların başını çektikleri iddiasıyla yargılama süreci başlatılmıştır. Bu isimlerin bir bölümünün hedefe konulmasındaki temel motivasyon, iktidarın plansız şehirleşme, kent alanlarını ve doğal alanları yağmalanmama derecesinde (ayrıcalıklı olarak destekçilerin yararlanacağı) rant alanlarına çevirme ve böylece geniş toplum kesimlerinin yaşam alanlarını daraltma politikalarını gözler önüne serme ve engelleme çabalarıdır.

Tutuklanan bu kişilerden Osman Kavala, hakkındaki AİHM'in ihlal ve beraat kararına rağmen TCK'nın 312 sayılı kanunu uyarınca hükümeti devirmeye veya görevini yapmasını engellemeye teşebbüs suçlamasıyla yeniden yargılanmış ve ağırlaştırılmış müebbet cezasına çarptırılmıştır. Can Atalay da 2023'te Türkiye İşçi Partisi'nden (TİP) Hatay milletvekili seçilmesine ve mazbatasını almasına karşın, serbest bırakılmamış, milletvekilliği engellenmiştir. Üstelik bu isimler tek de değildir. Akbelen'de zeytinlikleri korumak isteyen köylüler, Kazdağları'nda maden çalışmalarına karşı çıkmak isteyen kalabalıklar ya da Karadeniz yaylalarında HES projelerini protesto eden yerel halk da karşılarında iktidarın kendilerini engellemek üzere seferber ettiği bir idari-güvenlik bürokrasisini bulmuşlardır.

Meslek kuruluşlarının hedef alındığı bir diğer durum da pandemi ve ülkede yaşanan depremler sürecinde yaşanmıştır. Bu süreçlerde iktidarın bu meslek uzmanlarının bilgisini değersizleştirici tutumu nedeniyle alanında son derece yetkin pek çok sağlık personelinin, deprem uzmanının, mimarın, şehir planlamacısının emek değeri hiçleştirilmiş, kamuya yarar sağlama potansiyeli yitirilmiş, küstürülmüş ve uzmanlık bilgisi ve tecrübesine karşıtlığın maliyeti başta depremzedeler, uzmanlar olmak üzere tüm muhalif kesimlere ödetilmiştir.

1999 büyük Marmara Depremi'nden bu yana uzmanların her fırsatta "deprem değil, ihmal öldürür" uyarılarına rant uğruna kulak tıkayan iktidar, 6 Şubat depremi sonrasında durumu "asrın felaketi" olarak tanımlamıştır. Elbette bu ifadenin kullanımı oldukça bilinçlidir. Çünkü arka planda depreme hiçbir hazırlık yapmamış, bu hazırlıkları planlayacak liyakatli kadroları T.C. İçişleri Bakanlığı Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) ve Kızılay gibi kurumların başına atamamış, kentsel dönüşüme değil, inşaata odaklı bina dönüşümüne ve böylece sermayenin kârına odaklanmış bir iktidar, yaşananlara asrın felaketi diyerek esasında kendi basiretsizliğini depremin şiddetiyle örtmek istemiştir.

Kadınlar, LGBT'li gruplar, işçiler, öğrenciler

İktidar, 2021'de ev sahipliğini yaptığı ve ilk imzacısı olduğu İstanbul Sözleşmesi'nden çıkma kararı almıştır. Bu terk edişin etkisiyle ülkede artan kadın-çocuk tecavüzlerini, ölümleri, kadın hakları ihlallerini önlemek için güçlü bir irade de göstermemiştir. Üstelik Türkiye'de toplumsal muhalefet açısından oldukça

güçlü bir durumda olan kadın hareketine karşı iktidarın tavrı giderek sertleşmiş, örneğin 8 Mart Kadınlar Günü'nü kutlamak için sokağa çıkan kadınlara kolluk kuvvetleri coplarla, biber gazıyla karşılık vermeyi bugüne dek sürdüregelmiştir. Anayasal hakkını kullanmak isteyen kadınların abluka altına alınarak yürüyüş yapmalarının engellenmesi artık normalleştirilmiş bir uygulamadır. Benzer bir durum LGBT'liler, barınma sorunu yaşayan öğrenciler ve iktidarın sermaye lehine politikalarıyla güvencesiz eğreti çalışma koşullarında yaşayan ve taşeronlaştırma ve sendikasızlaştırma sorunlarıyla baş başa olan işçiler için geçerlidir. Başta grev olmak üzere diğer birçok temel hakkı tırpanlanıp fiilen gasp edilen işçiler, emeklilik yaşının yükseltilmesi ve emeklilik maaşlarının düşürülmesi gibi uygulamalarla yaşarken yaşayamaz hale getirilen ve gittikçe kalabalıklaşan bir kesim oluşturmaktadır.

Söz konusu işçiler olduğunda, iktidarın genel prensibi memurların iktidara, özel sektör çalışanlarınınsa mümkünse sendikasızlaşmaları, bu sağlanamadığındaysa "uysal" bir sendikaya üye olmalarını sağlamak şeklindedir. İktidar bunu desteklemek içinse bu türden sendikalara üye olmayı avantajlı hale getirecek birtakım imtiyazlar sağlamakta, bu sayede iktidara yakın sendikaların üye sayısı artarken, bağımsız olan sendikalarınkiyse azalmaktadır (Arıcan, 2018). Nitekim iktidarın sendikalara karşı tutumunu özetleyen en önemli göstergelerden birisi Erdoğan'ın OHAL şartlarında iktidarın grev tehlikesi gördükleri yerlere ânında müdahale edebildiğine yönelik açıklamasıyken, darbe girişimi sonrası işçiden, emekten yana olan sendikalara karşıysa grevleri erteleme, yasaklama, güvenlik güçlerinin grev yapan kişilere orantısız güç uygulaması gibi caydırıcı ve engelleyici müdahalelerinde yukarıya doğru bir ivmelenme söz konusudur.

Sonuç tartışması

Son yıllarda Türkiye'nin içinde bulunduğu rejimin nasıl adlandırılması ve kavranması gerektiğine yönelik yapılan tartışmalar oldukça hacimli bir literatür haline gelmiştir. Bu çalışmalarda genel itibarıyla hukukun üstünlüğü ve kuvvetler ayrılığı ilkelerinin yok sayılması veya iktidar ve yakın çevresi lehine bozulması, düşünce, ifade ve basın özgürlüklerininse zayıflatılması, demokrasinin iki ayağından biri olan eşitliğin zedelenmesi ya da ortadan kaldırılması ve benzeri hususlara odaklanıldığını söyleyebiliriz. Bu çalışmalar arasında birtakım ortak özellikler bulunmakla birlikte önemli farklılıklar olduğunun da altını çizmek gerekir. Bu bağlamda rejimin otoriter niteliğinin incelendiği çalışmaları temelde iki ana başlık altında toplayabiliriz. Bunlardan ilki daha ziyade rejimin niteliğini özgürlük ve bu özgürlüğü öne çıkaran ideal bir liberal demokrasi tanımıyla karşılaştırmalı olarak ele alan çalışmalardır. İkincisiyse mevcut otoriter pratikleri daha ziyade eşitsizlikler sonucu ortaya çıkan bir durum olarak ele alan politik ekonomi yaklaşımıdır.

Birinci grupta yer alan çalışmalardan ilki, O'Donnell'dan (1994: 59-60, 62) ödünç alarak Türkiye'nin vekaletçi demokrasi (*delegative democracy*) olduğunu savlayan Özbudun'un (2014) çalışmasıdır. Başkanlık sistemini benimsemiş olan Latin Amerika ülkelerinde gelişen ve Türkiye'de de rejim başbakanın şahsında başkanlaştığı için geçerli olduğu iddia edilen vekaletçi demokrasilerde, seçimler yapılmakta ve yapılan bu seçimler neticesinde seçilen kişi belli bir dönem için ülkeyi dilediği şekilde yönetme fırsatı kazanmaktadır. Buradan hareketle ulusun çıkarlarının ve iradesinin seçilen liderde somutlaştığı iddia edilir (Taş, 2015: 777, 780). Liderin seçimlerdeki başarısıysa karizmatikliğiyle açıklanır (Özbudun, 2014: 163). Ancak bu yaklaşım 1) seçimlerin adil ve dürüst bir şekilde yapıldığını, dolayısıyla seçmenin iktidar üzerinde bir denetleme imkânı olduğunu varsayması, 2) liderin karizmasını kurduğu ve sürdürdüğü baskı, yasak ve denetim sistemi şartlarını ve klientalist menfaat dağıtma imkânlarını görmezden gelmesi bakımlarından tartışmalıdır. Vekaletçi demokrasinin serbest seçimler sonucu seçilen zayıf kontrol ve denge metotları nedeniyle denetleyemeyen bir lider demokrasisini/iktidarını tasvir ettiği ve bu nedenle Türkiye'nin mevcut durumunu anlamak için yetersiz kaldığı söylenebilir. Zira Türkiye'de serbest seçim ilkesinin ne derece geçerli olduğu halkın iradesini/tercihini ne derece özgür şartlarda oluşturduğu yukarıda da gösterildiği gibi basın, düşünce ve ifade özgürlükleri, kampanya yapma şartları, sendikal hakların kullanımı gibi durumlara ilişkin kısıtlamalar nedeniyle tartışmalıdır.

Türkiye'nin mevcut rejimine dair bir başka değerlendirmeyse neo-patrimonyal sultanizmdir. Neo-patrimonyal sultanizmin en belirgin özellikleri şu şekilde sıralanmaktadır. Birincisi, kuvvetler ayrılığı ilkesinin aksine devletle hükümet arasındaki sınırın bulanıklaştırılması ve böylece adeta bir parti-devlet özdeşliğinin yaratılması. İkincisi, kurumsal yapı ve işleyişin lideri güçlendirecek, odak haline getirecek şekilde erozyona uğratılması, yönetimin şahsileştirilmesi. Üçüncüsü, yargı bağımsızlığı zedelenerek, adil ve eşit yargılanma koşullarının ortadan kaldırılması. Ve böylece hukukun, iktidar ve çevresi için bir imtiyaza, muhalefet içinse birer sopaya dönüştürülmesidir. Dördüncüsü, çoğulculuktan uzaklaşılarak iktidarın giderek devlet üzerinde hâkimiyet kazanması. Sonuncusuysa, ekonominin de tıpkı hukuk gibi ikircikli bir yapıya dönüştürülmesi ve böylece klientalizmin yaygınlık kazanmasıdır (Kalaycıoğlu, 2014: 585-588). Neo-patrimonyal sultanist rejimlerde bu yapılanmanın verdiği imkânlarla muhalefete karşı itibarsızlaştırma, düşmanlaştırma ve hatta yok etme anlayışı olarak özetlenen birtakım stratejiler izlendiğinden de bahsedilmektedir. Türkiye'nin mevcut rejiminin neo-patrimonyal sultanizm olarak değerlendirilmesi birkaç hususu gözden kaçırmaktadır. İlk olarak, ileri demokrasilerin de maruz kaldığı ve liderlerin ismiyle anılan (Trumpizm vb.) küresel bir otoriterleşme dalgası söz konusudur. Hal böyleyken, Türkiye'ye özgü (*sui generis*) bir rejim tipiyle (neo-patrimonyal sultanizm) mevcut rejimi anlamaya çalışmak yetersizdir. İkinci ola-

rak, neo-patrimonyal sultanizm değerlendirmesi, iktidarı şahsında merkezileştiren ve şahsi çıkarları için seferber eden liderin kısıtlarının göz ardı edilmesine elverişli bir terimdir. Oysa her ne kadar Türkiye'de her şey cumhurbaşkanına bağlı ve onun inisiyatifinde gözükse de, cumhurbaşkanının tek taraflı hareket etme kapasitesini sınırlandıran hususlar vardır. Birincisi, mevcut neoliberal sistemde hukukun tamamen piyasa çıkarlarına hizmet ettiğinden hareketle iktidar ve sermaye arasında bir bağımlılık ilişkisi olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla küresel kapitalizme angaje olmuş bir iktidarın kararlarında, tümüyle bağımsız olduğunu düşünmek yanıltıcı olabilir. İkincisi, siyasetteki ittifakları da göz önüne almak gerekir. Zira AKP'nin, iktidar konumunu yanına ortaklar alarak, aldığı ortakların statüsünü yükselterek, nihayetinde resmî ittifaklar kurarak koruyabildiğine yukarıda değinmiştik.

Bu kategoride ele alınacak son yaklaşımsa Türkiye'yi melez rejim türlerinden biri olan seçimli otoriterliğin alt kategorisi rekabetçi otoriterlik şeklinde değerlendiren yaklaşımdır (Esen ve Gümüşçü, 2019; Esen vd., 2023). İlk defa Levistky ve Way'in (2010) tanımladığı rekabetçi otoriterliğin öne çıkan üç özelliği şöyle sıralanmaktadır: seçimlerin düzenli aralıklarla ve fakat adil ve serbest bir şekilde yapılmaması, siyasal katılım ve rekabet koşullarının zedelenmesi pahasına siyasal alanın muhalefet aleyhine daraltılması ve son olarak temel hak ve özgürlüklerin sistematik olarak ihlal edilmesidir (Esen vd., 2023: 21-22). Bu özellikler doğrultusunda rekabetçi otoriter rejimler çok düşük bir ihtimal olmakla birlikte iktidarın seçimle el değiştirmesini dışlamaz. Nitekim buradan hareketle sandıktan çıkma ihtimali muhalefete oranla çok daha yüksek olan iktidar, seçimlere seçim günü değil, çok daha öncesinde ve çeşitli şekillerde müdahalelerde bulunmaktadır, böylece sandık sonucunun meşru görülmesini sağlamaktır. Zira iktidar bu sayede bir yandan süreçteki anti-demokratik müdahalelerini unutturabilmek, bir yandan da seçim sonucunu iktidara yönelik eleştirileri bertaraf etmek için kullanılabilecektir. Böylelikle iktidarların, otoriter ve/veya gayri hukuki uygulamalarını dahi demokratikmiş gibi gösterme imkânları artmaktadır (Esen vd., 2023: 22). Ek olarak, siyasal alanın muhalefetten arındırılma çabasının bir tezahürü olarak devlet kurumları, yargı organları ve medya kuruluşları da siyasallaştırılmakta, kamu ve özel kaynaklara erişimde eşitlik ilkesi göz ardı edilerek kaynak dağıtımı partizanlaştırılmaktadır (23). Rekabetçi otoriter rejimlerde seçmenlerin seçimlere çok küçük de olsa etkide bulunabilme ihtimallerinin olması, demokrasi lehine ümit vaat ederken, bu ihtimal aynı zamanda muhalefetin zaferle çıktığı olası bir sandık sonucunun meşru görülebileceği gibi, iktidarın kazanması halinde de iktidara meşruluk kazandıracaktır.

Seçimlerin demokratik olmadığına dikkat çekmesi bakımından anlamlı olan bu görüş, neoliberalizmin Türkiye'yi anlamak için elverişli bir kavramsallaştırma olmadığını ileri sürerek, gelişmeleri anlamak için ahbap çavuş kapitalizminden (*crony capitalism*) yararlanmak gerektiğini savlar. Dolayısıyla rejimin siyasi aya-

ğını tanımlamak için rekabetçi otoriterliği, ekonomik ayağını tanımlamak içinse ahbap çavuş kapitalizmini kullanır. Ahbap çavuş kapitalizmi olarak adlandırılmasının nedeni, 2008 krizinden sonra Türkiye'deki kaynak dağılımının piyasa tarafından değil, devlet tarafından ve AKP'nin bekası, Erdoğan'ın iktidarını muhafazası için yapılmasıdır. Buradan hareketle neoliberalizmi, devletin ekonomiye müdahalesinin azaltılmasını, serbest piyasa ekonomisinin teşvik edilmesini, özelleştirmeleri ve deregülasyonu olarak tanımlarlar (Esen, 2014, 2019). Devamındaysa, neoliberal düzende amacın ekonomik verimliliğin arttırılması ve büyümenin sağlanması olduğunu ancak bunu yaparken belli ilkelere, kurallara sadık kalındığını ileri sürerler. Bu doğrultuda neoliberalizm, genellikle kurumların bağımsızlığının, hukukun üstünlüğünün, bireysel özgürlüklerin korunduğu ve serbest piyasa mekanizmalarının işletildiği bir sistem olarak ele alınır. Ahbap çavuş kapitalizmininse, daha çok devletle iş dünyası arasındaki sıkı bağları ve bu bağlardan kaynaklanan haksız avantajları ifade ettiğini ileri sürerek, piyasa ekonomisi gibi görünse de aslında devletin ve hükümetin keyfî müdahaleleriyle şekillenen bir sistemin varlığı olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylerler (Yanık, 2021). Buna göre bu durumda ekonomik kaynaklar ve fırsatlar, sadece belirli bir grup iş insanına, genellikle iktidara yakın kişilere veya gruplara tahsis edilir. Dolayısıyla bu görüşe göre, mevcut olumsuzluklar ahbap çavuş kapitalizminin kayırmacılık ve devletin iş dünyasına doğrudan müdahalesine imkân veren yapısından kaynaklanmaktadır (Yanık, 2021). Rekabetçi otoriterlik yaklaşımı neoliberalizmi iktisadi bir tartışma içine hapsettiğinden, bir sınıf projesi olarak neoliberalizmin yarattığı eşitsizlikleri ve bunların demokrasi üzerindeki etkilerini, dolayısıyla neoliberalizmin ve otoriterleşme süreçlerinin küresel düzeydeki örtüşmesinin arkasındaki olası ortak nedenselliği gözden kaçırmamıza neden olabilir.

İkinci grupta yer alan otoriterlik tartışmalarıysa, yukarıda tartışılan literatürün özellikle de küresel dünya düzeni ve neoliberalizmin sebep olduğu eşitsizlikleri ihmal etmeleri bakımından birinci gruptan ayrışmaktadır. Bu ikinci grupta yer alan çalışmalar, otoriter bir rejimin nasıl işlediğini, araçlarını, stratejilerini anlama ve buradan hareketle demokrasiyi nasıl ve hangi koşullarda, kimlerle kurmamız gerektiğine dair çeşitli izlekler sunan birinci gruptaki çalışmaları halen daha liberal demokrasiyi bir ideal olarak alıp, onun aparatlarını onarma çabasında olmaları bakımından eleştirmektedirler. AKP'nin otoriterleşme eğilimlerini sınıfsal çelişkiler üzerinden açıklamaya girişen bu çalışmalar açısından birinci grupta yer alan çalışmaların iktidarın seçimlere yönelik müdahalelerini göstermesi bakımından değerli, ancak rejimin nasıl ortaya çıktığını ve kendisine nasıl destek sağladığını anlamak bakımından yetersiz bulunduğunu söyleyebiliriz (Demirtaş, 2014: 142-144).

Bu bağlamda bu çalışmalardan ilki, Türkiye'deki AKP rejimini –Poulantzas'tan ödünç alarak– neoliberal otoriter olarak kavramsallaştıran çalışmalardır. Örne-

ğin Bozkurt-Güngen (2018), Akça (2014) ve Akçay (2021), 24 Ocak Kararları ve onun sebep olduğu neoliberal ekonomi modeliyle AKP'nin iktidar pratikleri arasında bir süreğenlik olduğundan hareket ederek otoriterleşme dinamiklerinin yeni olmadığının altını çizerler. Akça ve Özden'e (2023: 14) göre, 2008 yılına kadar AKP neoliberal popülizm ve bununla ilintili olarak kapsayıcı hegemonik bir proje yaklaşımıyla hareket etmiş, ancak 2008 krizi, ardından 17-25 Aralık süreci ve Gezi Direniş'iyle birlikte sınırlı hegemonik projeye gerilemiş ve böylece neoliberal otoriterlik sürecine geçmiştir. Bu yaklaşımın temelinde neoliberalizm sayesinde birikim rejimin büyümesine odaklanılarak, sermayeye sistematik kaynak aktarımı devam ettirilirken, emekçi kesimin bölüşümden aldığı paysa giderek azaltılmaktadır. Buradan hareketle Türkiye'de yaşananın demokraside gerileme değil, halihazırda var olan otoriterliğin devamı olduğu ileri sürülür (Akça, 2014; Akçay, 2021) ve 2013 yılı itibarıyla sürecin hegemonik krizden bir devlet krizine dönüştüğü iddia edilir (Akça ve Özden, 2023: 27-29). Bu yanıyla neoliberalizm, bir yandan emekçi sınıfın tarihsel kazanımlarına yönelik bir saldırıyı, bir yandan da yürütmenin yasama karşısında güçlenmesi ve kitlelerin karar alma mekanizmalarından dışlanması amacıyla siyasal alanın daraltılmasını ifade etmektedir. Liberal yaklaşımlardan farklı olarak, bu yaklaşımın gerek sürecin küresel kapitalizmle bağlantılarını görmesi gerekse otoriterleşmeyi eşitsizliklerle ilişkilendirmesi bakımından önemli bir eksiği giderdiği söylenebilir.

AKP'nin otoriterleşme pratiklerini ele alan bir diğer çalışmaysa Oğuz'a aittir. Oğuz (2023: 108), neoliberal otoriterlik kavramsallaştırmasının 2013 yılına kadar geçerli olduğunu söylemekle birlikte, bu kavramın 2013 sonrasını açıklamaktaki yetersizliğine dikkat çekerek, süreci yeni bir faşizm olarak kavramsallaştırmayı önermektedir. Buradan hareketle faşizmin başlangıcını 2013 yılı olarak işaret ederken, 2015 Haziran seçimlerininse faşizmin derinleşme sürecinin başlangıcı olarak tariflemektedir. Oğuz'un (2023: 109, 110) kapitalist devleti kimi toplumsal formasyonlarda aldığı özgün bir siyasal rejim olarak ele aldığı bu yeni faşizm, 1970'lerde başlayan bir süreçtir ve derinleşen 2008 krizine bir yanıt olarak karşımıza çıkmıştır. Buradan hareketle neoliberal otoriter devleti olağan, yeni faşizminse olağanüstü devlet biçimi olduğunu savlayan Oğuz (2023: 110), bu kavramsallaştırmayı birtakım benzerlikler ve farklılıklar üzerinden ele almaktadır. Buna göre her ikisinde de yürütmenin güçlenerek özerkleşmesi söz konusuyken, faşizmde devletin ekonomik aygıtları siyasallaşmıştır ve buradan hareketle neoliberal otoriter devlette yürütme yalnızca yasama ve yargı karşısında güçlenirken, faşizmdeyse yürütme tüm devlet aygıtlarına karşı güçlenmiştir (Oğuz, 2023: 110-111).

Bu yöndeki bir diğer çalışmadaysa Bedirhanoğlu (2009, 2021), hem rekabetçi otoriterlik tartışmaları ekseninde ahbap çavuş kapitalizmiyle neoliberalizmin birbirlerinden ayrıştırılmalarına hem de neoliberalizmin salt iktisadi bir proje olarak ele alınmasına itiraz etmektedir. Buradan hareketle AKP'nin iktidarını

korumak amacıyla sermayeyle girdiği yakın ilişkinin –özellikle de CBHS'ye geçiş sonrasında yaşanan devletin merkezileşmesine, özelleşmesine ve şahsileşmesine bakılarak– ahbap çavuş kapitalizmi olarak değerlendirilmemesi gerektiğini ileri sürer (Bedirhanoğlu, 2021). Bedirhanoğlu açısından AKP ile orta ve küçük ölçekli Anadolu sermayesi arasında devletin başat olduğu bir bağımlılık ilişkisi söz konusudur. Bu bağlamda küresel rekabet koşullarında ayakta kalmakta zorlanan bu sermaye grubu AKP'den destek alırken, iktidarın verdiği destek oranındaysa iktidara destek olmaktadır. Bu bağımlılık ilişkisinden hareket edildiğinde otoriter devleti neoliberalizmle yakından ilgili, hatta onun tarafından talep edilen bir olgu olarak kavramsallaştırmak gerektiğini ileri sürer (Bedirhanoğlu, 2021). Buna göre serbest piyasa ekonomisi ve finansallaşma sebebiyle eşitsizlikler yaratılmakta, yaratılan bu eşitsizlikler karşısındaysa eşitsizliklerin neden olduğu tahribatı yönetebilecek kadar güçlü bir devlet arayışı doğmaktadır. Nitekim bunun sonucundaysa kitlelerin de demokrasiye karşı tutumu hiç olmadığı kadar bozulmaktadır

İkinci grup tartışmaların genel itibarıyla küresel düzene ve sınıfsal eşitsizliklere odaklanarak analizi sermaye-iktidar ilişkisinin de dışına genişletmeleri bakımından önemli bir eksiği giderdikleri muhakkaktır. Ancak bu tür çalışmalar daha ziyade demokrasinin genellikle burjuvazinin olağan koşullarda sınıf hâkimiyetini gizlemek ve sürdürmek için araçsallaştırdığı bir rejim olduğunu, bu durumu aşmak içinse sosyalizme geçilmesi gerekliliği üzerinde durmaktadırlar (Bedirhanoğlu ve Saraçoğlu, 2023: 378). Ek olarak neoliberal otoriterlik, faşizm gibi kavramlarla durumu analiz etme çabası Batı tarzı liberal demokrasiyi verili bir kıyas ve ideal tip haline getirme riskini taşımaktadır (Bedirhanoğlu ve Saraçoğlu, 2023: 378). Bu anlamda belki mesele ne tip bir otoriter rejim olduğumuzdan daha çok demokrasinin "ideal formunun" ne olduğunu bulmak şeklinde yeniden tanımlanmalıdır. Buradan hareketle Bedirhanoğlu ve Saraçoğlu'nun (2023: 379) önerisini takip ederek, bugün yaşananları demokrasinin cumhuriyet içeriğinden bir uzaklaşma olarak ele almayı öneriyoruz. Cumhuriyet içeriğiyle kastedilen, tüm yurttaşları kapsayacak bir eşitlik anlayışının demokrasiye yedirilmesi suretiyle onu evrensel kılacak etik politik bir içerik kazandırılmasıdır (Bedirhanoğlu ve Saraçoğlu, 2023: 381). Bu anlamda yaşanan kriz bir demokrasi krizi değildir. Krizin sebebi, neoliberalizmin ve sermayenin tahakkümünü önleyici bir güç olarak halkı temsil eden devletin müdahalesini meşru gören cumhuriyetçi tözün yitirilmiş olmasıdır (Bedirhanoğlu ve Saraçoğlu, 2023: 390). Elbette bu noktada söz konusu tözün ve demokratik mekanizmaların halk egemenliğini üst sınıflar lehine pasifize etme ve böylece kapitalist üretim ilişkilerine meşruiyet kazandırma ihtimalini de göz ardı etmeden ve fakat aynı zamanda bu cumhuriyetçi tözün devlete kazandırdığı sınıfsız tarafsız görünümün kapitalist devletin olmazsa olmazı olarak değil, sınıf mücadelelerinin bir yansıması olarak ele alınması gerektiği üzerine durup düşünülmelidir. Dolayısıyla yaşanan demokrasi krizi bir

semptomdur, cumhuriyet tözünden yoksunlaştırılmanınsa sonucudur.

Bu anlamda çok partili siyasal yaşamın olmazsa olmazı seçimler, insanların kamusal-siyasal hayata özgürce katılması ve böylece kamuyu ilgilendiren meselelerde söz söyleme ve eylemde bulunma hakkını, parlamento ise iktidarın şahsi/özel çıkar arayışını toplum çıkarının önüne konulmasını engellemek bakımından yine büyük önem taşımaktadır (Bedirhanoğlu ve Saraçoğlu, 2023: 382). Buradan yola çıkarak, yukarıda anılan rejimi otoriterleştirici müdahalelerin sadece liberal demokraside veya Türkiye'nin milli irade söyleminde sembolize olan serbest seçimlere indirgenmiş kusurlu demokrasisinde bir gerilemeyle sonuçlanmadığı, aynı zamanda cumhuriyetçi tözü ya da demokrasinin/demokratikleşmenin motoru olan eşitlik arayışı imkânlarını da bastırdığı söylenebilir. Hal böyleyken, mevcut otoriterlikten çıkış alternatifini geliştirebilmek için cumhuriyet bilincini ve onun eşitliğe, kamu çıkarına yaptığı vurgunun neden iyileştirici olduğunu anlatmaya başlayabiliriz. Zira "milletin" sözü alması, aslında cumhuriyetçi tözü anlamasına bağlıdır. Bunu yaparken de siyasi partilerle değil, toplumsal muhalefetle başlamak daha iyi bir başlangıç olabilir. Sonuç olarak seçimlere o ülkede yaşayan herkesin katılması halkın kendisini yönetecek olanı seçerek genel iradenin tecelli etmesi bakımından kritik önem arz etmekle birlikte (Bedirhanoğlu ve Saraçoğlu, 2023: 381) bu kritik önemin en önemli gücünü, yani sözün neden ve hangi şartlarda "millette" olduğunu unutmamıza neden olmamalıdır.

KAYNAKÇA

Açıkel, F. (2006) "Entgratif Toplum ve Muarızları: Merkez-Çevre Paradigması Üstüne Eleştirel Notlar", *Toplum ve Bilim*, 105: 30-69.

Açıl, M. (2018) "2017 Anayasa Değişikliği Çerçevesinde Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri", *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 76(2): 725-756.

Akça, İ. (2014) "Hegemonic Projects in Post-1980 Turkey and the Changing Forms of Authoritarianism" İ. Akça vd. (der.) *Turkey Reframed: Constituting Neoliberal Hegemony,* Pluto, Londra, 13-46.

Akça, İ. vd. (2018) "Olağanlaşan Ohal: KHK'ların Yasal Mevzuat Üzerindeki Etkileri", *Heinrich Böll Stiftung Derneği*, https://tr.boell.org/tr/2018/01/10/olaganlasan-ohal-khklarin-yasal-mevzuat-uezerindeki-etkileri

Akça, İ. ve Özden, A.B. (2014) "AKP ve Türkiye Otoriterizmin Sınıfsal Dinamikleri", *Başlangıç*, 2: 13-36.

Akçay, Ü. (2020) "Authoritarian Consolidation Dynamics in Turkey", *Contemporary Politics*, 27(1): 79-104, https://doi.org/10.1080/13569775.2020.1845920

Altıparmak, K. ve Akdeniz, Y. (2017) "5651 Sayılı Kanunun Değişiklik Tasarısının Getirdiği Değişiklikler Üzerine Bir Değerlendirme", *İnsan Hakları İzleme*, Yayın No: 487, https://insanhaklariizleme.org/vt/yayin_view.php?editid1=487

Amnesty (2022) "Türkiye: "Dezenformasyon Yasası" hükümetin denetimini sıkılaştırıyor ve ifade özgürlüğünü kısıtlıyor", *Uluslararası Af Örgütü* (*Amnesty*), 24 Ekim, https://www.amnesty.org.tr/icerik/turkiye-dezenformasyon-yasasi-hukumetin-denetimini-sikilastiriyor-ve-ifade-ozgurlugunu-kisitliyor

Anayasa Mahkemesi Kararı (2022) "Esas Sayısı: 2018/86 Karar Sayısı: 2022/133", (t.y.), https://normkararlarbilgibankasi.anayasagov.tr/Dosyalar/Kararlar/DilekcePDF/2022-133-nrmd.pdf

Arslan, R. (2017) "Kılıçdaroğlu: 15 Temmuz kontrollü darbe girişimidir", *BBC Türkçe*, 3 Nisan, https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-39478777

Artı Gerçek (2024) "TİP ve EMEP'ten 'taşımalı seçmen' tepkisi: 'Halk iradesine dönük saldırılarını şiddetle kınıyoruz", 31 Mart, https://artigercek.com/politika/tip-ve-emepten-tasimali-secmen-tepkisi-halk-iradesine-donuk-saldirilarini-289708h

Ayan, V.M. (2019) *AKP Devrinde Medya Âlemi*, Yordam, İstanbul.

Baykan, S.T. (2021) "Türkiye'de Otoriterliğin 'Uzun Süre'si Üzerine: Çifte Vesayet Sistemi, Siyasal Partiler Düzeni, Popülizm ve Klientelistik Parti-Seçmen Bağları", *Toplum ve Bilim*, 158: 27-53.

BBC Türkçe (2016) "28 Belediyeye Kayyum Atandı", 11 Eylül, https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-37332272

BBC Türkçe (2021) "Sınır Tanımayan Gazeteciler: Türkiye Dünya Basın Özgürlüğü Endeksi'nde 180 ülke arasında 165. sırada, seçimler öncesi gazetecilere baskılar arttı", 3 Mayıs, https://www.bbc.com/turkce/articles/c727exvzdzqo

BBC Türkçe (2023) "Erzurum'da İmamoğlu'nun mitinginde taşlı saldırı: Miting sonrası neler yaşandı, tepkiler ne oldu?", 7 Mayıs, https://www.bbc.com/turkce/articles/cx7035j6q1wo

Bedirhanoğlu, P. (2009) "Türkiye'de Neoliberal Otoriter Devletin AKP'li Yüzü" İ. Uzgel ve B. Duru (der.) *AKP Kitabı: Bir Dönüşümün Bilançosu*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 39-64.

Bedirhanoğlu, P. (2021) "Neoliberalizm ve Devlet: Pınar Bedirhanoğlu ile Söyleşi", *Textum*, https://textumdergi.net/neoliberalizm-ve-devlet-pinar-bedirhanoglu-ile-soylesi/

Bedirhanoğlu, P. ve Saraçoğlu, C. (2023) "Demokrasi Nereye: Neoliberalizm Döneminde Demokrasi-Cumhuriyet Bağının Kopuşu" M. Çınar (der.) *Demokrasi: Kavram, Kurum, Süreç*, İletişim, İstanbul, 375-390.

Bianet (2016) "Erdoğan'dan Akademisyenlere: Ey Aydın Müsveddeleri: aydın müsveddeleri", 12 Ocak, https://bianet.org/haber/erdogan-dan-akademisyenlere-ey-aydin-musveddeleri-171012

Bianet (2024) "AYM, sansür yasası kararının gerekçesini açıkladı, Başkan Zühtü Arslan şerh düştü", 23 Şubat, https://bianet.org/haber/aym-sansur-yasasi-kararinin-gerekcesini-acikladi-baskan-zuhtu-arslan-serh-dustu-292273

BirGün (2022) "BİK, Basın Ahlak Esasları'nı değiştirdi: Ahlak, değer gibi kavramlarla yeni baskıların habercisi", 6 Temmuz, https://www.birgun.net/haber/bik-basin-ahlak-esaslari-ni-degistirdi-ahlak-deger-gibi-kavramlarla-yeni-baskilarin-habercisi-394568

Bozkurt-Güven, S. (2018) "Labour and Authoritarian Neoliberalism: Changes and Continuities Under the AKP Governments in Turkey", *South European Society and Politics*, 23(2): 219-238, https://doi.org/10.1080/13608746.2018.1471834

Çayır, F. ve Binark, M. (2023) "Türkiye'de İfade Özgürlüğünün Yeni Medyada Serencamı" Sökmen, C. ve Gezgin, S. (der.) *Cumhuriyet İstanbul'unda Gazetecilik: İstanbul Basın Tarihi 2. Cilt*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 730-751.

Çelenk, S. (2023) "20 yıllık hasar ve onarım imkânı: Medya AKP için suyun başı demekti ve derhal tutulmalıydı", *Birikim*, 406-407, https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-406-407-subat-mart-2023/10086/20-yillik-hasar-ve-onarim-imkani-medya-akp-icin-suyun-basi-demekti-ve-derhal-tutulmaliydi/12478

Çınar, M. (2006) "Kültürel yabancılaşma tezi üzerine", *Toplum ve Bilim*, 105: 153-165.

Denge ve Denetleme Ağı (2020a) "2021'e Girerken Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi: Yargı", 8 Kasım, https://www.dengedenetleme.org/publication/24/2021%E2%80%99e-Girerken-Cumhurbaskanligi-Hukumet-Sistemi--Yargi

Denge ve Denetleme Ağı (2020b) "2021'e Girerken Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi: Yasama ve Yürütme". 21 Aralık, https://www.dengedenetleme.org/publication/25/Cumhurbaskanligi-Hukumet-Sisteminde-Yasama-ve-Yurutme-Raporu

Diken (2019) "Ankara Barosu'ndan kayyım çıkışı: Seçmen iradesinin gaspı", 19 Ağustos, https://www.diken.com.tr/ankara-barosundan-kayyim-cikisi-secmen-iradesinin-gaspi/

Esen, B. vd. (2023) *Türkiye'nin Yeni Rejimi: Rekabetçi Otoriterlik*, İletişim., İstanbul.

Esen, B. ve Gümüşçü, Ş. (2019) "Killing Competitive Authoritarianism Softly: The 2019 Local Elections in Turkey", *South European Society and Politics*, 24(3): 317-342, https://doi.org/10.1080/13608746.2019.1691318

Evrensel (2019a) "Kılıçdaroğlu'ya Ankara'daki cenaze töreninde saldırı ve linç girişimi", 21 Nisan, https://www.Evrensel.net/haber/377882/kilicdarogluya-ankaradaki-cenaze-toreninde-saldiri-ve-linc-girisimi

Evrensel (2019b) "YSK, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı seçimini iptal etti", 6 Mayıs, https://www.Evrensel.net/haber/378510/ysk-istanbul-buyuksehir-belediye-baskanligi-secimini-iptal-etti

Fıstık, F. (2021) "Son iki yılda 50'nin üzerinde gazeteci saldırıya uğradı", *Medyascope*, 9 Mart, https://medyascope.tv/2021/03/09/son-iki-yilda-50nin-uzerinde-gazeteci-saldiriya-ugradi/

Gönenç, L. ve Kontacı, E.A. (2019) "2017 Tarihli Anayasa Değişikliği Sonrasında Yasama-Yürütme İlişkileri", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 145: 53-79, https://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2019-145-1880

Gözler, K. (2019) *Anayasa Hukuku Dersleri*, Ekin, Bursa.

HRW (2016) "Türkiye Basınını Susturmak: Hükümetin Eleştirel Gazeteciliğe Karşı Derinleşen Saldırısı", 15 Aralık, https://www.HRW.org/tr/report/2016/12/15/297442

HRW (2023) "Türkiye 2023 Olayları", https://www.HRW.org/tr/worldreport/2024/country-chapters/turkiye

İHD (2014) "Kobanê Direnişi ile Dayanışma Kapsamında Yapılan Eylem ve Etkinliklere Müdahale Sonucu Meydana Gelen Hak İhlalleri Raporu (2-12 Ekim 2014)", https://www.ihd.org.tr/kobane-direnisi-ile-dayanisma-kapsaminda-yapilan-eylem-ve-etkinliklere-mudahale-sonucu-meydana-gelen-hak-ihlalleri-raporu-2-12-ekim-2014/

İHD (2017) "2016 Yılı Türkiye İnsan Hakları İhlalleri: Fiili Otoriter Başkanlık Dönemi", 14 Nisan, https://www.ihd.org.tr/2016-yili-turkiye-insan-haklari-ihlalleri-fiili-otoriter-baskanlik-donemi/

İHD (2022) "Yeni Rapor: Cumhurbaşkanlığı Seçimi ile Milletvekilliği Genel Seçimi Öncesi Türkiye'nin Durumu Raporu", 12 Ekim, https://www.ihd.org.tr/yeni-rapor-cumhurbaskanligi-secimi-ile-milletvekilligi-genel-secimi-oncesi-turkiyenin-durumu-raporu/

İHD (2023) "10 Ekim Katliamı Hepimize Yöneliktir", 10 Ekim, https://www.ihd.org.tr/10-ekim-katliami-hepimize-yoneliktir/

İHD (2024) "Suruç Katliamı Unutulmadı", 20 Temmuz, https://www.ihd.org.tr/suruc-katliami-unutulmadi/

İHOP (2018) "21 Temmuz 2016-20 Mart 2018 Olağanüstü Hal Uygulamaları: Güncellenmiş Durum Raporu", 17 Nisan, https://www.ihd.org.tr/21-temmuz-2016-20-mart-2018-ohal-uygulamalari-raporu/

Kaderoğlu, B.Ç. (2019) *Sınıfın Sınırlarında Gazeteciler ve Proleterleşme*, Nota Bene, İstanbul.

Kalaycıoğlu, E. (2014) "Local Elections and the Turkish Voter: Looking for the Determinants of Party Choice", *South European Society & Politics*, 19(4): 583-600.

Nas, A. (2018) "İçişleri Bakanı Soylu: HDP'ye taşıdığınız oyların hesabı millet tarafından sorulacak", *Anadolu Ajansı*, https://www.aacom.tr/tr/politika/icisleri-bakani-soylu-hdpye-tasidiginiz-oylarin-hesabi-millet-tarafindan-sorulacak/1181455

Oğuz, Ş. (2023) "AKP'li Yıllarda Siyasal Rejimin Dönüşümü: Çelişkili Bir Süreç Olarak Yeni Faşizm", *Toplum ve Hekim*, 38(2): 106-125, https://www.belgelik.dr.tr/ToplumHekim/kayit_goster.php?Id=3130

Öndül, H. (2022) "OHAL KHK'ları ve İnsan Hakları Mücadelesine Etkileri Özel Raporu", *İnsan Hakları Derneği (İHD)*, 1 Haziran, https://www.ihd.org.tr/ohal-khklari-ve-insan-haklari-mucadelesine-etkileri-ozel-raporu/

Özbudun, E. (2014) "AKP at the Crossroads: Erdoğan's Majoritarian Drift", *South European Society and Politics*, 19(2): 155-167, https://doi.org/10.1080/13608746.2014.920571

Özpek, B.B. (2019) "Türkiye'de Basın Özgürlüğü Raporu (2019-2020)", *Liberal Perspektif Rapor 14*, Frederich Naumann Foundation ve Özgürlük Araştırmaları Derneği, https://oad.org.tr/en/publications/reports/freedom-of-the-press-in-turkey-report-2019-2020245/

Özpek, B.B. (2021) "Türkiye'de Basın Özgürlüğü Raporu (Ağustos 2020-Eylül 2021)", *Liberal Perspektif Rapor 21*, Frederich Naumann Foundation ve Özgürlük Araştırmaları Derneği, https://www.freiheit.org/turkey/report-freedom-press-turkey-0

Sayın, A. (2020) "Sosyal medya düzenlemesi: Bugün yürürlüğe giren yeni yasa neleri kapsıyor, muhalefet ne diyor?", *BBC Türkçe*, 22 Temmuz, https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-53494816

Sayıştay (2019) "2019 Yılı Faaliyet Genel Değerlendirme Raporu", T.C. Sayıştay Başkanlığı, https://www.sayistay.gov.tr/reports?kategori=&yil=2019.

Sözcü (2016) "15 Temmuz Araştırma Komisyonu kuruldu", 7 Ekim, https://www.sozcu.com.tr/15-temmuz-arastirma-komisyonu-kuruldu-wp1432946

Sözcü (2020) "Daha yayına başlamadan RTÜK'ten ceza geldi", 20 Ağustos, https://www.sozcu.com.tr/daha-yayina-baslamadan-rtukten-ceza-geldi-wp5996724

Taş, H. (2015) "Turkey-From Tutelary To Delegative Democracy", *Third World Quarterly*, 36(4): 776-791, http://www.jstor.org/stable/24898820

Tekerek, T. (2016) "Barış Akademisyenlerine Akademiyi Dar Etme Çabaları", *Birikim Güncel*, 18 Temmuz, https://birikimdergisi.com/guncel/7809/baris-akademisyenlerine-akademiyi-dar-etme-cabalari

TGS (2022) "Sansür Yasası Rehberi", https://tgs.org.tr/wp-content/uploads/2022/12/TGS_sansur_web.pdf

TGS (2024) "TGS Basın Özgürlüğü Raporu (2023-2024)", https://tgs.org.tr/tgs-basin-ozgurlugu-raporu-2023-2024/

WJP (2023) "The World Justice Project Rule of Law Index 2023", https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/global/2023/T%C3%BCrkiye/

Yanık, A. (2021) "'Neoliberal Kelimesi Tedavülden Kalksa, Bir Gecede Cahil Kalacak Akademisyenler Var': Berk Esen'le Neoliberalizm Tartışmaları Üzerine Söyleşi" (I), *Birikim Güncel*, 6 Ocak, https://birikimdergisi.com/guncel/10420/neoliberal-kelimesi-tedavulden-kalksa-bir-gecede-cahil-kalacak-akademisyenler-var

Yeşil, B. (2018) *Media in New Turkey: The Orijins of an Authoritarian Neoliberal State*, University of Illinois, Champaign, IL.

Yılmaz G. vd. (2024) "Adalet Bakanı Tunç: Mesleklerine geri dönen 387 isimle (hakim ve savcı) alakalı HSK olarak yeniden inceleme başlattık", *Anadolu Ajansı*, 17 Şubat, https://www.aa.com.tr/tr/gundem/adalet-bakani-tunc-mesleklerine-geri-donen-387-isimle-hakim-ve-savci-alakali-hsk-olarak-yeniden-inceleme-baslattik/3140278

Türkiye'de çatışmalı siyaset, toplumsal hareketler ve işçi hareketi (1970-2016)

*M. Fuat Kına**

Özet: Bu makale, Türkiye'de 1970-2016 yılları arasında çatışmalı siyasetin, toplumsal hareketler ve işçi hareketi bağlamında geçirdiği dönüşümü incelemektedir. Çalışma, Küresel Çatışmalı Siyaset (GLOCON) verisetinden yararlanarak, yarım yüzyıla yayılan protesto verilerini ideolojik yönelimler, eylem repertuvarları ve katılımcı gruplar düzeyinde analiz etmektedir. Bulgular, Türkiye'de çatışmalı siyasetin üç temel eksende yeniden yapılandığını göstermektedir: toplumsal hareketleşme, örgütsüzleşme ve ideolojik deradikalizasyon. Militan çatışma biçimlerinin yerini giderek daha tanıdık toplumsal hareket formlarının aldığı, örgütlü ve merkezî mücadele pratiklerinin yerini bağımsız kitle eylemlerinin aldığı, işçi hareketinin ise radikal soldan merkeze kaydığı gözlemlenmektedir. Türkiye toplumsal hareketler literatürünün büyük ölçüde nitel vakalara dayalı yapısı göz önüne alındığında, bu makale nicel, uzun erimli ve keşifsel bir analiz sunarak literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır. 1970'lerden 2010'lara uzanan dönemde toplumsal hareketlerin görünürlüğü artmış olsa da, siyasal müdahale kapasitelerinin görece sınırlı kaldığı söylenebilir.

Anahtar sözcükler: Toplumsal hareketler, çatışmalı siyaset, işçi hareketi, mobilizasyon, GLOCON.

Giriş

Türkiye'nin yakın tarihi, farklı ideolojiler ve toplumsal kesimlerden birçok grubun kolektif eylemlerine ev sahipliği yaptı. Bilhassa son on yıl içerisinde EYT (Emeklilikte Yaşa Takılanlar) eylemlerinden İstanbul Sözleşmesi'ne destek eylemlerine, motokuryelerden taşeron işçilere, barınma problemi yaşayan öğrencilerden kayyum karşıtı protestolara, Gezi Parkı olaylarından Taksim'de yapılmasına müsaade edilen ve edilmeyen 1 Mayıslara, farklı demografi ve arka planlardan pek çok insanın katıldığı düzinelerce toplumsal mobilizasyon deneyimi gerçekleşti. Özellikle 2010'ların ilk yarısı Türkiye'nin toplumsal muhalefeti açısından oldukça hareketli

(*) Doktor öğretim üyesi, Marmara Üniversitesi Nüfus ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü.

olaylara sahne oldu. Peki bu dönemde ortaya çıkan mobilizasyonu Türkiye'nin son yarım asırlık taban siyaseti bağlamında özel kılan nedir? Türkiye'nin toplumsal hareketleri 1970'lerin çatışmalı atmosferinden 2010'ların kitlesel kalkışmalarına değin ne gibi dönüşümler yaşamıştır? Uzun yıllar boyunca tüm bir taban siyaseti açısından katalizör görevi gören işçi hareketi bu dönüşümün neresinde yer alır?

Bu çalışma Türkiye'nin çatışmalı siyasetinin yakın tarihini keşifsel bir yaklaşımla incelemek, toplumsal muhalefet zemininin epik sıçramalarla dolu olduğu 1970'ler ve 2010'lar arasındaki uzun erimli değişimi tarif ve tahlil etmek amacıyla kaleme alındı. Çalışma, Türkiye'de bir ilk olma özelliği taşıyan ve halihazırda akademik çalışmalar için paylaşıma açılmış bulunan Küresel Çatışmalı Siyaset (GLOCON) veritabanından faydalanmaktadır. GLOCON, siyaset bilimciler tarafından sıklıkla göz ardı edilen taban siyasetinin daha iyi anlaşılmasına, ölçülmesine ve büyük siyasal süreçlere dönük etkisinin izlenmesine imkân verir. Gazete arşivlerinden derlenen GLOCON veritabanı, eylem haberlerini detaylı ve geniş eylem kategorileri, katılımcı kategorisi, eylemin tarihi, eylemin gerçekleştiği lokasyon bilgisi ve eylem ideolojisine göre sınıflandırmak suretiyle, grevden basın açıklamasına farklı eylem kategorilerinin, öğrencilerden işçilere çeşitli aktörlerin, radikal soldan İslâmcı harekete çok sayıda ideolojik yönelimin taban siyaseti içerisindeki tarihsel seyrini ve toplumsal hareketlerin coğrafi dağılımını analiz etmeyi mümkün kılmaktadır. Elinizdeki makale temelde bu imkândan istifa ederek temel dinamikleriyle taban siyasetinin, özelde toplumsal hareketlerin ve daha özelde ise işçi hareketinin mobilizasyonundaki uzun erimli değişime dair bulgular sunup siyaset sosyolojisi ve toplumsal hareketler konularındaki ilgili yazına katkı sunmayı hedefler.

Türkiye'de toplumsal hareketlerin ve çatışmalı siyasetin uzun vadeli dönüşümünü ele alan kapsamlı analizlerin sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Bu eksiklik, büyük ölçüde uzun yıllara yayılan mobilizasyon verilerinin eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Mevcut literatür, çoğunlukla tekil vakalara odaklanan niteliksel ve antropolojik çalışmalarla sınırlı kalmıştır. Bu durum, Türkiye'deki toplumsal hareketlerin evrimini daha geniş bir zaman perspektifiyle ve veriye dayalı bir şekilde inceleyen keşifsel araştırmalara duyulan ihtiyacı açıkça ortaya koymaktadır.

Araştırma, çatışmalı siyaset içerisinde toplumsal hareketleri ve işçi hareketini tespit için GLOCON veritabanında yer alan eylem ve katılımcı kategorilerinden istifade eder. Bulgular arasında Türkiye'nin yarım asırlık çatışmalı siyaset tarihine dair üç büyük değişim öne çıkmıştır. Bu üç bulgu toplumsal hareketleşme, merkezsizleşme/örgütsüzleşme ve son olarak ideolojik ve eylemsel deradikalizasyon olarak tarif edilebilir. İlk olarak, 2010 sonrası taban siyaseti bu zamana kadar hiç olmadığı ölçüde toplumsal hareket formuna bürünmüş gözükmektedir. İkinci olarak, 2010'ların eylemleri öncesine kıyasla örgütlü kadrolardan çok kitlelerin önde olduğu eylemler şeklinde gerçekleşmiştir. Üçüncü olarak ise, 1990'ların ikinci yarısından itibaren işçi hareketi eylemlerinin radikal soldan

merkez sola kaydığı gözlemlenmiştir. Tartışma bölümünde bu üç bulgunun arka planına dair detaylı bir tartışma yürütülmektedir.

Toplumsal hareketleşme, örgütsüzleşme ve deradikalizasyon süreçlerinin eşzamanlı olarak ortaya çıkması, yalnızca artan siyasal baskının ve küresel eğilimlerin bir sonucu değil, aynı zamanda siyasal alanın yeniden yapılandırılması, eylem repertuvarlarının dönüşen doğası ve yeni kuşakların siyasal pratiklerle kurduğu ilişki biçimindeki değişimle de yakından ilişkilidir. Bununla birlikte, tüm bu eğilimlerin mutlak olmadığı, özellikle sosyalist-feminist çevrelerce örgütlenen tematik hareketler, işçi sınıfı içerisindeki yeni mobilizasyon dalgaları ve mücadeleci sendikacılık arayışları gibi örneklerin, bu dönüşümlere karşı gelişen istisnai direniş örnekleri sunduğu da vurgulanmaktadır. Tartışma, bu dönüşüm ve istisnaları, dönemin siyasal atmosferi, kurumsal yapıların kırılganlığı ve artan eylem maliyetleri bağlamında bütüncül bir değerlendirmeye tabi tutmaktadır. Çalışma, söz konusu üçlü dönüşümü birbirinden kopuk olgular olarak değil, Türkiye'de siyasal katılımın yeni biçimlerini şekillendiren bir yeniden yapılanma süreci olarak kavramsallaştırmakta, böylece yalnızca geçmişi anlamaya değil, gelecekteki toplumsal mobilizasyon biçimlerini kestirmeye de katkı sunmayı amaçlamaktadır. Takip eden bölüm, araştırmada başvurulan temel kavramlara ve mevcut literatürün ilgili kısmına değinmektedir.

Literatür ve teorik çerçeve

2000'li yıllar toplumsal hareketlerin siyasi yaşamın ayrılmaz bir parçası olduğuna dair kanaatin hem siyasi hem de akademik çevrelerde geniş ölçüde benimsendiği bir dönem olarak öne çıkmıştır. Meyer ve Tarrow (1998) tarafından ortaya atılan "toplumsal hareket toplumu" (*social movement society*) kavramı, toplumsal hareketlerin modern toplumlarda sıradışı ve marjinal olaylar olmaktan çıkarak yaygın, düzenli ve kabul görmüş bir toplumsal ve siyasal katılım biçimine dönüştüğünü işaret eder. Söz konusu iddia, hareketlerin sadece sistem dışı bir muhalefet biçimi olarak değil, aynı zamanda siyasetin önemli bir parçası olarak görülmesi gerektiği fikrine dayanır. Buna göre, 20. yüzyılın sonlarından itibaren toplumsal hareketler, sadece kriz dönemlerinde değil, gündelik siyasetin bir parçası olarak da süreklilik kazanmıştır.

Öte yandan, "çatışmalı siyaset" kavramı, şemsiye bir kavram olarak toplumsal hareketleri de kapsayacak şekilde kurumsal araçların ötesindeki tüm kolektif siyasi mücadele zeminine gönderme yapar. Bu zemin protesto, yürüyüş, işgal, boykot, grev gibi eylem biçimlerini ima eden süreğen "toplumsal hareket" mobilizasyonuna ilave olarak, iç savaş, silahlı çatışma, devrim gibi görece tekil ve daha şiddetli süreçleri de içine alır (Tarrow, 2013). Meyer ve Tarrow'un tezi, bu yönüyle söz konusu kopuşların istikrarlı hale geldiği bir durumu, yani demokratik toplumlarda uzun erimde bir "toplumsal hareketleşme" trendi beklemenin

makul olduğunu ima etmektedir. Toplumsal hareket formu, silahlı mücadele ve gruplar arası çatışma gibi diğer çatışmalı siyaset tiplerinden daha merkezsiz, daha örgütsüz ve genellikle hem ideolojik hem de eylemsel açıdan daha az radikaldir (Tilly ve Tarrow, 2015; Gamson, 1979; Piven ve Cloward, 1977).

Toplumsal hareketlerin bu karakteriyle uyumlu olarak, hareketlerin uzun erimli dönüşümüne dair herkesin mutabık olduğu en çarpıcı trend merkezsizleşme/örgütsüzleşme olmuştur. 2010'lu yıllar, Avrupa'nın İşgal (*Occupy)* hareketlerinden Arap Baharı'na değin eylemsel mobilizasyonun eskiye nazaran merkezsizleştiği bir dönem sayılabilir. Merkezsizleşme ABD'deki siyahların hareketinin dönüşümünde de açıkça takip edilebilir. Clayton (2018) 2010'ların *Black Lives Matter* (Siyah Yaşamlar Önemlidir) hareketinin 1960-70'lerin Sivil Haklar Hareketi'ne kıyasla daha az bürokratik, daha az merkezileşmiş, bu yönüyle daha zor kontrol edilebilir, daha radikal ve tahripkâr olduğunu tespit eder. Shin (2020) benzer bir tespiti 1960'lardan 2010'lara kadarki değişime dair Güney Kore için yaparken, Avrupa'nın "Yeni-Yeni Toplumsal Hareketleri" üzerine yapılan çalışmalar da bunu doğrular niteliktedir (Cammaerts, 2021). 2010'lu yıllardaki merkezsizleşme, örgütlenme süreçleri açısından daha dağınık bir yapıyı da beraber beraberinde getirir. Söz konusu dağınıklık araştırmacılar tarafından genelde verimsizlikle özdeşleştirilmiştir. Gamson'ın (1979) protesto stratejilerine dair meşhur çalışması enformel ve merkezsiz hareketlerin, merkezileşmiş ve bürokratik yapılar kurabilmiş hareketler kadar başarılı sonuçlar alamayacağını not eder. Gamson, merkezî bir örgütlenmenin, önden belirlenmiş rollerin ve etkin işbölümünün içerideki muhtemel çatışmaları azaltacağını, yeni mobilizasyon imkânları ve istendik yönde siyasi değişimler yaratmada daha etkili olacağını iddia eder.

Gamson, dönemdaşı Piven ve Cloward (1977) gibi radikal ve tahripkâr eylemlerin daha etkili olduğunu da iddia eder. Ancak hareketlerin radikalizminin uzun erimli dönüşümü konusunda literatür mutabık gözükmemektedir. Clayton'ın (2018) siyahların hareketine dair yaptığı radikalleşme tespiti genelleştirilebilir olmaktan uzaktır. Örneğin, Avrupa'daki diğer işçilerden daha radikal olduğu bilinen Fransız işçi sınıfının 2010 yılına damga vuran eylemleri Ancelovici (2011) tarafından kendi geçmişine kıyasla çok daha korumacı, defansif bir konumda değerlendirilmiştir. Öte yandan, Sarı Yelekliler'in 2018 yılında gerçekleştirdikleri eylemler Fransız işçi sınıfı radikalliği açısından oldukça şaşırtıcı bir zirveyi temsil eder. Yine de Sarı Yelekliler'in radikalizminin ideolojik olmaktan çok eylemsel bir radikalizme denk düştüğü, ideolojik açıdan Ancelovici'nin çalışmasını doğrular bir korumacı siyasetin sürdüğü iddia edilebilir. Bununla birlikte devletlerin yoğunlaşan teknolojik denetim gücü sebebiyle genel bir deradikalizasyon eğilimi beklemek makul gözükmektedir (Feldstein, 2021).

Mevcut literatürde Türkiye'nin çatışmalı siyasetinin ve toplumsal hareketlerinin uzun erimli dönüşümüne dair kapsayıcı ve bütünlüklü bir analiz yapılabilmiş değildir. Bu eksiklik büyük ölçüde on yılları aşan süreler için mobilizasyon

verilerinin bulunmayışından ileri gelmektedir. Araştırmacılar bunun yerine tekil vakalara odaklı niteliksel, antropolojik çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Bu tür çalışmalar mobilizasyonu etkileyen (ekonomik kriz ve seçimler gibi) siyasi ve ekonomik koşullara, (akrabalık bağları ve para gibi) sosyal ve maddi kaynaklara, (sosyalizm, İslâmcılık gibi) çeşitli ideolojik diskurlara ve (öfke, kızgınlık gibi) harekete geçirici duygulara dair derinlemesine çıkarımları mümkün kılmaktadır (Durak, 2012; Birelma, 2014; Vatansever ve Yalçın, 2018; Taraktaş, 2024; Taştan, 2013). İlgili çalışmalar, tekil vakalara dönük oldukça derinlikli çıkarımlarla toplumsal hareketlere dair yazını beslemiş olsalar da bütünlüklü ve uzun erimli dönüşümlere karakterini veren toplumsal hareket dinamiklerine dair mevcut bilgi havuzuna ne yazık ki ancak sınırlı bir katkı sunabilmişlerdir.

Öte yandan, literatürde niceliksel olarak on-yirmi yıllık orta vadeli dönüşümlere odaklanan az sayıda çalışma da mevcuttur. Bu araştırmalar büyük ölçüde resmî istatistikler üzerinden, grev sayılarını (Çelik, 2010) veya makro-ekonomik değişkenlerin zamansal değişimini baz alırlar (Birelma, Işıklı ve Sert, 2024). Bunun dışındaki bazı çalışmalar, yine orta vadeli dönüşümleri, herhangi bir niceliksel veri kullanmadan, belirli tarihsel örnekler üzerinden, süreç izleme metodunu takip ederek incelemektedirler. Örneğin Alper (2010), 1968 ve 1971 arasındaki yoğunlaşmayı Kemalist bürokrasi ve merkez sağ arasındaki elit çatışması ile açıklamıştır. Fiimfiek (2004) ise 1980 sonrası Alevi, Kürt, Feminist ve İslâmcı hareketlerini, Avrupa'daki ilgili yazından ilham alarak "Yeni Toplumsal Hareketler" tartışması bağlamında irdeler. Ancak makro süreçleri inceleyen bu çalışmaların hiçbiri toplumsal hareket dinamiklerindeki uzun vadeli değişimlere dair yüksek çözünürlüklü bir resim sunabilmiş değildir.

Türkiye'deki toplumsal hareketler üzerine yapılan çalışmaların taşıdığı sınırlılıklardan hareketle, son yarım asra yayılan çatışmalı siyaset tarihi boyunca toplumsal hareketlerin uzun erimli seyrine dair veriye dayalı, keşifsel bir analize duyulan ihtiyaç açıkça ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma ilgili yazına dair önemli bir boşluğu doldurmayı amaçlar. Bu doğrultuda, çatışmalı siyaset içerisinde toplumsal hareketlerin ve özelde işçi hareketinin ağırlığının zamansal değişimini çeşitli ideolojilere ve eylemci kategorilerine göre analiz ederek, toplumsal hareketleşme, merkezsizleşme/örgütsüzleşme ve deradikalizasyon durumları test edilecek, "1970'lerden 2010'lara, Türkiye'de çatışmalı siyasetin belirgin karakteri ne yönde değişmiştir?" sorusuna cevap aranacaktır.

Küresel Çatışmalı Siyaset (GLOCON) veritabanı

Araştırmada başvurulan Küresel Çatışmalı Siyaset (GLOCON) veritabanı Erdem Yörük tarafından yönetilen ve Avrupa Araştırma Konseyi (ERC) tarafından desteklenen "*Emerging Markets Welfare*" projesi kapsamında geliştirilmiştir. 2024 yılı itibarıyla araştırmacıların kullanımına açılmış olan GLOCON veritabanı sa-

yesinde beş Küresel Güney ülkesine dair mümkün olan en detaylı coğrafi seviyede zamansal veri elde edilebilmektedir.[1] Türkiye özelinde kurulan veriseti ise ilk defa Yörük'ün *Türkiye'de Refah Devleti ve Siyaset* başlıklı kitap çalışmasında (2023) sunulmuştur. GLOCON veritabanı, gazete arşivlerinden yola çıkarak geliştirilen derin öğrenme yapay zekâ modelleri ile eylem karakteristiklerini anlamaya dayalı bir iş akışından beslenir. Ancak veritabanının Türkiye ayağına dair veriler diğer ülkelerden farklı olarak elle toplanıp kayda geçirilmiştir.

GLOCON Türkiye veriseti, *Cumhuriyet* gazetesi arşivinin sistematik taranmasıyla elde edilen kırk binden fazla protesto olayını kapsamaktadır. Her bir olay, katılımcı profilleri, ideolojik yönelimler, etnik ve dinî kimlikler, düzenleyici aktörler ve diğer sosyopolitik özellikler bakımından ayrıntılı biçimde kodlanmıştır (Yörük, 2023: 27-28). Verisetine ilişkin kapsamlı açıklamalar ile haber etiketleme sürecinde izlenen yöntemsel çerçeveye, GLOCON projesinin resmî internet sitesi üzerinden erişilebilir (glocon.ku.edu.tr). Aynı platform, kullanıcıların protesto verilerini etkileşimli bir biçimde görselleştirebileceği bir arayüz de sunmaktadır. Tespit edilen eylemler, geniş ve detaylı eylem kategorilerine, farklı katılımcı gruplarına ve çeşitli ideolojilere göre etiketlenmiştir. GLOCON Türkiye verisetinde yer alan farklı eylem karakteristikleri ve her bir kategoriye denk düşen toplam gözlem sayısı Tablo 1'de paylaşılmaktadır.

Bununla birlikte, toplumsal hareketler ve işçi hareketine dair eylemler bu çalışmanın teorik ilgisi ve önerisi doğrultusunda yeniden operasyonelleştirildi. Toplumsal hareketleri silahlı mücadele ve gruplar arası karşılaşmalar gibi diğer çatışmalı siyaset kategorilerinden ayırmak için geniş eylem kategorileri içerisinden "endüstriyel eylem" ve "gösteri" grupları tercih edildi. İşçi hareketi içinse, yine tüm çatışmalı siyasi olaylar içerisinde katılımcı ve eylem kategorisi değişkenleri birlikte kullanıldı. Katılımcı kategorisi proletarya, profesyonel çalışan veya memur olan eylemler ya da geniş eylem kategorisi endüstriyel eylem olarak tespit edilmiş eylemler işçi hareketi kategorisine dahil edildi. Bu yolla toplumsal hareketlerin ve daha özelde işçi hareketinin çatışmalı siyaset içerisindeki ağırlığını hesaplamak ve bu iki mobilizasyon türüne dair detaylı analizler yapabilmek mümkün hale geldi.

Bir sonraki bölüm, toplumsal hareketlerin ve işçi hareketinin taban siyasetindeki tarihsel seyrini ve coğrafi yoğunluğunu, "aktivist", "öğrenci", "proletarya" ve "kitle" gibi farklı katılımcı gruplarının, ayrıca "radikal sol", "merkez sağ" ve "feminist" gibi ideolojik yönelimlerin bu hareketler içindeki zamansal dağılımını, son olarak da işçi hareketine özgü detaylı eylem kategorilerinin geçirdiği dönüşümleri ortaya koyan araştırma bulgularına yer vermektedir. Analizde kullanılan kategoriler, GLOCON etiketleme yönergesinde tanımlanan sistematik kodlama şemasına dayanmaktadır (GLOCON, 2024).

1 Bu ülkeler şu şekilde: Brezilya, Arjantin, Hindistan, Güney Afrika ve Türkiye.

TABLO 1
Türkiye'de Çatışmalı Siyasetin Betimsel Çerçevesi (1970-2016)

Eylem kategorisi		*Detaylı eylem kategorisi*		*Katılımcı kategorisi*		*Eylem ideolojisi*	
Gösteri	19.866	Gösteri/Yürüyüş/Marş	11.437	Aktivist	8.553	Radikal sol	10.382
Silahlı mücadele	11.642	Saldırı	9.599	Militan	6.427	Radikal sağ	3.304
Endüstriyel eylem	2.088	Çatışma	3.490	Proletarya	5.873	Merkez sol	3241
Grup çatışması	1791	Grev	1.851	Kitlesel	5.550	İslâmcı	884
		Toplantı/Toplanma	1.617	Öğrenci	2.500	Merkez sağ	754
		Basın bildirisi ve basın açıklaması	1.359	Memur	955	Seküler milliyetçi	415
		Sivil itaatsizlik ve şiddetsiz direniş	1.276	Profesyonel	809	Çevreci	397
		Açlık grevi/Ölüm orucu	1.273	Mahkûm	716	Feminist	241
		Anma töreni	871	Küçük burjuva	378	LGBTİ	23
		Boykot	661	Politikacı	250		
		İşgal	538	Köylü	240		
		Oturma eylemi	504	Sanatçı/Entelektüel	201		
		Grev dışı herhangi bir işle ilgili olay	237	Emekli	51		
		İmza toplama/Dilekçe	216	Kapitalist	22		
		Kaçırma	205	Yönetici	4		
		Linç/Linç girişimi	130				
		Kendini yakma	97				
		Siber saldırı/*Hacktivizm*	17				
		Uçak kaçırma	9				

Bulgular

Çatışmalı siyaset içerisinde toplumsal hareketler ve işçi hareketi

İlk olarak çatışmalı siyasi olayların tarihsel seyriyle işe koyulabiliriz. Grafik 1, güvenlik güçleri ve militanlar arasında gerçekleşen silahlı çatışmalar veya farklı ideolojik gruplar arasındaki çatışmalar da dahil olmak üzere taban siyasetine ilişkin tüm olayların zamansal değişimini göstermektedir. 1970'lerin ikinci yarısında çatışmalı siyasetin oldukça müstesna bir ivmeyle yoğunlaştığı göz önüne alındığında, bu sürecin Türkiye'nin yakın siyasi tarihi içerisindeki en hareketli evrelerden biri olduğu teslim edilmelidir. 12 Mart 1971 muhtırasını takip eden süreçte eylem sayısında gözlemlenen göreli gerileme, 70'lerin sonuna doğru olağanüstü bir biçimde tersine dönmüş, söz konusu hareketliliği bıçak gibi kesen de yine bilindiği üzere 12 Eylül 1980 Darbesi olmuştur. Darbe sonrası uzunca bir dönem hâkim olan baskı atmosferi, eylemlerin sayısındaki değişimde de kendisini açıkça göstermektedir. Ne var ki, 1987 seçimlerinin ardından kısa süre içinde çatışmalı siyaset sahnesi yeniden alevlenmiş gözükür.

Eylem yoğunluğu açısından 1970'lerdeki tarihsel zirveyi, o ölçüde yüksek bir ivmeden mahrum olsa dahi, 2010'lar takip eder. 2010'lar birçok açıdan çatışmalı siyasetin en hararetli dönemi olarak düşünülen 1970'ler ile kolaylıkla rekabet edebilecek bir periyot sayılabilir. Bu döneme rengini veren toplumsal mobilizasyonun detaylarına aşağıda değinilecektir.

GRAFİK 1
Çatışmalı Siyasetin Zamansal Değişimi

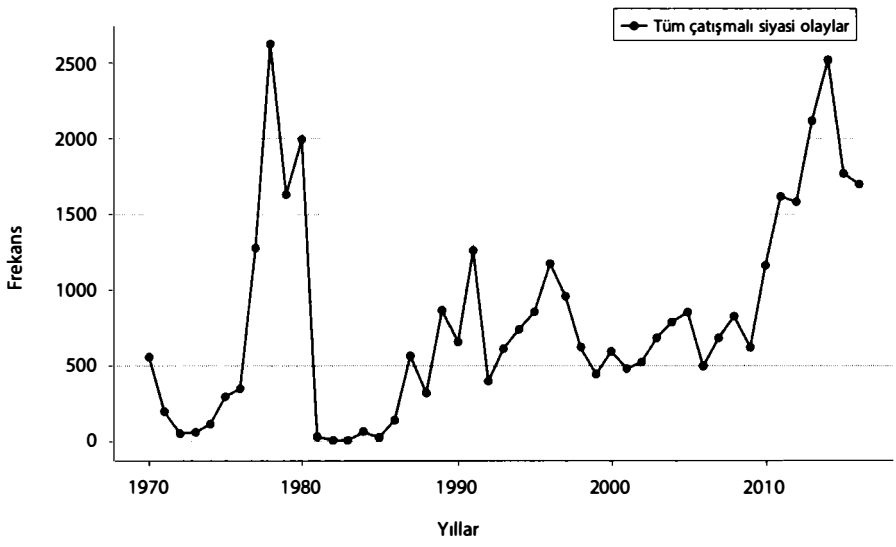

GRAFİK 2
İşçi Hareketi ve Diğer Toplumsal Hareketlerin Zamansal Değişimi

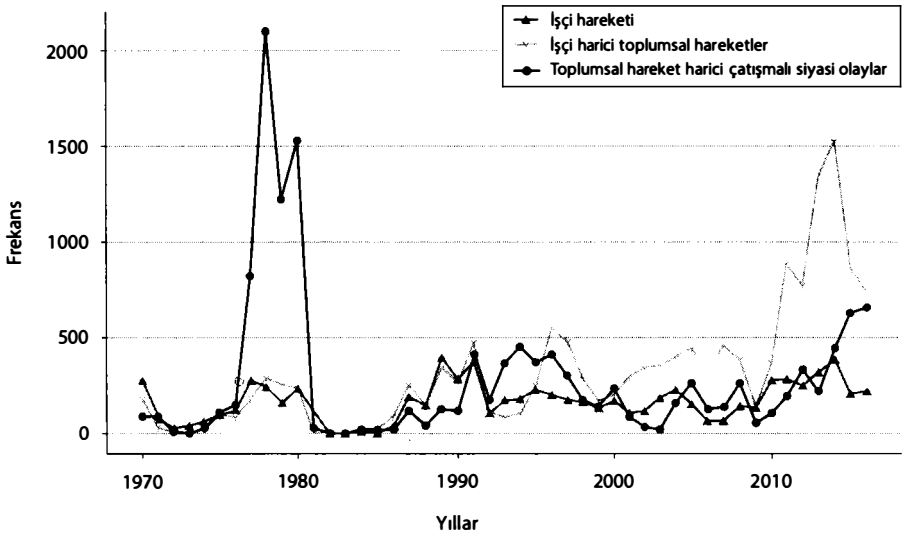

Söz konusu iniş-çıkışların genel karakterine daha yakından göz atmak için yukarda tarif edilen operasyonelleştirme doğrultusunda, Grafik 2'de işçi hareketinin, işçi hareketi dışındaki diğer toplumsal hareketlerin ve toplumsal hareket kategorisi dışındaki diğer çatışmalı siyasi olayların tarihsel seyri gösterilmiştir. Bu çerçevede, 1977-1980 yılları arasındaki olağanüstü sıçrama büyük ölçüde silahlı mücadele ve gruplar arası çatışmalarla ilişkili görünmektedir. Ancak bu dönemi yalnızca çatışmalı siyasetin belirlediği bir evre olarak değerlendirmek yanıltıcı olur. Aksine, 1970'lerin sonu, işçi hareketi başta olmak üzere çeşitli toplumsal hareketlerin topyekûn faal olduğu, toplumsal mobilizasyonun 12 Mart muhtırasının hemen öncesindeki 1970 yılı seviyesine yeniden yükseldiği bir dönem olmuştur.

Grafik 2, Grafik 1 ile birlikte düşünüldüğünde, 2010'lardaki artışın 1970'lerin sonundaki epik sıçramadan farklı olarak daha çok toplumsal hareket mobilizasyonuyla ilgili olduğu kayda değer bir biçimde ortaya çıkar. Bu dönem toplumsal hareket dışındaki çatışmalı siyasi olayların da görece yoğunlaştığı bir dönem olmasına rağmen, 2010'ların yükselen mobilizasyon trendinde özellikle işçi hareketi dışındaki toplumsal hareketlerin baskın olduğu görülmektedir. Araştırmaya konu olan tarihsel süreç boyunca, toplumsal hareket mobilizasyonunun en yüksek düzeye ulaştığı dönem 2010'lar, daha özelde ise 2013-2014 yılları olmuştur. Başta Gezi eylemleri olmak üzere bu süreç kadınlar, öğrenciler veya Kürtler gibi çeşitli toplumsal kesimlerin örgütleyicisi olduğu çok sayıda eyleme ev sahipliği yapar.

Diğer toplumsal hareketlerle karşılaştırıldığında, işçi hareketi yarım asırlık süreç boyunca görece istikrarlı bir seyir izlemiştir. 1970'lerin sonlarında ve 2010'larda bariz yükselişler gözlemlense de, işçi hareketinin kendi seyri içerisindeki tarihsel zirvesi, diğer gruplardan farklı olarak, 1990'ların başında yaşanmıştır. Özellikle 1988-1992 yılları arasında işçi eylemlerinin genel toplumsal mobilizasyona öncülük ettiği vurgulanmalıdır. Bu döneme yakından bakıldığında, 1989 baharında başlayıp Zonguldak'taki büyük madenci yürüyüşüyle doruğa ulaşan Bahar Eylemleri sürecinin belirleyici bir rol oynadığı görülür.

Harita 1 ve Harita 2'de toplumsal hareketlerin ve işçi hareketinin Türkiye haritası üzerindeki coğrafi dağılımları gösterilmiştir.[2] Türkiye'nin toplumsal hare-

HARİTA 1
Toplumsal Hareketler Haritası (1970-2016)

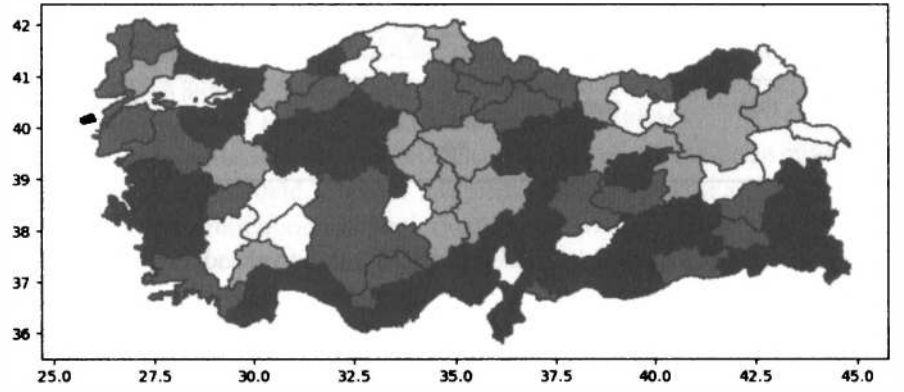

HARİTA 2
İşçi Hareketi Haritası (1970-2016)

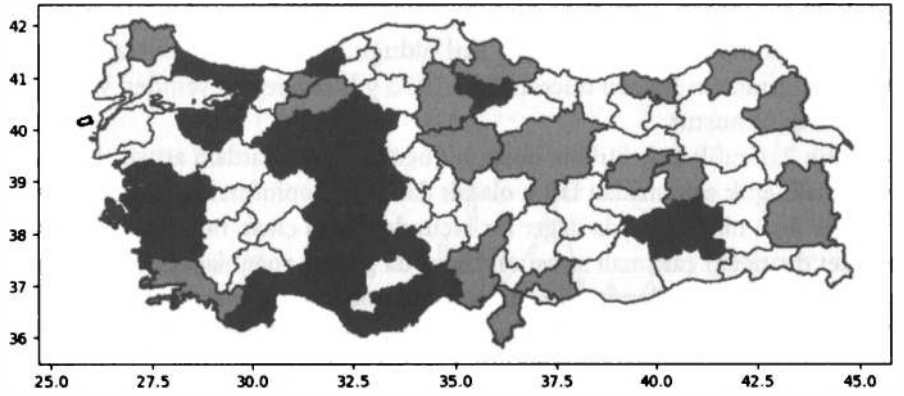

2 Haritalardaki renk sınıflandırması şehirlere denk düşen eylem sayılarının farklı çeyrekliklere göre bölünmesi ile, açıktan koyuya eylem sayısı artacak şekilde tasarlanmıştır.

ketleri önemli ölçüde metropollerde, Kürt bölgesinde, Doğu Karadeniz illerinde ve Akdeniz-Ege sahil şeridinde yoğunlaşır. İç Anadolu ve Kuzeydoğu Anadolu bölgeleri ise mobilizasyonun görece düşük olduğu bölgeler olarak öne çıkar. İşçi hareketinin de yine benzer şekilde büyük kent merkezlerinde daha çok mobilize olduğu söylenebilir. Buna ek olarak, işçi hareketi tarafından gerçekleştirilen eylemler Amasya ve Konya gibi şehirlerde diğer toplumsal hareketlere kıyasla daha yoğun biçimde görülürken, Doğu Karadeniz ve Kürt bölgesinde, Diyarbakır istisnası dışında, daha seyrek biçimde gözlemlenmektedir.

Radikalden merkeze ideolojik yönelimler

Grafik 3 ve Grafik 4'te, tüm toplumsal hareketler ve özel olarak işçi hareketi bağlamında ideolojik yönelimlerin zamansal değişimi görselleştirilmiştir. Türkiye'de son yarım yüzyıl boyunca gerçekleşen toplumsal hareket mobilizasyonu içerisinde, ideolojik açıdan radikal sol tarafından gerçekleştirilen eylemlerin baskın olduğu görülmektedir. Ancak bu genel eğilim iki önemli istisna barındırır. İlk olarak, 1980 Darbesi'nin ardından radikal soldan ziyade merkez solun öncülüğündeki eylemler öne çıkmıştır. Bu dönem, sol-sosyalist kadroların büyük ölçüde bastırıldığı, siyasal alanın askerî vesayet aracılığıyla denetim altına alınmaya ve sistematik olarak sağa kaydırılmaya çalışıldığı bir evre olarak dikkat çeker. Bu bağlamda, yaygın bir şekilde kabul göreceği üzere, bu yıllarda radikal siyasetin merkeze yönelmesi, toplumsal muhalefetin otoriter rejime karşı verdiği zorunlu bir uyumlanma ya da taviz olarak değerlendirilebilir.

GRAFİK 3
Toplumsal Hareketler İçerisinde İdeolojilerin Zamansal Değişimi

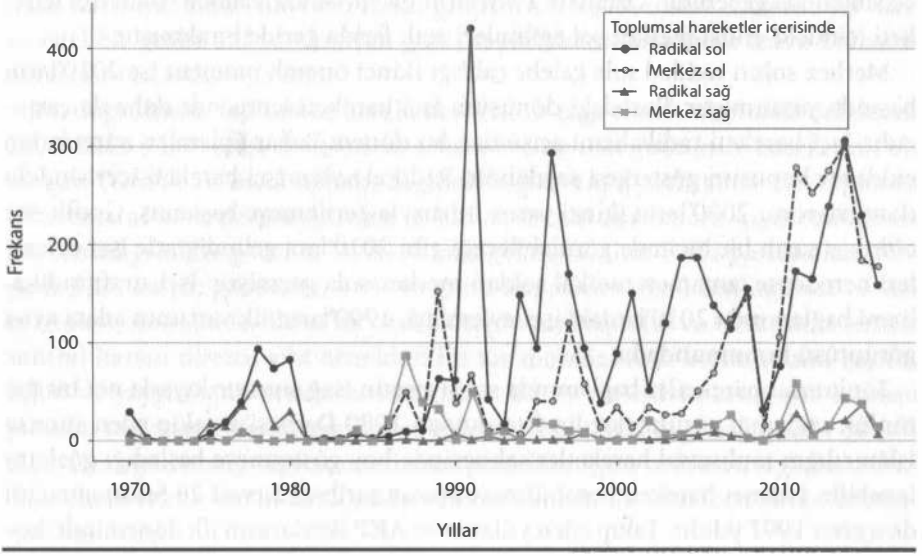

GRAFİK 4
İşçi Hareketi İçerisinde Radikalliğin Zamansal Değişimi

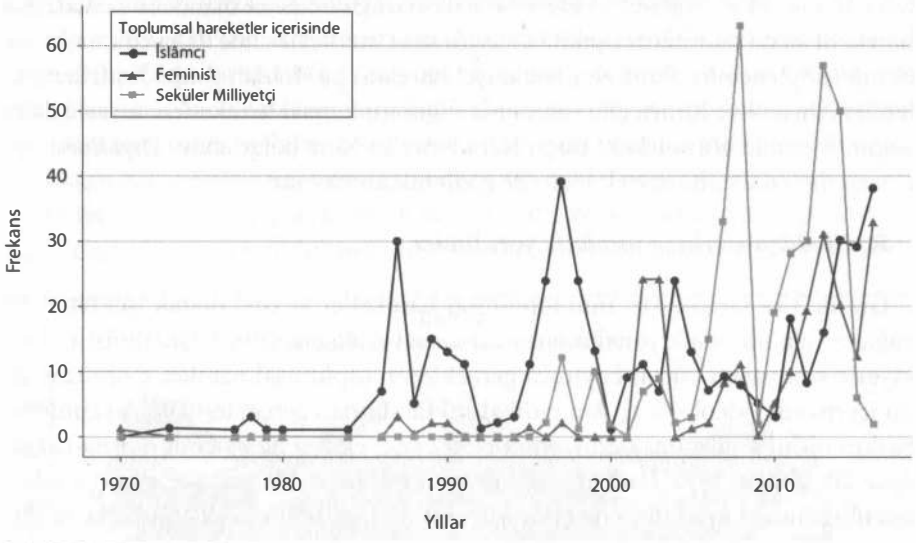

Ancak bu durum 1987 seçimlerinden sonra hızlıca tersine döner. Özellikle 1991 yılında gerçekleşen büyük madenci yürüyüşü, zaman serisi içerisinde radikal solun örgütleyici olduğu eylemler arasında kayda değer bir biçimde parlamaktadır. Genel olarak 1990'lar, radikal solun toplumsal hareket mobilizasyona yön verdiği bir dönem olarak değerlendirilebilir. Benzer bir eğilim işçi hareketi açısından da geçerlidir. Özellikle 1990'ların ilk yarısında, radikal solun işçi hareketi içindeki etkisi merkez sol eğilimleri açık farkla geride bırakmıştır.

Merkez solun radikal sola galebe çaldığı ikinci önemli moment ise 2010'ların başında yaşanmıştır. Buradaki dönüşüm işçi hareketi içerisinde daha da çarpıcıdır. İşçi hareketi radikalizmi açısından bu dönem Bahar Eylemleri sürecinden ciddi bir kopuşun göstergesi sayılabilir. Radikal solun işçi hareketi içerisindeki dominasyonu 2000'lerin ikinci yarısı itibarıyla gerilemeye başlamış, Grafik 4'te oldukça sarih bir biçimde görülebileceği gibi 2010'lara gelindiğinde işçi eylemleri neredeyse tamamen radikal soldan merkez sola geçmiştir. İşçi sınıfı radikalizmi bağlamında 2010'lardaki işçi eylemleri, 1990'ların ilk yarısının adeta ayna görüntüsü konumundadır.

Toplumsal hareketler bağlamında sol siyasetin, sağ siyasete kıyasla net bir üstünlük sağladığı görülmektedir. Öte yandan 1980 Darbesi'ni takip eden süreçte İslâmcılığın toplumsal hareketler sahnesinde boy göstermeye başladığı gözlemlenebilir. İslâmcı hareketin mobilizasyonunun tarihsel zirvesi 28 Şubat sürecini de içeren 1997 yılıdır. Takip eden yıllarda ve AKP iktidarının ilk döneminde kıs-

mi bir durgunluk yaşanmış olsa da 2010 itibarıyla hareket tekrar yükselişe geçer. İslâmcı hareketin mobilizasyonunu seküler milliyetçi mobilizasyon takip eder. Bu bağlamda, 2000'lerin ikinci yarısında ayırt edilebilir bir biçimde görünürlük kazanan seküler milliyetçi eylemler, İslâmcı siyasetin yükselişine karşı bir tepki olarak değerlendirilebilir. Bu yıllarda sahneye çıkan bir diğer siyasi eğilim de feminist siyaset olmuştur. Bu tarihe kadar GLOCON veritabanında yer alan kadın hareketi eylemi sayısı oldukça azdır. Kadın hareketinin Türkiye'nin toplumsal hareketleri arasında kendisine müstakil bir yer bulması 2000'lerde gerçekleşmiş olup eylem sayılarının 2010'lar itibarıyla ciddi bir artış eğilimi gösterdiği de açıkça görülmektedir.

Proletaryadan kitleye katılımcı ve eylem kategorileri

GLOCON veritabanında eylemler, katılımcı gruplar temelinde de sınıflandırılır. Tablo-1'de farklı katılımcı kategorilerinin her birine denk düşen eylem sayıları gösterilmişti. Buradaysa en çok gözlemlenen katılımcı gruplarının, tüm toplumsal hareketler ve özelde işçi hareketi içerisindeki zamansal değişimine değineceğiz. İşçi hareketi, eylem sayıları göz önünde bulundurularak üç grupta incelendi: proletarya, profesyonel ve memur. Bu üç grup, farklı sınıf konumlarına referansla "işçi/emekçi" üst başlığı altında birleştirildi. Böylece bu üç kategorinin işçi başlığı altında toplanmasıyla birlikte, toplumsal hareket katılımcıları dört temel grupta incelenebilir hale geldi: aktivist eylemleri, kitlesel eylemler, öğrenci eylemleri ve işçiler tarafından gerçekleştirilen sınıf temelli eylemler. Burada "aktivist" kategorisi, haber metinlerinde bu şekilde geçen ancak belirgin bir sosyal kimlik (örneğin öğrenci, işçi, çevreci vb.) ile tanımlanmamış katılımcıları ifade ederken, "kitle" kavramı farklı grupların bileşimi olarak haberde yer alan ve özel bir gruba atıf yapılmayan geniş toplulukları kapsamak üzere kullanılmaktadır (GLOCON, 2024).

Bu doğrultuda, toplumsal hareketlerin altın çağı olarak nitelendirilebilecek 2010-2015 yılları arası dönemdeki artışın başlıca itici gücü kitle hareketleri olmuştur (Grafik 5). Bu dönemde, örgütsel bağları zayıf ya da tamamen örgütsüz kitleler tarafından gerçekleştirilen eylemler, önceki dönemlerle kıyaslandığında hiç olmadığı kadar görünür ve etkili hale gelmiştir. Gezi Parkı protestoları, Hopa'da HES karşıtı gösteriler, 4+4+4 eğitim düzenlemesine karşı öğrenci ve veli eylemleri, Roboski Katliamı'na yönelik toplumsal tepkiler ve Gerze'deki termik santral karşıtı direniş gibi örnekler, bu tür mobilizasyon biçimlerinin çeşitliliğini ve yaygınlığını ortaya koymaktadır. Bu eylemlerdeki artış, söz konusu yıllarda toplumsal mobilizasyonun giderek daha fazla örgütsüz ya da gevşek biçimde örgütlenmiş yapılar üzerinden gerçekleştiğini ve klasik örgütlü mücadele biçimlerinin yerini daha yatay ve esnek kolektif eylem formlarına bıraktığını ima eder.

GRAFİK 5
Toplumsal Hareketler İçerisinde Farklı Katılımcı Gruplarının Zamansal Değişimi

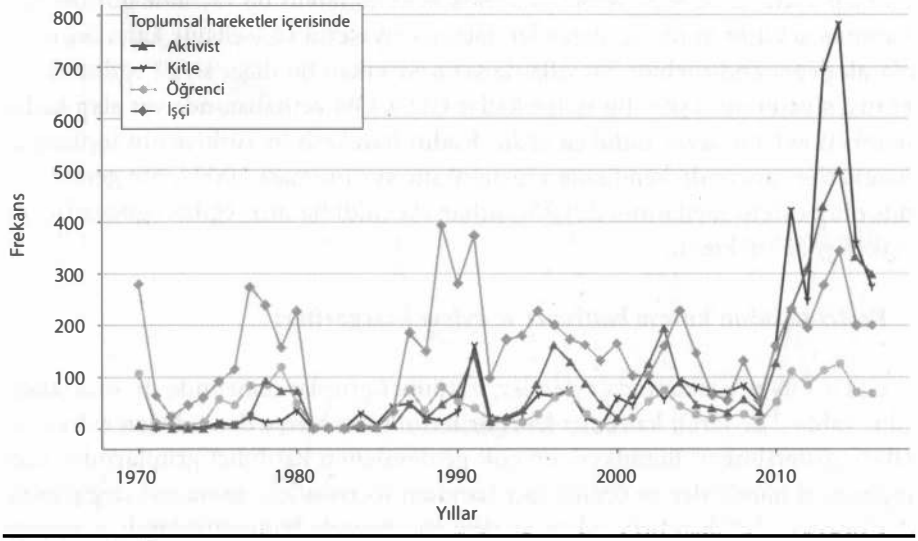

Öte yandan, söz konusu dönem, aktivist gruplar tarafından örgütlenen eylemler açısından da bir tür tarihsel zirve niteliği taşımaktadır. 2010'lara kadar eylem sayısı bakımından diğer katılımcı grupların önünde yer alan işçi hareketi, bu tarihten itibaren hem kitle hareketlerinin hem de aktivist odaklı mobilizasyonların gerisinde kalmıştır. Biraz daha açık bir ifadeyle belirtmek gerekirse, 2010'lar farklı işçi grupları tarafından yürütülen eylemler açısından önceki dönemlere kıyasla özel bir nitelik arz etmez. Buna karşılık, toplumsal hareket mobilizasyonundaki genel dalgalanmalara paralel olarak inişli çıkışlı bir seyir izleyen öğrenci hareketi, dört ana katılımcı grubu içinde en düşük eylem yoğunluğuna sahip olan grup olarak öne çıkar. Bununla birlikte, söz konusu dört katılımcı grubunun tümü açısından 2010'ların başındaki toplam eylem sayılarında genel bir artış eğilimi gözlemlenmektedir.

İşçi hareketi içerisinde, proletaryanın gerçekleştirdiği eylemler, profesyonel meslek grupları ve memurların eylemleriyle karşılaştırıldığında sayıca çarpıcı biçimde fazladır (Grafik 6). Proletarya kaynaklı eylemler, daha önce de belirtildiği üzere, 1970 ve 1977-1978 yıllarındaki yoğunluk düzeyini yalnızca Bahar Eylemleri sırasında aşabilmişti. Bununla birlikte, eylem devamlılığı açısından değerlendirildiğinde proletarya eylemleri, hem diğer işçi/emekçi kategorilerine yön verici bir rol üstlenmiş hem de toplumsal mobilizasyonun sürekliliğini sağlayarak Türkiye'nin son yarım asırlık taban siyaseti açısından özgün bir önem taşıdığını göstermiştir.

GRAFİK 6
İşçi Hareketi İçerisinde Farklı Katılımcı Gruplarının Zamansal Değişimi

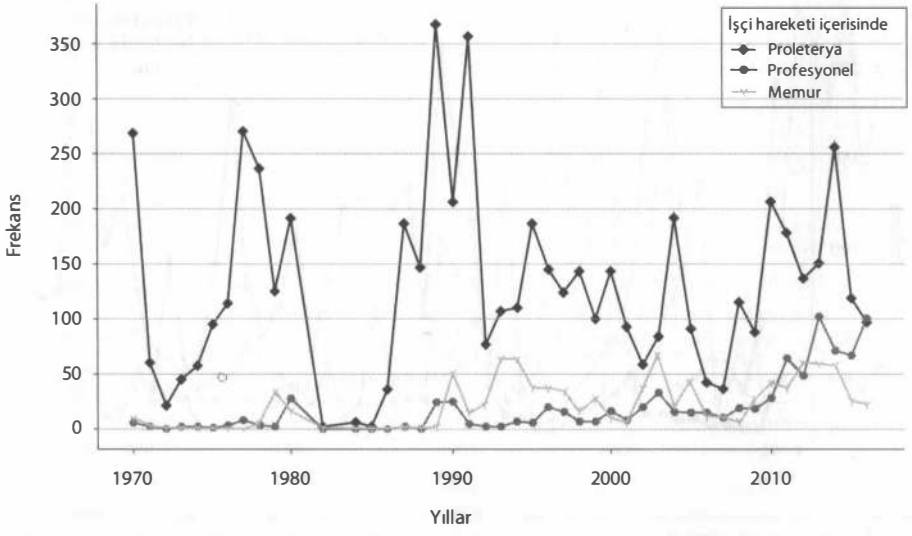

1990'ların Bahar Eylemlerini takip eden süreç itibarıyla memur eylemlerinde de bir artış yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu yılların memur maaşlarının enflasyon karşısında eridiği yıllar olduğu göz önüne alındığında bu durum sürpriz değildir. Bu dönemi takip eden süreç boyunca söz konusu mobilizasyonun belli aralıklarla tekrar kendisini hatırlattığı ve memur eylemlerini toplumsal hareketlerin ajandasına eklediği dikkatten kaçmamalıdır. 2010'lu yıllarla birlikte gözlemlenen en çarpıcı değişim, profesyonel meslek gruplarının gerçekleştirdiği eylemlerdeki dikkat çekici artıştır. Asistan hekimlerin grevleri, doktorların performans sistemine karşı düzenledikleri protestolar, avukatların toplu iş bırakma eylemleri, gazetecilerin tutuklu meslektaşlarıyla dayanışma yürüyüşleri ve akademisyenlerin adalet talebiyle gerçekleştirdiği kitlesel açıklamalar, bu artışın somut örnekleri arasında yer alır. Bu eğilimin bir sonucu olarak, GLOCON verisetinin kapsadığı son yıl olan 2016 itibarıyla, profesyonel gruplar ile proletarya tarafından gerçekleştirilen eylemlerin sayıları birbirine eşitlenmiş durumda olduğu görülür.

Son olarak, Grafik 7'de işçi hareketi içerisinde detaylı eylem kategorilerinin zamansal değişimi görselleştirilmiştir. İşçi hareketi açısından yarım asır boyunca en sık gerçekleştirilen eylem tipi, grev ve gösteri/yürüyüş kategorileri olmuştur. 1970'li yıllarda işçi hareketi büyük ölçüde grevler etrafında örgütlenirken, 2010'lu yıllara gelindiğinde grevlerin yerini ağırlıklı olarak gösteri ve yürüyüş gibi eylem biçimlerinin aldığı görülmektedir. Bu dönüşüm, işçi önderlerinin bilinçli bir tercihi olmaktan ziyade, mobilizasyonun yasal statüsüne ilişkin alanın

GRAFİK 7
İşçi Hareketi İçerisinde Farklı Eylem Tiplerinin Zamansal Değişimi

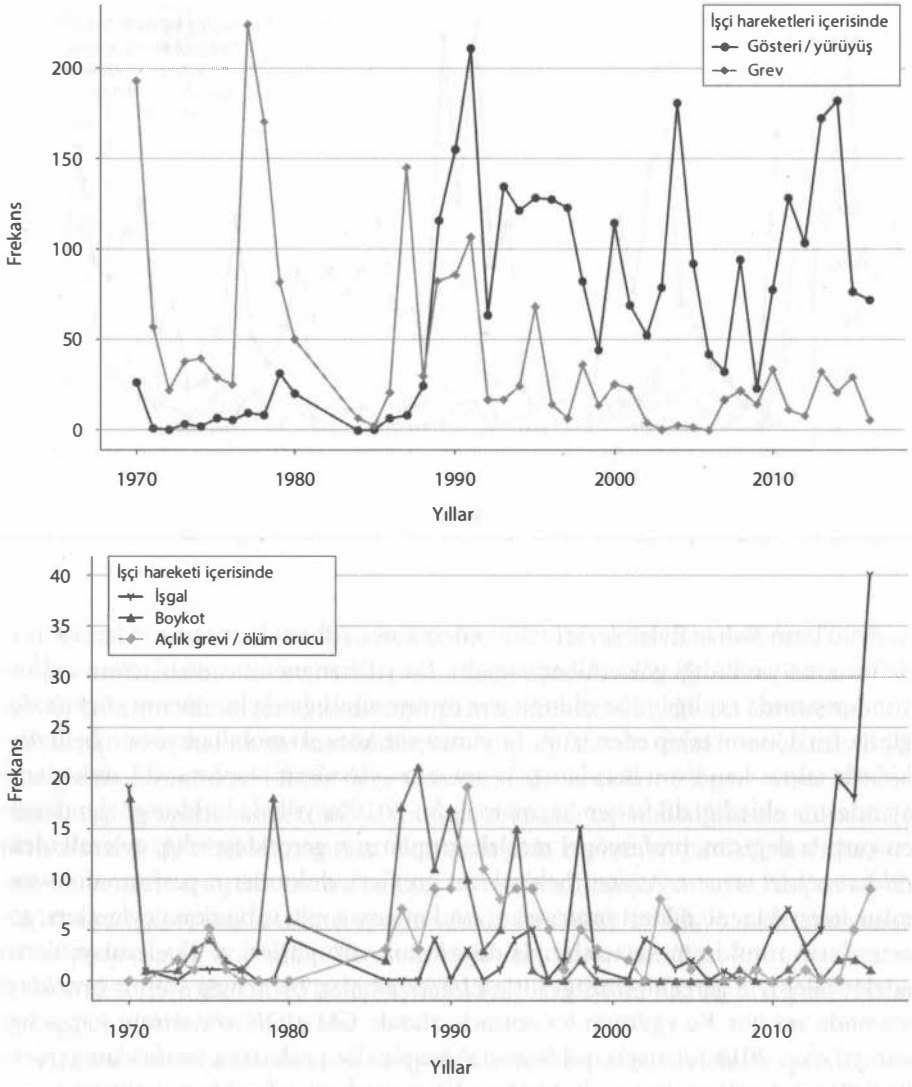

giderek siyasal otorite lehine daralmasıyla ilişkili görünmektedir. Burada "grev" ifadesinden kastedilenin, yasal olarak tanımlanmış grevler olduğu özellikle belirtilmelidir. Ancak araştırmacıların son yıllarda ısrarla vurguladığı gibi işçiler tarafından fabrikalar önünde gerçekleştirilen basın açıklamaları, protesto eylemleri veya yürüyüşler de "fiilî grev" başlığı altında yeniden tarif edilebilir.[3]

3 Bkz. Emek Çalışmaları Topluluğu: https://emekcalisma.org/

GRAFİK 7 (devamı)

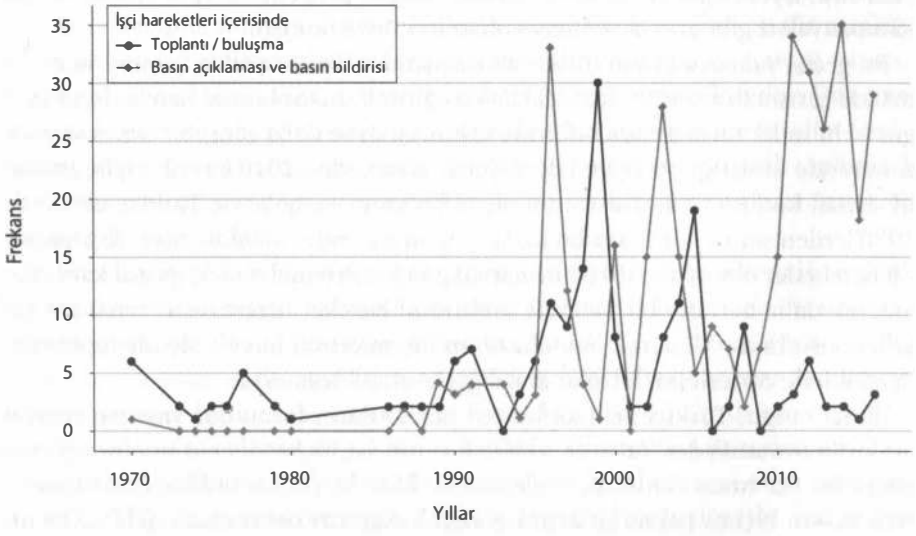

GLOCON verisi işçi hareketine ait tüm eylem tiplerini kapsayabildiği için bu çalışmada böyle bir yeniden tarife ihtiyaç duyulmamıştır.

İşçi hareketi, eylem repertuvarı bakımından oldukça çeşitli bir yapı sergilemektedir. İşgal, boykot, açlık grevleri, toplantılar, basın açıklamaları ve oturma eylemleri gibi farklı eylem türleri bu çeşitliliğin örneklerini oluşturur. Grafik 7'de yalnızca en yüksek gözlem sayısına sahip eylem türleri görselleştirilmiştir. Daha önce değinildiği üzere, işçi hareketi 1970'lerden 2010'lara uzanan süreçte ideolojik olarak radikal soldan merkez sola doğru bir geçiş yaşamıştır. Bu ideolojik deradikalizasyonun eylem biçimlerine de kısmen yansıdığı kabul edilebilir. Ancak 2010'lu yıllardan itibaren işgal ve açlık grevi gibi daha radikal eylem türlerinin yeniden görünürlük kazanması da dikkat çekicidir. Bu durum, işçi hareketinin bu dönemde artan genel eylemlilik içerisinde sınırlı da olsa yeniden radikalleşme yönünde bir eğilim gösterdiği şeklinde yorumlanabilir.

Tartışma

Bulgular Türkiye'de toplumsal hareketlerin ve işçi hareketinin tarihsel seyrine ilişkin üç temel yapısal eğilimi açığa çıkarmaktadır. Bunlardan ilki, eylemlerin repertuvarında gözlemlenen dönüşümdür. Çatışmalı siyasetin uzun yıllar boyunca silahlı mücadele ve militan pratikler etrafında şekillenen eylem biçimleri, 2010'lara gelindiğinde giderek daha fazla gösteri, miting, yürüyüş, basın açıklaması ve toplanma gibi kitlesel ve sivil protesto biçimlerine evrilmiştir. Aynı

eğilim işçi hareketi açısından da geçerlidir. Grev gibi klasik sendikal eylemlerin yanı sıra, işyeri işgalleri, iş yavaşlatmalar, dayanışma zincirleri ve sosyal medya kampanyaları gibi grev dışı direniş biçimleri öne çıkmıştır.

Bu geçiş, yalnızca eylem türlerinin değişimini ifade etmekle kalmaz; aynı zamanda çatışmalı siyasetin içindeki farklı eğilimlerin toplumsal hareketlerin yaygın ve bilindik formlarında birbirine yakınlaştığı ve daha geniş bir taban siyaseti zemininde kesiştiği bir siyasal dönüşüme işaret eder. 2010'lar itibarıyla, muhalif siyasal katılım ve aktivasyonun öncelikli mecrası, belki de Türkiye tarihinde 1970'lerden sonra ikinci kez bu kadar yoğun biçimde, sokak siyaseti ve toplumsal hareketler olmuştur. 2010'lu yılları özgün kılan temel unsur, siyasal katılımın giderek daha belirgin bir biçimde toplumsal hareket repertuvarı içerisinde şekillenmiş olması, dönemin mobilizasyon biçimlerinin büyük ölçüde toplumsal hareketlerle özdeşleşen formlar aracılığıyla gerçekleşmesidir.

İkinci bulgu, Türkiye'deki toplumsal hareketlerin formunda yaşanan yapısal bir kırılmayı tarif eder. Yukarda, yaklaşık yarım asırlık bir dönem boyunca görece sınırlı bir yer tutan "kitle" tipi eylemlerin, 2010'lu yıllarla birlikte mobilizasyonun baskın biçimi haline geldiğini gözlemlediğimizi belirtmiştik. GLOCON'un kavramsallaştırması uyarınca "kitle" kategorisi, herhangi bir örgütleyici aktörün veya belirli bir katılımcı grubunun açıkça tanımlanamadığı, kendiliğinden gelişen, aniden ortaya çıkan ve çoğu zaman kitlesel patlamalar şeklinde tezahür eden protesto biçimlerini ifade eder. Bu yönüyle, kitle tipi eylemlerin artışı sadece niceliksel bir değişimi değil, aynı zamanda siyasal mobilizasyonun kurumsal ve örgütsel yapısında yaşanan bir çözülmeyi de yansıtır. Dolayısıyla bu eğilim, protesto alanının giderek daha da yataylaştığı ve formel örgütlenme yapılarının gerilediği bir siyasal-toplumsal bağlamın göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Bu çerçevede, 2013 Gezi Parkı eylemleri yalnızca geniş çaplı katılımı ve sembolik gücüyle değil, aynı zamanda örgütlenme tarzı açısından da bu yeni dönem mobilizasyonunun paradigmatik örneği olarak öne çıkar. Ne belirgin bir siyasal örgütlenme tarafından yönlendirilmiş ne de geleneksel sendika ya da parti kanallarınca şekillendirilmiş olan bu eylemler, kentsel mekânın dönüştürülmesine yönelik neoliberal müdahalelere karşı gelişen, kültürel ve siyasal çoğulluğu yansıtan bir seferberlik biçimi olarak kendiliğindenliğin şaşırtıcı potansiyelini ortaya koyar. Üstelik bu mobilizasyon biçimi, izleyen yıllarda da tekrarlı bir mahiyet kazanmış ve farklı toplumsal kırılma anlarında yeniden üretilmiştir. Örneğin 2021 yılında Boğaziçi Üniversitesi'ne rektör atanmasıyla başlayan kayyum karşıtı protestoların İstanbul'un çeşitli semtlerine yayılması ya da 2025 yılının Mart ayında İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Ekrem İmamoğlu'nun tutuklanması üzerine Saraçhane Meydanı'nda başlayan ve ülke geneline yayılan protesto dalgası, benzer kendiliğinden kitlesel mobilizasyon örnekleri sayılabilir. İlgili örnekler, kitlesel patlamaların 2016 sonrasında da siyasal katılımın temel ifadelerinden biri olmaya devam ettiğini gösterir.

Öte yandan, kitlesel patlamalar şeklinde gerçekleşen eylemler, mobilizasyonun sürdürülebilirliği ve kalıcı kazanımlara dönüşebilmesi açısından pek verimli bir eylemlilik formu sayılmaz. Kitlesel patlamaların taşıdığı bu tür zaafları aşmak amacıyla, yakın dönemde örgütlü aktivistler tarafından organize edilen, görece süreğen ve geniş tabanlı hareketlerden söz etmek mümkündür. Döneme damga vuramamış gibi görünseler de, özellikle 2016 sonrasında sosyalist-feminist örgütlerde faaliyet yürüten gençler tarafından örgütlenen tematik toplumsal hareketler, bu tartışma açısından kayda değerdir. Bu hareketlerin bazı örneklerine aşağıda değineceğiz.

Analize konu olan dönemin son yıllarına uzanarak işçi hareketinin seyrini 2015-2022 arasına doğru çektiğimizde, genel eğilimin U biçiminde bir seyir izlediği söylenebilir (Kına, inceleme aşamasında). 2015 yılı, "Metal Fırtına" olarak anılan ve yakın tarih açısından en güçlü işçi mobilizasyonlarından birine sahne olan epik bir kırılma noktasıdır. Buna karşılık, 2022 yılı ise, özellikle motokuryelerin öncülüğünde gelişen eylemlerle, ekonomik krizin derinleşmesi ve pandemi koşullarının etkisi sonucu çok sayıda bağımsız işçi örgütlenmesinin yükseldiği bir dönem olmuştur. Diğer toplumsal hareketlerdeki dönüşüme paralel biçimde, işçi hareketinin de 1970'lerden 2010'lara, daha dar olarak ise 2015'ten 2022'ye uzanan tarihinde daha merkezsiz, yatay örgütlenmiş ve kendiliğindenci eğilimlerin giderek güç kazandığı görülmektedir.

Üçüncü bulgu, işçi hareketi ile radikal sol-sosyalist siyasal eğilimler arasındaki tarihsel ilişkinin gerilemesine ilişkindir. Özellikle 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren, radikal solun işçi hareketi içerisindeki hegemonik etkisi kademeli olarak zayıflamış, bu zayıflama 2010'lara gelindiğinde daha da belirginleşmiş ve sosyalist örgütlerin yerini giderek daha fazla sosyal demokrat, milliyetçi ve İslâmcı eğilimler almıştır. İşçi sınıfı, artık radikal solun devrimci söyleminden ziyade, görece daha ılımlı ve sisteme entegre söylemlerle etkileşime geçmekte, bu durum sınıf siyasetinin ideolojik çerçevesini dönüştürmektedir.

İşçiler ve sol-sosyalist kadrolar arasındaki ideolojik mesafenin kurumsal düzeydeki en somut göstergesi, sendikal alanın yapısal dönüşümüdür. 1970'li yıllarda işçi sınıfı mücadelesinin öncü platformlarından biri olan DİSK gibi sol sendikal konfederasyonların üye sayılarında uzun vadeli bir düşüş yaşanırken, aynı dönemde Hak-İş ve Türk-İş gibi merkez-sağ eğilimli konfederasyonların güç kazandığı bilinen bir gerçektir. Bu dönüşüm, yalnızca niceliksel bir değişimle sınırlı değildir, aynı zamanda temsil edilen işçi profili, öne çıkan taleplerin niteliği ve sendikal pratiklerin biçimi açısından da derin farklılaşmaları beraberinde getirmiştir. Radikal solun işçi sınıfı içindeki temsil kapasitesinin zayıflaması, sınıf siyasetinin giderek daha kurumsal, pragmatik ve siyasal iktidarlarla uyumlu yönelimler etrafında şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda, DİSK'in 2010'lu yıllardan itibaren CHP çizgisine yakınlaşarak merkez sol ile kurumsal

bir uyum geliştirmesi, radikal solun sendikal alandaki tarihsel etkisinin gerilemesine dair çarpıcı bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Bu üç temel bulgunun ortaya koyduğu genel eğilim, Türkiye'de 2010'lu yıllarla birlikte toplumsal hareketlerin daha fazla görünürlük kazandığı, ancak bu görünürlüğün örgütsüzlük ve ideolojik derinlik kaybıyla iç içe geçtiği bir dönüşüme işaret etmektedir. Ne var ki bu yapısal eğilimlerin dışında kalan ve söz konusu çerçevenin mutlak olmadığını gösteren önemli istisnalar da mevcuttur.

Özellikle 2016 sonrasında, genç kuşaklar arasında sosyalist-feminist örgütlenmelere dayanan ve belirli gündemler etrafında mobilize olan yarı örgütlü hareketlerin görünürlük kazandığı gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, 2021 yılı Eylül ayında barınma krizine karşı örgütlenen "Barınamıyoruz" hareketi dikkat çekici bir örnek sunar. Sosyalist öğrenci gruplarının öncülüğünde gelişen bu hareket hem gündem odaklılığı hem de süreklilik kapasitesiyle, yukarıda tarif edilen kendiliğinden ve örgütsüz eylemlerden ayrışmaktadır.[4] "Barınamıyoruz" hareketi, tematik netliği, örgütlü çekirdeği ve süreklilik gösterebilen eylem pratiğiyle, geniş taban siyaseti içinde süreklilik ve strateji barındıran bir eylem formunun mümkün olduğunu ortaya koymuştur. Bu durum, hareketin yalnızca sembolik görünürlüğüyle değil, aynı zamanda siyasal ve toplumsal gündem yaratma kapasitesiyle de ölçülmelidir. Hareket neredeyse bir yıl kadar süreyle faaliyet yürütmeyi ve gündemde kalmayı başarabilmiştir.

Benzer biçimde, 2023 yılının Ekim ayında İsrail'in Filistin'e yönelik saldırılarının artmasıyla birlikte Türkiye'de ortaya çıkan Filistin yanlısı eylem dalgası, ideolojik açıdan yoğun örgütsel koordinasyonun ve tabana yayılmış kültürel veya ahlâki bir örgütlülüğün bir araya geldiği melez bir mobilizasyon örneği sunar. "Filistin için Bin Genç" hareketi, örneğin, sosyalist, feminist, İslâmcı ve Müslüman sosyalist gençlerin stratejik birlikteliği çerçevesinde doğrudan İsrailli şirketlerle ticari işbirliği yapan sermaye gruplarını ve bunu onaylar gözüken hükümet yetkililerini hedef alan faaliyetler yürütmektedir. Türkiye'nin yerleşik iki kültürel kampının bir hayli kutuplaşmış karakterini tersyüz edebilmesi ve doğrudan geniş çaplı toplumsal rahatsızlıklardan meşruiyet devşirmesi yönüyle kısa sürede etkili bir gündem belirleme gücü elde eden hareket, örgütlü ve örgütsüz gençler arasında verimli bir siyasi etkileşim kurabilmesi açısından da dikkat çekici bir örnek teşkil eder. Bu gibi yeni nesil hareketlerin hem süreklilik kazanmış olmaları hem de hâlâ aktif biçimde faaliyet göstermeleri, onların yalnızca geçici tepkiler olmadığını, aksine belirli stratejik hedefler doğrultusunda siyasal alanı etkileyebilecek yeni bir ideolojik derinliği de tetiklediklerini gösterir.

İşçi hareketi cephesinde de benzer biçimde tekdüze bir çözülme anlatısı geçerli değildir. 2015 Metal Fırtına benzeri süreçler, klasik sendikal yapılardan görece bağımsız örgütlenen ve güçlü bir taban tepkisini yansıtan önemli kırılmalara denk düşer. Metal Fırtına, sendikaların işçileri değil, işçilerin sendikala-

4 https://x.com/barinamayanlar

rı örgütlediği bir süreç olması yönüyle 2010'lara dair anlattığımız hikâyenin de önemli bir temsilini sunar. Yine yukarda bahsi geçen 2022 motokurye eylemleri, pandemi sonrası ekonomik kriz koşullarının yarattığı maddi baskılar karşısında emekçilerin kendiliğinden ama etkili biçimlerde mobilize olabildiklerini göstermiştir. Bu örnekler, işçi hareketinin dönüşümünün de yalnızca gerileme veya dağınıklıkla tanımlanamayacağına işaret etmektedir. Her ne kadar bu hareketler de genel olarak merkezsiz, yatay ve kısa süreli bir karakter taşısalar da Türkiye'deki büyük işçi hareketinin (asgari ücret benzeri) somut kazanımlarını veya daha geniş bir yerden pazarlık gücünü arttıran kısmi bir etki yaratabilmişlerdir. Ancak ilgili dönüşüm açısından esas belirleyici olan, sosyalistler ve işçiler arasındaki mesafenin hiç olmadığı kadar artmış olmasıdır.

Tekrar söyleyecek olursak, sendikal alanda gözlemlenen dönüşüm de elbette çeşitli istisnalar barındırır. Özellikle "mücadeleci sendikalar" kavramsallaştırması etrafında gelişen arayışlar, klasik sendikal modelin sınırlarına karşı geliştirilen eleştirel bir yanıt niteliğindedir (*Sendika.org*, 2024). Bu yaklaşım, işçilerin taleplerini doğrudan ve daha militan yollarla ifade etmeyi önceleyen, tabandaki fiilî güce dayalı daha keskin sendikal pratikleri teşvik eder. Bu gibi arayışlar, sendikal alanın yukarda bahsi geçen ideolojik dönüşümünden bağımsız değildir. Dolayısıyla mücadeleci sendikalar eğilimi, bu dönüşümün içinde yeşeren alternatif bir direniş biçimi olmakla birlikte, sol-sosyalist siyasetin işçi mücadelesi içerisinde yeniden kurucu bir güce dönüşüp dönüşemeyeceği sorusunu da gündemde tutmaktadır.

Bu çalışmada saptanan üçlü dönüşüm –toplumsal hareketleşme, örgütlü yapıların zayıflaması ve ideolojik deradikalizasyon– yalnızca çatışmalı siyasetin kendi içsel dinamikleriyle değil, aynı zamanda Türkiye'nin 2010'lu yıllarda içine girdiği tüm bir siyasal atmosferle de yakından ilişkilidir. Bu dönemde yaşanan yapısal kırılmalar, çatışmalı siyaset alanındaki dönüşümleri şekillendiren belirleyici koşulları oluşturur. 2010'ların başında başlatılan "çözüm süreci", yalnızca devletin Kürt hareketiyle olan ilişkisini yeniden tanımlamakla kalmamış, aynı zamanda devletin tüm muhalif toplumsal aktörlerle kurduğu siyasal rejimi de dönüştüren bir eşik işlevi görmüştür. Sürecin tanımlayıcı özelliği olan siyasi muğlaklık, AKP'nin 17-25 Aralık 2013 tarihli FETÖ operasyonları sonrasında içine girdiği otoriter konsolidasyon arayışı ve giderek derinleşen kutuplaşma ortamı çatışmalı siyasetin tüm bir siyaset içerisindeki meşruiyet zeminini ciddi biçimde sarsmıştır.

Söz konusu krizli siyasal ortam, yerleşik temsil mekanizmalarının zayıflamasıyla birlikte ilk olarak 2013-2015 yılları arasında toplumsal muhalefetin giderek daha fazla sokak siyaseti üzerinden ifade bulduğu bir zemini beraberinde getirir. Ancak bu geçiş, yukarda da tarif edildiği gibi, geçmiş dönemlerde –örneğin 1970'ler ya da 1990'larda– gözlemlenen, ideolojik olarak çerçevelenmiş, örgütlü ve programatik eylem biçimlerinden farklı olarak, daha çok kendiliğin-

den gelişen kolektif mobilizasyon formlarıyla ayırt edicidir. Tam bu noktada, merkezsiz ve örgütsüz bir çerçevenin çatışmalı siyaset alanını iktidar açısından daha yönetilebilir kıldığı yönünde bir iddia ileri sürülebilir. Özellikle 2015'teki iki genel seçim –7 Haziran ve 1 Kasım– arasındaki dönemde yoğunlaşan çatışma ortamı, çok sayıda sivil kaybın yaşandığı Sur ve Cizre olaylarıyla birlikte hukuki alanın giderek daralmasına neden olmuştur. Bu süreçte, protesto özgürlüğünü sınırlandıran düzenlemeler yaygınlaşmış, kamuya açık eylemlerin maliyetini artıran güvenlikçi uygulamalar norm haline gelmiştir. Tüm bu gelişmeler, protesto repertuvarında radikal ve süreğen eylem biçimlerinin yerini daha düşük riskli, geçici ve parçalı eylem türlerine bırakmasına yol açar. Bu bağlamda, Gezi Parkı eylemleriyle somutlaşan yeni protesto formu, yalnızca içerdiği çeşitlilikle değil, eylemlerin ani mobilizasyonlar, sosyal medya kampanyaları veya kısa süreli gösteriler üzerinden inşa edilmesiyle de bir norm halini alır.

Dolayısıyla bu dönüşümde belirleyici olan faktörlerden biri de eylem maliyetlerindeki dramatik artıştır. Gelişmiş gözetim teknolojileri, genişletilmiş polis yetkileri ve hızla devreye giren yargı mekanizmaları, özellikle grev gibi önceden planlanmış, süreklilik arz eden ve yasal çerçevede yürütülen eylemleri hem hukuki açıdan riskli hale getirmiş hem de fiilî baskılara açık kılmıştır. Sonuç olarak, eylem repertuvarı giderek daha fazla basın açıklamaları, sembolik yürüyüşler ve dijital kampanyalara kaymış, bu durum protesto alanında süreklilik, stratejik planlama ve kurumsal dönüşüm yaratma kapasitesini önemli ölçüde sınırlamıştır. Grev gibi merkezî örgütlenmeler gerektiren eylem türlerinin yerine geçici ve esnek eylem formlarının geçmesi, aynı zamanda hareketlerin içsel süreklilik kapasitelerinin aşınmasına da neden olmuştur.

Aktör düzeyinde de benzer bir heterojenleşme eğilimi gözlemlenebilir. Yakın dönem içerisinde gerçekleştirilen eylemler boyunca öğrenciler, işçiler, kadınlar, çevre aktivistleri gibi farklı kolektif aktörler, çoğu zaman ideolojik yoğunluğu görece düşük, geçici ittifaklara dayanan dinamik koalisyonlar içinde bir araya gelmişlerdir. Bu tarz örgütlenmeler, kısa vadeli hedefler etrafında hızlı mobilizasyonlar üretme kapasitesine sahip olmalarına rağmen, uzun vadeli programatik yönelimler geliştirme, kurumsallaşma ve kalıcı etkiler yaratma açısından önemli sınırlılıklar taşırlar. Diğer bir ifadeyle, ideolojik yoğunluğu düşük ve çok bileşenli hareketleri kurmak kolay, bu hareketlerin kazanımlarını kalıcı kılmak ise o ölçüde zordur. Yani örgütlenmenin maliyeti ile kalıcı kazanımlar arasında bir tür korelasyon olduğundan bahsedilebilir. Yukarıda bahsi geçen Barınamıyoruz ve Filistin için Bin Genç hareketlerinin başarısı, bu iki parametre arasında anlamlı bir denge noktası bulabilmiş olmalarından ileri gelir.

Bu nedenle, 2010'lu yıllarda eylemlerin artan sayısal görünürlüğü yaratılan siyasal etkiyi geride bırakmıştır. Eylemlerin çeşitli kentlerde ve çok sayıda toplumsal grup tarafından sahiplenilmesi, potansiyel olarak kapsayıcı ve çoğulcu bir muhalefet zemini sunsa da bu çoğulluğun örgütlü yapılar eliyle sürdürülebi-

lir kazanımlara dönüştürülememesi, siyasal alanda kalıcı bir değişim yaratılmasını güçleştirmiştir. Bu durumun çarpıcı bir örneği, Gezi Parkı protestolarının kısa sürede hükümet tarafından neredeyse bir darbe girişimi olarak çerçevelenebilmiş olmasıdır. Bu söylemsel müdahale yalnızca iktidarın otoriter reflekslerini değil, aynı zamanda eylemlerin siyasal alanda temsil edilebilme kapasitesindeki kırılganlığı da gözler önüne serer. Gezi sonrası süreçte çatışmalı siyaset, kategorik olarak siyaset alanının dışına itilmeye çalışılmış, ancak bu durum yeni arayışların ve eylem biçimlerinin gelişmesiyle kısmen aşılmıştır.

Sonuç

Bu çalışma, Türkiye'de çatışmalı siyasetin ve taban mobilizasyonunun yarım asırlık dönüşümünü, Küresel Çatışmalı Siyaset (GLOCON) veritabanından elde edilen özgün ve detaylı verilerle analiz ederek hem siyaset sosyolojisi hem de toplumsal hareketler literatürüne önemli bir katkı sunmayı amaçladı. Grevden yürüyüşe, basın açıklamasından açlık grevine kadar çeşitli eylem biçimlerini, işçiden öğrenciye, kadınlardan çevre aktivistlerine kadar çok sayıda toplumsal aktörü kapsayan bu tarihsel analiz, Türkiye'nin 1970'lerden 2010'lara uzanan çatışmalı siyaset tarihine dair üç temel dönüşümün altını çizmiştir: toplumsal hareketleşme, örgütsüzleşme ve ideolojik deradikalizasyon.

İlk olarak, çatışmalı siyasetin genel karakterindeki dönüşüm, daha önceleri silahlı çatışma ve gruplar arası militan mücadelelerle tanımlanan alanın giderek daha fazla bilindik toplumsal hareket biçimlerine evrildiğini göstermektedir. Bu evrim, yalnızca eylem biçimlerinde değil, eylemin faillerinde ve taleplerin yapısında da gözle görülür bir değişimi beraberinde getirmiştir. İkinci olarak, toplumsal hareketlerin tarihsel gelişimi, özellikle 2010'larla birlikte, örgütlü aktörlerden bağımsız biçimde ortaya çıkan kitle eylemlerinin giderek daha fazla ön plana çıktığını ortaya koymaktadır. Bu durum, örgütlü siyasal yapılardan uzaklaşma, daha yatay ve dağınık mobilizasyon biçimlerine yönelme eğilimini güçlendirmiştir. Üçüncü olarak ise, ideolojik düzlemde radikal solun tarihsel rolünün, özellikle işçi hareketi bağlamında, açıkça gerilediği, merkez sol, milliyetçi ya da İslâmcı yönelimlerin daha görünür hale geldiği görülmektedir.

Bu üçlü dönüşüm, Türkiye'deki toplumsal hareketlerin yalnızca niteliksel olarak farklılaştığını değil, aynı zamanda siyasal sistemle kurdukları ilişki biçiminin de değiştiğini ima eder. 2010'lu yıllarda giderek keskinleşen otoriterleşme eğilimleri, çatışmalı siyasetin tüm bir siyaset alanından dışlanması sürecini hızlandırmış ve protesto maliyetlerini yükseltmiştir. Bu durum, yeni nesil toplumsal hareketlerin görünürlüğünü artırmış, ancak stratejik kalıcılığını ve siyasal etkinliğini sınırlandırmıştır. Örgütlü yapıların zayıflaması, radikal solun çekilmesi ve hareketlerin parçalı yapısı, Gezi sonrası dönemde geniş mobilizasyon dalgalarının neden kalıcı siyasal dönüşümlere evrilemediğini de açıklamaya yardımcı olmaktadır.

Bu çalışma üç yönden ilgili yazına özgün katkı sunar. Birincisi, Türkiye'nin çatışmalı siyasetini uzun erimli bir perspektifle analiz eden az sayıdaki niceliksel çalışmadan biri olmasıdır. On yıllara yayılan bu analiz, tekil vakalarla sınırlı kalan niteliksel çalışmaların ötesine geçerek, genel eğilimleri ve tarihsel sürekliliklerı görünür kılar. İkincisi, literatürde çoğu zaman "işçi hareketi" ile sınırlandırılan mobilizasyon dinamiklerini, toplumsal hareketleşme ve radikalleşme gibi kavramlarla birlikte düşünerek, bu alandaki kavramsal çerçevenin yeniden kurulmasına katkı sunar. Üçüncüsü ise, Türkiye bağlamında çatışmalı siyaset üst başlığını yalnızca şiddet odaklı kategorilerle değil, toplumsal hareket formları üzerinden yeniden tarif ederek bu iki kavramsal çerçeve arasında daha geçirgen bir analiz hattı önerir.

Bununla birlikte, çalışmanın bazı sınırlılıkları da bulunmaktadır. GLOCON veritabanı, 2016 yılına kadar olan dönemi kapsamakta, bu nedenle Gezi sonrası dönemin tamamını, özellikle pandemi, ekonomik kriz ve yeni sosyal medya ağlarının mobilizasyon üzerindeki etkilerini kapsam dışı bırakmaktadır. Ayrıca, veri kümesinin olay temelli oluşu nedeniyle, her bir eylemin ardındaki bağlamsal faktörlere, eylemcilerin taleplerine veya hedeflerine dair derinlemesine analiz yapılması mümkün olmamıştır. Bu nedenle, gelecekteki çalışmaların bu veriyi niteliksel yöntemlerle yapılacak vaka incelemeleriyle desteklemesi, hareketlerin mikro dinamiklerini daha iyi anlamaya katkı sağlayacaktır.

İleriki araştırmalar açısından, farklı ideolojik hareketler arasındaki etkileşimler, sendikal yapılar ve yeni toplumsal hareketler arasındaki ilişki, duyguların mobilizasyondaki rolü ve dijital platformların örgütlenme süreçlerine etkisi gibi konular önemli araştırma soruları üretmeye aday gözükmektedir. Ayrıca, Türkiye'ye benzer yapısal koşullara sahip diğer Küresel Güney ülkeleriyle karşılaştırmalı çalışmalar yapılması, Türkiye'deki toplumsal hareketlerin özgünlüğünü ya da evrenselliğini test etme açısından büyük önem taşımaktadır. Sonuç olarak, bu çalışma, Türkiye'de çatışmalı siyasete ve toplumsal hareketlere dair daha bütünlüklü ve tarihsel bir kavrayış geliştirmeyi hedeflemiş, veriye dayalı bir keşifsel analizle uzun vadeli eğilimleri görünür kılmaya çalışmış, literatürdeki niceliksel boşluğu doldurmayı ve gelecekteki tartışmalar için sağlam bir analitik zemin sunmayı hedeflemiştir.

KAYNAKÇA

Alper, E. (2010) "Reconsidering social movements in Turkey: The case of the 1968-71 protest cycle", *New perspectives on Turkey*, 43: 63-96.

Ancelovici, M. (2011) "In search of lost radicalism: The hot autumn of 2010 and the transformation of labor contention in France", *French Politics, Culture & Society*, 29(3): 121-140.

Birelma, A. (2014) *Ekmek ve Haysiyet Mücadelesi: Günümüz Türkiyesi'nde Üç İşçi Hareketinin Etnografisi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Birelma, A., Işıklı, E. ve Sert, H.D. (2024) "The stubborn persistence of working-class protest in Turkey in an age of authoritarian neoliberalism", *Turkish Studies*, 25(1): 64-91.

Cammaerts, B. (2021) "The new-new social movements: Are social media changing the ontology of social movements?", *Mobilization: An International Quarterly*, 26(3): 343-358.

Clayton, D.M. (2018) "Black Lives Matter and the Civil Rights Movement: A Comparative Analysis of Two Social Movements in the United States", *Journal of Black Studies*, 49(5): 448-480.

Çelik, A. (2010) *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Durak, Y. (2012) *Emeğin Tevekkülü: Konya'da İşçi-İşveren İlişkileri ve Dindarlık*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Feldstein, S. (2021) *The Rise of Digital Repression: How Technology is Reshaping Power, Politics, and Resistance*, Oxford University Press, Oxford.

Fiimfiek, S. (2004) "New social movements in Turkey since 1980", *Turkish Studies*, 5(2): 111-139.

Gamson, W.A. (1979) *The Strategy of Social Protest*, Dorsey Press, Homewood.

GLOCON (2024) *Turkey Manual Data Collection Guidelines*, Koç University, https://glocon.ku.edu.tr/wp-content/uploads/2023/01/GLOCON-TR-Annotation-Manuel.pdf

Kına, M. F. (inceleme aşamasında) "Examining Determinants of Labor Protests in Turkey".

Meyer, D.S. ve Tarrow, S. (1998) *The Social Movement Society: Contentious Politics for a New Century*, Rowman & Littlefield, Lanham.

Piven, F.F. ve Cloward, R.A. (1977) *Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail*, Vintage Books, New York.

Sendika.org. (2024) "Mücadeleci sendikalardan 1 Mayıs operasyonları açıklaması: Taksim'den de mücadeleden de vazgeçmeyeceğiz", 21 Mayıs, https://sendika.org/2024/05/mucadeleci-sendikalardan-1-mayis-operasyonlari-aciklamasi-taksimden-de-mucadeleden-de-vazgecmeyecegiz-705939

Shin, J.-W. (2020) "Changing Patterns of South Korean Social Movements, 1960s-2010s: Testimony, Firebombs, Lawsuit and Candlelight" Chiavacci, D., Grano, S. ve Obinger, J. (der.) *Civil Society and the State in Democratic East Asia: Between Entanglement and Contention in Post High Growth*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 239-268.

Taraktas, B. (2024) "Protesting during the covid-19 pandemic in Turkey: when moral indignation and economic grievances outweigh risks of infection and repression", *Social Movement Studies*, 23(6): 830-848.

Taştan, C. (2013) "The Gezi Park Protests in Turkey: A Qualitative Field Research", *Insight Turkey*, 15(3): 27-38.

Tilly, C. ve Tarrow, S. (2015) *Contentious Politics* (Second Edition), Oxford University Press, Oxford.

Vatansever, A. ve Yalçın, M.G. (2018) *Ne Ders Olsa Veririz: Akademisyenin Vasıfsız İşçiye Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Yörük, E. (2023) *Türkiye'de Refah Devleti ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Fiyortlardan alevlere: Nordik metal müzikte Romantizmin yeniden doğuşu

*Hasan Aksakal**

Özet: Bu makale, Nordik metal müziğin on dokuzuncu yüzyıl İskandinav Romantizminin edebi, estetik ve felsefi mirasını nasıl yeniden yorumladığını ve modern bireyin anlam arayışına nasıl yanıt verdiğini incelemektedir. Doğa, mitoloji, toplumsal hafıza, milli kimlik, Kara Romantizm ve neo-paganizm gibi temalar etrafında, bu müziğin yalnızca bir tür değil; aynı zamanda epik, mitik, şiirsel ve düşünsel bir ifade alanı olduğu savunulmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde, Kuzey Avrupa Romantizminin doğa ve birey tahayyülü ele alınmakta; ikinci bölümde, Nors mitolojisine yapılan kültürel ve sanatsal göndermelerin modern kimlik inşasındaki yeri tartışılmaktadır. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde ise, 1990'lardan günümüze uzanan dönemde black metal, Gotik metal, doom metal, Viking metal ve depresif metal gibi alt türlerde üretim yapan Nordik gruplar üzerinden, doğa imgelerinin "yüce" ve metafizik boyutları ile milli mitoloji ve halk ezgilerinin toplumsal hafızadaki işlevi incelenmektedir. Beşinci ve altıncı bölümlerde, Kara Romantizm ve neo-paganizmin Nordik metaldeki karşı-kültürel estetik ve radikal ideolojik yansımaları ele alınmaktadır. Son bölümde ise, bu müziğin İskandinav coğrafyasında önce Hıristiyanlığa, ardından modernliğin yabancılaştırıcı etkilerine karşı geliştirdiği kültürel ve varoluşsal direniş biçimi olarak yeni mitler yaratmadaki rolü değerlendirilmektedir. Sonuç olarak, Nordik metalin, doğanın hem yıkıcı hem kutsal yönleriyle Romantik estetiği yeniden kurduğu; mitolojik ve kültürel formları çağdaş bir anlam üretim alanına dönüştürerek modern bireyin metafizik ve tarihsel özlemlerine ses verdiği öne sürülmektedir.

Anahtar sözcükler: Nordik metal müzik, Romantizm, doğa felsefesi, İskandinav mitolojisi, kara romantizm, Viking kültürü, neo-paganizm.

İskandinav zihniyetinin bizzat doğa tarafından biçimlendirildiği söylenebilir; tıpkı bir buzulun şekil verdiği manzara gibi. Uzaklıklarına rağmen, Nordik halklar en dikkat çekici medeniyetlerden birini yaratmayı başarmıştır ve İskandinav sanatı, İskandinav coğrafyasının pek çok özelliğini taşır: sertlik, keskinlik ve açıklık... Kuzeyin, bu sanata aynı zamanda en belirgin ahlaki ve psikolojik özellik-

(*) İstanbul S. Zaim Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümü öğretim üyesi, siyasi düşünceler doçenti.

> lerinden bazılarını da kattığını düşünüyorum. Uçlarda yaşama hissiyle yumuşatılmış bir gurur; kaygı, yalnızlık ve melankoli. Ve tüm bunların içinden geçen, soğuk ve delici bir rüzgâr gibi esen bir şey daha vardır: ne olursa olsun dayanma kararlılığı (Graham-Dixon, 2016).

İskandinavların metal müziği ilk bakışta paradoksal görünen bir estetik anlayışın ürünü olarak şekillenmiştir: Kuzey Avrupa ikliminin yansımalarını taşıdığı ölçüde sert ve vahşi görünmekle beraber bünyesinde etkileyici lirik ve melankolik yönler barındıran bu müzik, yüzeyde ilkel, barbar ve yalınkat bir izlenim verirken, bestelerindeki felsefi derinlik ve zengin referans dünyasıyla da dikkat çeken son derece karmaşık bir karakter sergilemektedir. Tremolo riff'leri ve patlayıcı davullarıyla dinleyiciyi irkilten, uyaran ya da coşturan bu müziğin derinliklerinde ise on dokuzuncu yüzyılın edebî, felsefi ve estetik Romantizminin "yüce" olana, doğaüstü güçlere ve kadim zamanların mücadeleci ruhuna duyduğu özlemin yankıları duyumsanabilmektedir.

Bilindiği üzere, Romantizmin müzik kültürüne mirası, sıklıkla klasik müzik repertuvarı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu miras ayrıca, çok nadiren de olsa, bazen 1960'ların Amerikan karşı-kültür hareketinde The Doors gibi gruplarla yeniden dolaşıma giren William Blake, Lord Byron veya John Keats şiirleri bağlamında hatıra gelmiştir. Buna karşılık, Nordik metal müzik türlerindeki kendine özgü poetik evren, kültürel incelemeler, sanatsal ve toplumsal düşünceler tarihi gibi alanlarda hâlâ yeterince derinlemesine araştırılmamıştır.

Ben bu yazıda metal müziğin Nordik kültürde doğa, mit, toplumsal hafıza ve halk edebiyatının isyankâr ve melankolik temaları üzerinden nasıl Romantik bir damar taşıdığını göstermeyi amaçlıyorum. Bunu yaparken bir yandan da 1980'lerden 2020'lere uzanan küreselleşme dönemecinde kültürel birer temsil aracı olarak metal müzik gruplarının aslında Kuzey Avrupa Romantizminin geç modern dönemdeki kültürel mirasçıları oldukları tezini öne sürmeyi hedefliyorum. Çalışma boyunca ele aldığım dönemin belli başlı gruplarının şarkı sözleri, sahne temsilleri, politik-poetik yönelimleri üzerinden eleştirel söylem ve kültürel temsil analizi yöntemleriyle bu estetik üretimin toplumsal-kültürel yansımalarına dair bazı çıkarımlar üretmeye çalışacağım.

Kuzey Romantizmi için arka plan bilgisi: Fiyortların ve dağların çağrısı

Romantizm, yalnızca bir edebî-estetik sanat akımı olarak doğmadı ve hiçbir zaman bu çerçeveyle sınırlı kalmadı; on dokuzuncu yüzyıl boyunca, giderek genişleyen bir anlam arayışının ve bir varoluş biçiminin ifadesine dönüştü. Aydınlanma'nın ve bilimsel rasyonalizmin damgasını vurduğu ilerlemeci çağda, Fransız Devrimi'nin yarattığı politik altüst oluşlarla ve Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkar-

dığı sosyoekonomik "yeni düzen"le birlikte şekillenen bir tepkiydi. Romantik tutum hem bir isyan hem bir melankoli olarak belirdi; feodal dünyadaki cemaat yaşamının –önce fiilen, sonra hukuken– çözülmesi, hızlı kentleşme ve bireyin köksüzleşmesiyle birlikte doğaya, geçmişe ve bireysel iç dünyaya yönelen bir tahayyül ortaya çıktı. Bu hareket yalnızca duygusal bir yoğunlaşma, sarsıntı ya da coşku değil, terk edilenle, yitirilenle, unutulanla yeniden bağ kurma arzusunu da içeriyordu. Dolayısıyla Romantizm sadece Eski Rejim'e ya da kadim zamanlara dair muhafazakâr bir nostalji ve melankoli değildi, o aynı zamanda varoluşsal bir eksikliğe duyulan özlemi ve bu özlemin taşıdığı yakıcı enerjiyi de bünyesinde barındırıyordu.

Romantizmin temel özelliklerini ve yönelimlerini etikten estetiğe, politikten kültürele, yakın geçmişin arabeskinden metal müziğe dek birçok yerde görmek mümkündür. Bu yazının kapsamına aldığı Norveç, İsveç, Danimarka, Finlandiya ve İzlanda gibi ülkelerde sertlik düzeyine göre black metal, doom metal, folk metal, Gotik metal ve Viking metal gibi isimlerle sınıflandırılan müzik türleri kayıp, tükenmiş, yıkık, depresif, melankolik, tanatofil, isyankâr, hiddetli, saldırgan, patlayıcı farklı yüzleriyle bize Romantizmin büyük mirasını hatırlatan ezgiler, sözler ve temalar sunmaktadır. Nordik metal müziğin değişik türlerini ortaklaştıran ve arabeskin dertli isyanından yahut Avro-Amerikan metal müzik türlerinden ayrışmasını sağlayan başlıca özelliği doğaya, Kuzey mitolojisinin detaylarına, Kilise ve din karşıtlığına ya da psikanalitik düzeylerde insan ruhunun karanlıklarına yönelmesinde görülmektedir. Viking metalden black metale değin tüm bu müziklerde, en naif biçimleriyle bireyin yalnızlığı, modern toplumun yabancılaştırıcılığı ve doğanın ardıçkuşlarından heybetli dağlara dek her haliyle yüceliği gibi Romantizmin gündüz kuşağı diyebileceğimiz temalar merkezî bir yer tutarken iblisler, ejderhalar, yılanlar, mezar yaratıkları, felaket ve kıyamet anlatıları da alacakaranlığın ya da karanlığın temaları olarak bolca işlenmektedir. Bu kültürel repertuvar sert Kuzey iklimiyle, zengin bir mitolojiyle, masalların, şarkıların birikimiyle ve elbette coğrafyanın sunduğu malzemeyle doğrudan alakalıdır. Bu bakımdan İngiliz ve bilhassa Alman Romantizmlerinin resim ve şiir sanatının on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren, başta Henrik Steffens gelmek üzere, bir grup sanatçı ve düşünür tarafından İskandinav estetik kavrayışına kazandırılmasıyla birlikte[1] sıkça işlenen temaların neredeyse iki yüz

1 Jakob Stougaard-Nielsen'in çalışmasının ilk kısmı (2020: 168-177) bu geçişin tarihini çok iyi anlatmaktadır. Onun anlatımını özetlersek, Danimarkalı-Norveçli jeolog ve doğa felsefecisi Henrik Steffens (1773-1845), pek çok çağdaşı gibi eğitimini Almanya'da almış, özellikle Jena Romantiklerinden Friedrich Schelling'in (1775-1854) zihin açıcı *doğa felsefesi* (*Naturphilosophie*) derslerini takip etmiştir. Ancak Steffens, yalnızca bir izleyici olmakla yetinmemiş, 1802'de Kopenhag'a döndüğünde verdiği derslerle İskandinav Romantizminin altın çağını başlatmıştır. Bu dersler aracılığıyla şairler, tarihçiler, ressamlar ve din adamlarıyla birlikte Schelling'in "Her parça bütün için, bütün de her parça için vardır," ifadesiyle özetlenen organik doğa tasavvurunu popülerleştirmiştir. Steffens'e göre, minerallerden bitkilere, hayvanlardan insana, kültürel tarihin akışından yerkürenin katmanlarına ve gökyüzüne kadar her şey ortak bir ruhla birbirine bağlıydı. Bu bütünlük içinde şairlerin rolü ise özeldi: Şair, duyumların çağrışımlarını kayda geçi-

yıl sonra metal müzikte yeniden yorumlandığını görmek hakikaten ziyadesiyle ilgi çekicidir.

Bu yazıyı daha anlaşılır kılmak adına belki de Devrim Çağı (1780'lerden 1848'e) Romantizminin şehre karşı doğayı, Aydınlanmacı rasyonalizme karşı mitolojiyi ve bilimsel-seküler kültüre karşı folklorik-âvâmî kültürü nasıl işlevselleştirdiğini anlatmak iyi olacaktır. Bu birikimin yirminci yüzyılın son yirmi yılına devrolan mirasını Nordik metal müzik gruplarının imgelerine, ele aldıkları konulara, anlattıkları hikâyeleri mırıltı ve hırıltılardan brütal çığlıklara nasıl bir ses aralığında dile getirdiklerine neo-Romantik tahayyülün modern versiyonunu tartışmak anlamlı olacaktır. Bu yolla Kuzey ülkelerinin ıssız karanlıklarından gelen ürkütücü seslerin aslında kıpırtısız ve donuk değil, aksine, son derece fırtınalı bir kültürel karakterin yankıları olduğunu gösterebilmeyi umuyorum.

Romantizm, mit ve doğanın ruhu

Sanayi Devrimi'nin dehşet verici ıstıraplarından doğaya ve mâziye sığınan İngiliz ve İskoç Romantizminin temsilcileri için yeryüzü bir manzara olmanın ötesinde anlamlar taşıyordu; doğa, kimi zaman huşu içinde varlık zincirinin bir parçası olduğunu hissettiren varoluş mekânı, duvarı-çatısı olmayan uçsuz bucaksız bir mabetti. Doğa, varlığın eviydi. Heybetli dağlar, tehlikeli kayalıklar, derin vadiler, ferahlatıcı rüzgârlar, yıkıcı fırtınalar, balta girmemiş ormanlar ve yaşam cıvıltısını seslendiren nehirler, çağlayanlar, göller; insan ruhunun tüm karmaşık soru ve sorunlarının olumlu veya olumsuz karşılık bulduğu simgesel aynalardı âdeta. Muhtemelen Fransız Romantizminin öncü ressamı Eugène Delacroix da Britan-

rerek maddi dünya ile tinsel ruh arasındaki bağı kurabilir ve bu bağı estetik bir uyum içinde ifade edebilirdi. Steffens'in dinleyicileri arasında, daha sonra "Kuzeyin Homeros'u" ve "milli şair" ilan edilecek Adam Oehlenschläger (1779-1850) gibi isimler de yer alıyordu. Almancanın resmî dile dönüştüğü ve ülkenin giderek Alman etkisi altına girdiği Danimarka'da, Schelling'in etkisi yalnızca Steffens ve şair arkadaşlarıyla sınırlı kalmayacaktı. Aslen İsveç Pomeranya'sından olan ünlü Alman ressam Caspar David Friedrich'in ikonik *Der Wanderer über dem Nebelmeer* (*Sisler Denizi Üzerindeki Gezgin*, 1818) tablosu da büyük bir Romantik Devrim yaratacaktı. Napolyon Savaşları sırasında İngiltere karşısında alınan ağır yenilgi sonucu Danimarka ekonomik olarak iflas etti ve topraklarının büyük kısmını oluşturan Norveç'i İsveç'e kaptırdı. Bu politik sarsıntılarla eşzamanlı olarak, doğa felsefesinden ilham alan bir grup romantik milliyetçi ressam, insan ile coğrafyayı parça-bütün ilişkisi içinde, organik bir bütünlükle resmeden manzara çalışmaları üretmeye başladı. Bu estetik yönelim zamanla İskandinav kolektif kimliğinin de, ayrı ayrı her bir ülkenin milli kimliğinin de şekillenmesine yön veren özgün bir romantik anlatım biçimine dönüştü. Doğal manzaraları insanın âli duygularını harekete geçirmek üzere kullanan ressamlar arasında Friedrich'in Dresden'de öğrencisi ve arkadaşı olan Norveçli Johan Christian Dahl (1788-1857) ve onun Norveç Romantizmi için milli bir sembole dönüşen görkemli tablosu *Fra Stalheim* (*Stalheim'dan Görünüm*, 1842) özel bir yer tutar. Ancak elbette Danimarkalı Christopher Wilhelm Eckersberg (1783-1853) ve Thomas Lundbye'nin (1818-48) gibi isimler vardı. Daha sonraki milli kimlik ve milli coğrafya eşleştirmelerinde örneğin İsveçli Anders Zorn (1860-1920) *Yazortası Dansı*'nda olduğu gibi, folklorik ve pastoral temalara yöneldi; Finlandiya'da ise Akseli Gallén-Kallela (1865-1931) gibi sanatçılar Kalevala destanı ve Fin mitolojisinden esinlenerek epik, çarpıcı, etkileyici peyzajlar resmetti. Milli Romantizm bağlamındaki İskandinav resmini ortaklaştıran şey, korku ve huzurun iç içeliğidir. Bu konuda ayrıca bkz. Gunnarsson, T. (1998); Olwig, K.R. ve Jones., M. (2008) ve Müller-Wille, K. (2016).

yalı çağdaşlarıyla çok benzer hislere sahip olduğu için, "Dağlar, biz Romantik olduktan sonra güzelleşti" hatırlatmasını yapmıştı. Sanayi toplumunun doğuş ve gelişim sürecinde, Caspar David Friedrich'in tablolarındaki ıssız kayalıklar, kale yıkıntıları, izbe mezarlıklar, fırtınalı denizlerin kıyıları, buzullar ve karla kaplı ormanlar, tıpkı William Wordsworth'ün şiirlerindeki göl kenarları, çiçek tarlaları, enkaz halindeki kiliseler ve sisli vadiler gibi, ruhun –güçlü bir yalnızlık hissine rağmen– "görkem" ve "yüce" hissini aramasını temsil ediyordu (Aksakal, 2021: 113-129; Wordsworth, 2020). Dünyanın bu şekilde kavranışı doğanın insanla düşman değil, birbirini tamamlayan veya birbiriyle iç içe geçen bir varlık ağı olarak görülmesine kapı aralıyordu. Friedrich Schelling'in "doğa felsefesi" tezinde sistemleştirdiği şeyi, Novalis *Sais Çırakları*'nda şairane bir dille ifade ediyordu: Doğa bir matematikçinin eseri olmaktan ziyade bir şairin eseriydi; üstelik yıkıcı olduğu kadar yaratıcı, sessiz olduğu kadar da konuşkandı...

İskandinavya'nın ya da genel olarak Kuzey Avrupa'nın zorlu iklim koşulları, söz konusu doğaya dönük bakışın çok daha yoğun karşılıklarını gösterecek karakterdeydi. Sert ve sonsuza dek sürecekmişçesine bir his uyandıran uzun kışlar, Güneş hiç doğmayacakmışçasına uzun geceler, kimsenin karaya sağ çıkamayacağını düşündürecek fırtınalı denizler ve bin bir çeşit yırtıcı hayvanın canavara dönüştüğü vahşi, yabani ormanlar Kuzey insanları için sadece fizikî ve dışsal bir dünya anlamına gelmiyordu; bütün bunlar fizikî çevrenin yanı sıra kültürel tahayyülün, özellikle de halkın ruhuna sinen bir dünya görüşünü derleyen sözlü kültürün temel bileşenleriydi. Bu çevresel koşullar uzun ve kasvetli bir "survivor" senaryosunda güçlü bir hayatta kalma güdüsünü, yaşam mücadelesini ve bu doğrultuda sağlam bir iradeyi zorunlu kıldığı gibi, ürün çeşitliliğindeki bariz değişim dolayısıyla –Avrupa'nın doğasının daha cömert olduğu bölgelerine kıyasla– çok başka bir yeme-içme alışkanlığını ortaya çıkarıyordu. Bu koşullar bütünü elbette aile ilişkilerinden aşiret yapılarına, ozanların türkü ve şarkılarından din ve kozmolojiye dek her düzeyde belirleyici konumdaydı. Kuzey halklarının doğaya ilişkin idraki, pastoral olmaktan ziyade epik nitelikteydi. Çoban masallarının yerine savaşçıların yiğitlik destanlarının ağırlıklı olduğu bu epik karakter, Alman Romantizminin etki alanına kısa sürede giren İskandinav edebiyatının ilk Romantik temsilcilerinden yakın geçmişin metal müzik gruplarına uzanan estetik temsil ve kurgularda kendine merkezî bir yer bulmuştur.

Benzer biçimde, mitolojiye yönelim de, yalnızca uzak geçmişin masallarıyla bezenmiş çizgiromanvâri bir anlatı değil, modernitenin bir getirisi olarak milli kimliklerin inşa sürecinde kendini bulma ve yeniden tanımlama çabasının uzantısı olagelmiştir. Yine özellikle Alman Romantizmiyle beraber kadim medeniyet ve tarih referanslarının Filhelenizm (Yunanseverlik) ve *Indienbegeisterung* (Hindistan coşkusu ya da *Indophilie*/Hintseverlik) ile beraber itibar kazanması, Yunan mitolojisine ve Hint alt-kıtasının tarihöncesi zamanlardan kalma karmaşık mirasına olduğu gibi, antikçağlardan Ortaçağ'a uzanan Nordik kavimlerin men-

kıbe ve mitlerinin Gotik (sonralarıysa neo-Gotik) tasvir ve temsillerine büyük bir heyecan duyulmasına yol açmıştır. Bütün bunlar dolayısıyla Kuzeyli halklar arasındaki ilk dönem Romantizmle beraber Hıristiyanlık-öncesi çağların inançlarına ilişkin yükselen ilgi, kadim bilgeliğe (bardlara, şamanlara, kâhinlere, trubadurlara, sagalara, peri masallarına, canavarlarla dolu kolektif bilinçdışına, nihayetinde Odin, Thor, Loki gibi tanrılara) geri dönüş arzusuyla ilgili olagelmiştir (Ljøgodt, 2012). Alman Romantizminde Grimm Kardeşler'in halk masallarını derlemeleri, Humboldt Kardeşlerin yeryüzünün tüm dünyevi bilgisine talip olarak insanlığı yeniden yorumlamaya çalışması, Friedrich Schlegel'in Sanskrit dilinin ve Hint bilgeliğinin sırrını çözmeye talip olması, Novalis'in şiirlerinde ve romanlarında doğal, mitik ve mistik olana yönelmesi, Heinrich von Kleist'ın Kuzeye özgü bir tarzda doğaüstücü ve Gotik hikâyeler kaleme alması on sekizinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla uzanan tarihsel dönemeçte rasyonalizmin ve bilimciliğin toplumsal düşünce üzerinde hâkimiyet kurmasıyla ortaya çıkan tabloya karşı "direnmenin estetiği" olarak dünyayı yeniden büyülemeye çalışmıştır.

Bu temalar İskandinav coğrafyasının (buna farklı tarihsel ve toplumsal bağlamlarda öncelikle İzlanda, belli ölçülerde Britanya, Baltık halkları ve Kuzey Almanya'yı da katmak mümkündür) kültürel mirasında çok vurgulu bir şekilde yer almaktadır. İskandinav mitolojisi, devler, tanrılar, ölüler diyarı ve kıyamet anlatılarıyla Romantik tahayyülün hem korku hem huşu dolu evrenini şiirlere, hikâyelere, masallara, romanlara, resimlere, tablolara olduğu gibi, müziğe de davet etmektedir (Kupermintz, 2016). Dehşet verici bir kıyamet yeri olarak işlenen Ragnarök, aynı zamanda döngüsel bir yeniden doğuşun, hatta bengidönüşün (*die ewige Wiederkehr des Gleichen*; aynının sonsuz dönüşü) ifadesidir. Bu kozmolojik kavrayış yakın geçmişte akademik ve edebi yeniden üretimlerin malzemesi olduğu kadar, Nordik metal müzik türlerine de ilham vermektedir. Öyle ki, 1980'li yılların sonlarından itibaren metal müziğin "kara(nlık)" alt-türlerinde yükselen güçlü bir mitik çağrı dikkat çekmektedir. Bathory'nin göklerden ateşler yağdıran, yeryüzünü buzlarla kaplatan bir kudreti temsil ettiği 1991 tarihli *Twilight of the Gods* albümünde yer bulan gürültülü ve mutantan şarkı sözleri (pekâlâ neo-Nazi bir ideolojinin temsilcilerine yakın bir mitoloji kuruyor gözükse de) sadece savaşçı bir ruhun hasımlarına ve kadere meydan okuması değil, romantik bir kültür milliyetçiliğinin kimlik inşa sürecinin rötarlı bir parçasıdır. Norveçli Enslaved, İsveçli Amon Amarth, İzlandalı Skálmöld gibi Viking/pagan metal gruplarının şarkılarında tek-gözlü tanrı (Odin), kaleler, mabetler, savaşçılar, devler, canavarlar, ölüler, kurtlar, buzullar, ormanlar, denizler, yerüstü ve yeraltı birbiriyle iç içe geçerek âdeta tüm dünyada ilgi gören *Game of Thrones* dizisinin neo-epik, neo-Gotik ve drama yönlerini tamamlayan fantastik-mitik boyutuyla milyonları aşina kıldığı Ormanın Çocukları, Akgezenler, İlkinsanlar gibi karakterleri hayal ettirmektedir –nitekim diziye ilham olan George R.R. Martin imzalı roman serisi *Buz ve Ateşin Dansı*'nın bu tipleri J.R.R.

Tolkien'in *Yüzüklerin Efendisi* adlı romanından türettiği, onun da neredeyse tüm esin kaynağının İzlanda sagaları, eddaları ve daha genel itibarıyla Nors mitolojisi olduğu bilinmektedir.

Bu kültürel zeminde Romantik mitolojinin Kuzeyli metal müzik üzerindeki etkileri daha görünür hale gelmeye başlamaktadır. Elbette tanrılar diyarından seslenen şarkı sözleri her zaman "Kneel before my sword! No mercy! Your time has come to die! This is the ride for vengeance!" (Amon Amarth) şeklinde alevler saçıyor değildir. Örneğin doom metalin kurucu gruplarından Candlemass'in "Solitude" adlı ünlü doom ağıtı, ballad formuna bürünen "I'm sitting here alone in darkness / Waiting to be free" gibi sözleriyle, Alman ressam Caspar David Friedrich'in *Der Wanderer über dem Nebelmeer* tablosunda uçurumun kıyısında, hayatla ölüm arasında duran sırtı izleyiciye dönük figürün ölüme yakın hissiyatını müziğin diline taşıyor gibidir. Doom ve Gotik müziğin death-doom, funeral-doom gibi versiyonlarda buluşan ağır melankolik ve depresif havası genel olarak Novalis'in *Geceye Kasideler*'i ölçüsünde ölümcül bir enerjiye (*destrudo*ya) sahiptir. Gotik metal grubu Tiamat ise "Gaia" adlı görkemli doom-Gotik eserinde, söz konusu "yaşamın kıyısında"lığa ekolojik bir hassasiyet de katacak ölçüde öz-yıkımcı ve felaketçi bir dil tutturur. Örnekleri çoğaltmak konuya aşina olanlar için hiç zor olmayacaktır diyerek şimdilik Nordik Romantizmin –Yahya Kemal Beyatlı'nın Polonya'ya ilişkin "İslav kederi" tabirinden ilhamla– "İskandinav kederi" diyebileceğimiz yönüne ilişkin bahsi toparlamış olalım.

Doğa, yüce ve metafizik derinlik

Romantik düşünce için doğa, yalnızca estetik bir kaynak değil; insanın sınırlarını fark ettiği, kendisini aşan bir güçle karşı karşıya geldiği bir deneyim alanıdır. Bu bağlamda doğa ne özgürlük ve huzur hissidir ne de sadece bir manzara unsurudur. Aksine, doğa, bireyin küçüklüğünü ve varoluşun ağırlığını hissettiren, kimi zaman ürkütücü, fakat her zaman etkileyici bir güç olarak karşımızdadır.

İskandinav coğrafyasında bu duygu diğer pek çok yere nazaran çok daha yoğun hissedilir. Fiyortlar, dağlar, ormanlar, kayalıklar, Kuzey denizleri ve Kuzey ışıkları gibi doğal öğeler hem fizikî hem de sembolik olarak insanın sınırlarını belirlemiştir. Nordik metalin doğayı alımlaması ve onunla kurduğu ilişki de haliyle yüzeysel ve yapay bir temas değil, alabildiğine derinliklidir. Zira doğa bölge halklarının yaşam felsefesinde bir sahne değil, anlatının ve deneyimin bizzat kendisidir.

Romantik düşünce için doğa, aşkın bir gücün ifadesidir; kudretli, azametli, bazen kayıtsız ve bazen de yıkıcı bir varlığın... İskandinav edebiyatında ve resim sanatında genellikle olduğu gibi, Nordik metalde de doğa, doğrudan doğruya pastoral bir ferahlık imkânı sunmaz; aksine, doğa insanı küçülten, ona sonsuzluk duygusu veren yüce bir güçtür. Yani doğa, fiyortların, buzulların, kara or-

manların ve *aurora borealis*'in (kutup ışıklarının) çağrıştırdığı o yoğunluk yalnızca fizikî coğrafyanın göz alıcı dekorasyonu değil, barınma ve beslenmeden eğlenme ve ölüm ufkuna dek her şeyi belirleyen, kısacası yaşamla kurulan ilişkinin kendisi ve toplumun *psişe*sidir.

Bu yaklaşımı karşıt örnekler eşliğinde çok daha isabetli bir biçimde kavrayabiliriz: Finlandiya'nın pagan metal türündeki önemli gruplarından Moonsorrow hemen hemen bütün albümlerinde doğayı epik bir yıkım ve yücelik alanı olarak kurgulamaktadır. Örneğin "Suden Tunti" adlı ünlü şarkısında grup, devasa kurt ve deniz ejderhasıyla Odin'in yüzleşmesi konusunu işlerken bir yandan da ölüm, hiçlik, boşluk atıflarıyla dünyanın sonunu müjdelemektedir. Moonsorrow'un "Güneşin ölümüyle yeni bir dünya doğar" sözleriyle kozmik bir yolculuğu anlatmaya koyulduğu "Jäästä Syntynyt / Varjojen Virta" ve devler diyarından hikâyeler anlattığı "Jotunheim" gibi uzun ve kara-epik balladlarında da acı ve ıstırap dolu çağrışımlarla yüklü buzullar, fırtınalar, ıssızlık, kayboluş ve ölüm, Kuzey insanının doğa idrakini çerçeveleyen devasa metaforlar olarak kullanılmaktadır. Bu anlatılarda doğa, Caspar David Friedrich'in buz kaplı Kuzey Denizi, Baltık sahili ya da orman içindeki virane manastır tablolarında (veya Jack London'ın Kanada-Alaska dağlarının eteklerinde geçen hayatta kalma temalı hikâyelerinde) resmedildiği gibi, hem büyüleyici hem de ölümcül düzeyde tehdit edicidir. Moonsorrow'un bu estetiği, doğayı mitolojik ve tarihsel bir felaketler döngüsü olarak ele almakta; Wagnerci ve Nietzscheci yeni bir anlam inşa etmeyi önermektedir: Zira yıkım, anlamın başlangıcıdır.

Öte yandan 2000'li yıllardan günümüze Nordik halk müziğini metal ezgilerle sentezleyen Norveçli grup Wardruna, doğayı mistik bir uyum ve vahdet hissiyle yorumlamaktadır. "Helvegen" gibi hayatla ölümü birleştiren –şarkının ismi "ölüm yolu" anlamına gelmekte– ve insanın uzun ince bir yolda gündüz gece gitmekte olduğunu hatırlatarak yaşayanlara "Walhalla bekliyor!" demektedir. Odin'in gözünü bilgelik için feda ettiği yerde, soğukta ve karanlıkta Hel'e (ölüler diyarına) yürürken, bilgeliğin habercisi kuzgunları ardında bırakan yiğit bir karakterin yaşamdan ölüme kaçınılmaz varoluşsal geçişini anlatan kaside ya da ilahi türündeki bu eser Viking folklorunu diriltmeyi amaç edinmektedir. Burada olduğu gibi, Wardruna'nın diğer parçalarında da rüzgâr, su ve hayvan sesleri müziğin fonu değil, âdeta doğal bileşenleridir. Bu yönelim –Kuzeyin hikâye anlatıcılığının olmazsa olmazları kabul edilebilecek kuzgunlar, kurtlar, soğuk, karanlık ve (zindandan mezara) yeraltı temalarının çerçevelediği bir tahayyüle sahip olmanın ötesinde– Novalis veya Hölderlin gibi Alman Romantik şairlerin sezgisel doğa kavrayışına ve sonsuzluğa açılan kapı olarak ölüm arzusuna da ziyadesiyle yakın durmaktadır. Doğa burada ruhsal bir muhataptır; ona dönüş olarak ölüm, "Topraktan geldik, yine toprağa döneceğiz" anlayışından biraz daha farklı bir bengidönüş fikriyle ve pagan bir mistisizmle yüceltilmektedir.

Danimarkalı bir grup olan Myrkur, kadın vokal zarafetiyle folk ve black metal

arasında bir köprü kurarak 2010'larda Nordik metal janrında hem melankoliyi hem de dişil gücü taşıyan bir anlatının temsilcisi olmuştur. İblisle mücadeleye odaklanan "Ulvinde", Thor'un, kafatası ve kemiklerden oluşan bir taht ve çürüyen ceset kokuları karşısında ölümle yüzleşmesine dair mitolojik bir anlatı sunan "Tor i Helheim", Kuzey kozmolojisinin kutsal hayat ağacından (dişbudak ağacı) söz eden "Leaves of Yggdrasil" gibi şarkılarıyla 2015'ten beri giderek artan bir ilgiyle karşılanan Myrkur'un "Ella" parçasında yankılanan sesler, neredeyse Novalis'in genç yaşta yitirdiği nişanlısı Sophie'yi aradığı *Geceye Kasideler*'in melankolisiyle örtüşür: "Sen çökeceksin, ben serpileceğim."

Norveçli bir folk ve black metal grubu olarak çıkış yapan Ulver de 1995 tarihli atmosferik pagan tarzını denediği *Bergtatt* albümüyle tam olarak bu hissiyatın müzikal bir izdüşümünü sunmuştur. Albümün ismi "dağların büyüsüne kapılmış" anlamına gelmektedir ki bu başlı başına Romantik bir tema olarak iki yüz yılı aşkın süredir Kuzeyli şairlerce ve ressamlarca işlenmektedir. Huldra adlı orman perisinin ayarttığı genç bir kızın öyküsünü anlatan bu uzun ballad albümü, beş hikâyeyi iç içe geçiren beş şarkıdan oluşmaktadır. Norveç folklorunun karanlık ve bunaltıcı yönünü işleyen Ulver, mağaralar, orman cinleri, ruhlar, elfler, devler, nehirler, dağlar karşısında insanın doğayla temasının cazibesi kadar tehlikesini de gösterir; doğaya karışma arzusu hem bedensel hem de ruhsal bir dönüşüme yol açan –yolda nelerle karşılaşacağınızı asla bilemeyeceğiniz– bazen karanlık, bazen mistik, bazen özgürleştirici, bazen mahvedici bir yolculuktur. Bu tema, hemen fark edileceği üzere, Coleridge'ten Lord Byron'a, Kleist'tan Poe'ya dek on dokuzuncu yüzyıldaki Gotik-Romantik edebiyatın "doğada kaybolma" temasının post-modern bir yansımasıdır ve insan-doğa ilişkisinin bu yönü metal müzikte bir hayli revaçtadır. Örnekler arasında kaybolmamak ve sözü daha fazla uzatmamak adına bu bahsi şimdilik burada toparlamış olalım.

Özetle, Nordik metal grupları bu kara(nlık) ya da alacakaranlık estetiğe öylesine içkin biçimde bağlıdır ki, müzikleri âdeta "İskandinav kederi"yle örülmüştür. Kırk yıla yakın birikimiyle bu grupların eserlerindeki atmosferik yapılar, uzun ve tekrarlayıcı pasajlar, melodik karanlık veya kör noktalar sürekli biçimde doğayla kurulan ilişkinin bu kısmını kasvetli bir biçimde temsil edip güçlendirmektedir.

Nordik metalde doğa, tıpkı Romantik gelenekte olduğu gibi, aşkın bir hakikatin izini taşımaktadır. Bu müzik doğayı temsil etmekle kalmaz, doğa aracılığıyla modern bireyin iç dünyasını da ona varoluşun yönünü –Heidegger'in *Varlık ve Zaman*'ından ilhamla söyleyecek olursak ölüme-doğru-varlığın (2019: 355-398) yolunu– gösterecek şekilde yeniden kurmaktadır. Yeniden bir ikiliğe başvurarak ifade edecek olursak Ulver, Bathory ve Moonsorrow gibi grupların müziği insanı doğanın dehşetiyle yüzleştirirken, Wardruna ve sahneye pagan şamanların kıyafetleriyle çıkarak bin yıllık kemik enstrümanlarla âyinvâri müzikler yapan Heilung gibi neo-pagan gruplar doğayı kutsal ve konuşan bir varlık olarak müziğin

öznesi hâline getirmektedir. Her iki yaklaşım da –bilhassa yakın geçmişte Batılı spiritüalist çevrelerin geniş ilgisine mazhar olmayı başaran ikinci gruptakiler– modern bireyin doğadan kopuşuna ve yabancılaşmasına karşı geliştirilen estetik, felsefi, duygusal direniş girişimleri olarak nitelendirilmektedir.

Romantizm, milli mitoloji ve halk belleğinin ritmi

Aydınlanmacı Klasisizmin salon kültürüne karşı gelişen Romantik tepki, Rousseaucu ve Herderci yaklaşımların halk kültürüne yönelişinde somutlaşmıştır. Bu yöneliş –adı konmamış bir "halka doğru" hareketi olarak– yalnızca nostaljik bir arayış değil, aynı zamanda yükselen liberal-halkçı-milliyetçi politik taleplerle birlikte, kültürel ve metafizik unsurları keşfetme merakının da tezahürüdür. Halkın ezgileri, ritüelleri, gelenekleri, masalları ve efsaneleri, onun hem aklını hem de ruhunu yansıtmaktaydı. On dokuzuncu yüzyıl boyunca tartışılan ve kullanılan "Volksgeist", "national spirit", "common sense", "volonté générale", "Logos tou Dēmou", "Volkswille" gibi politik kültürel kavramlar ise milletin ya da halkın iradesini anlamaya yönelik kapsayıcı ve derinlemesine merakın ifadeleriydi. Devlet, millet ve vatan mitleri ile bunları estetikleştirmekte kullanılan tüm efsaneler, tarihsel bulguları ve tarihyazımındaki dönüşümü yönlendirecek etkideydi. Halkın aklına ve ruhuna değer atfedilmesi, onun hafızasına ve geçmişinin mirasına da yakından bakmayı gerektiriyordu.

Kuzey halkları için de aynı şablon geçerliydi: Kabaca 1000-1250 yılları arasındaki yüksek Ortaçağ'da Hıristiyanlığın kabulüyle beraber yaygınlaşan Kilise-merkezli dünya görüşü, Vikingler ve öncesinin tarihine ilişkin esaslı bir "hafıza kaybı" (*cultural amnesia*) yaratmış, İskandinav halklarını sömürgeleştirmişti (Kahn-Harris, 2007: 40). Buna on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren organik, yerel ve tarihsel olanın karşısında evrenselci Aydınlanma felsefesinin ve yükselişteki bilimciliğin etkisi de –Sanayi Devrimi çok uzun bir süre boyunca İskandinav coğrafyasına pek fazla uğramamıştır– dahil olduğunda, köksüzleşme olarak nitelenen toplumsal başkalaşım süreci hızlanmıştı.

On dokuzuncu yüzyılda Elias Lönnrot'un dünyanın yaratılışı temalı Fin destanı *Kalevala*'yı derlemesi (1835) ya da Ludvig Lindeman'ın 1840'lardan 1860'lara dek köy köy gezerek Norveç şarkı ve türkülerini kayda geçirmesi yalnızca folklorik bir kayıt oluşturma çabası değildi; bu, diğer her yerde olduğu üzere, modern bir ulusun ya da uluslaşmaya çalışan bir toplumun kadim bir hafızayla temellendirilmesi, geçmişiyle ve doğasıyla (dil, tarih ve coğrafyasıyla) yeniden bağ kurma çabası anlamına geliyordu. Aynı doğrultuda Hans Christian Andersen'in halk masallarını derlemesi de Romantik halkçı tahayyülün Danimarka'daki güçlü yansımalarından biriydi. Andersen'in 1835'ten itibaren kayda geçirdiği masallar çocuklara hitap etmekle yetinmiyor, Dan halkının geçmişine ve kolektif bilinçaltına yönelen bir ulus-inşası mesaisine dönüşüyordu.

Tarihyazımı da bu kültürel uyanışın bir parçasıydı. Türkiye'de *İskandinav Mitolojisi: Tanrılar ve Kahramanların Efsanesi* (2019) adlı kitabıyla bilinen Peter Andreas Munch (1810-1863) gibi tarihçiler, Viking Çağı'nı tarihsel bir dönem olmanın ötesinde, milli kimliğin kökeni olarak yeniden inşa etme mesaisine giriştiler. Tarih on dokuzuncu yüzyıl boyunca bir nevi "ulusal anlatı"ya dönüşürken mitler, efsaneler ve tarihsel bilgiler birbirine karışıyordu. Bu melezleşmeler ve yeni anlatılar eşliğinde milli kimliğe ilişkin "hakikat", basın-yayın faaliyetlerinden okullarda öğretilen bilgilere kadar tüm araçlarla yeniden –hatta tekrar tekrar– şekilleniyordu.

Bu dönemde İsveçli Esaias Tegnér (1782-1846), Danimarkalı Adam Oehlenschläger (1779-1850), Norveçli Henrik Wergeland (1808-1845) ve Finlandiyalı Johan Ludvig Runeberg (1804-1877) gibi İskandinav Romantizminin ilk ve en etkili temsilcileri sayılan şairler, ulusal estetiğin ulus-inşa sürecinin asli bir parçası olarak işlevselleştiği süreçte sadece edebiyatçı olarak değil, âdeta birer milli kahraman muamelesi gördüler (Hermansson, 2015; Rix, 2015; Müller-Wille, 2016; Tegnér, 2025). Memleketlerinin tarihini ve doğasını, yaşadıkları yerin güncel ihtiyaçları doğrultusunda yeniden yorumlayan ve toplumlarına kültürel derinlik hissi veren roman, hikâye ve kolayca ezberlenip dilden dile dolaşabilen şiirleriyle, okurlarına, vatanlarına yeni bir gözle bakmayı öğrettiler. Bilhassa Tegnér'in 1825 tarihli *Frithiof'un Destanı* eski İskandinav destanlarını Romantik bir duyuşla yeniden işleyerek ele alıp aşk, kader ve şeref gibi temalar etrafında bir Kuzey estetiği tanımlamayı başardı.

Karanlık tabuları işleyerek toplumsal bilinçdışını açığa çıkaran Henrik Ibsen (1828-1906) ile toplumsal trajedileri anlatan eserlerin yazarı Knut Hamsun (1859-1952), Norveç'i halkının kimliğiyle şekillendiren ve onu dünya kültürünün bir parçası kılan kültürel ikonlardır, onlara ancak *Çığlık*'ın ressamı Edvard Munch (1863-1944) eşlik edecek düzeydedir. Romantik doğa ve halk kültürü temsilleriyle, hatta halkın yaşamını idealize etmesiyle tanınan bir diğer ressam Adolph Tidemand (1814-1876), özellikle fiyort ve kıyı manzaralarıyla tanınan Hans Gude (1825-1903) ve doğayı ürkütücü bir güç olarak resmeden Peder Balke (1804-1887) gibi isimler bu listeye belki kısmen eklenebilir. Bu isimlerin tamamı Kuzeyin melankolisi, depresyonu, ıssızlığı, donukluğu, her şeyin ve herkesin birbirine uzaklığı gibi içsel sorunlarla beraber geçmişin nostaljisini ve mitolojisini eserlerinde işlemiş; Kuzeyin iklimini ve doğasını çalışmalarının merkezine almıştır.

İsveç'teyse Erik Gustaf Geijer (1783-1847) bir tarihçi, şair ve besteci olarak İsveç folkloruna ve Viking geçmişine duyduğu ilgiyle anılmaya değerdir. Viktor Rydberg (1828-1895) de roman ve şiirlerindeki mitolojik ve felsefi derinlikle Nordik kozmolojinin benimsenmesine asli katkılar vermiştir. Onlarla beraber, on dokuzuncu yüzyıl İsveç edebiyatının 1990'lardan sonra Türkçeye de çevrilen saygın isimlerinden August Strindberg (1849-1912) ve "İskandinav ruhu"nu tüm Avrupa'ya tanıtan Selma Lagerlöf (1858-1940) akla gelmektedir.

Benzer şekilde, ülkesinin milli şairi addedilen Jónas Hallgrímsson'un (1807-1845) şiirlerinde İzlanda'nın doğası, bir coğrafi gerçeklikten çok, mitik bir aidiyet alanı olarak temsil edilmiştir (Egilsson, 2010; ayrıca bkz. Oslund, 2005). Romantizmin bilimsel bilgiyle mitolojik anlatılar arasında kurduğu yer yer gerginleşebilen o özgün denge burada da hissedilmektedir: Bilimsel bilgiler çerçevesinde akılla anlaşılması istenen bir dünya aynı zamanda duyguyla kavranan büyülü bir kozmostur.

Kısacası, Romantizmin Kuzey halklarının entelektüel ve sanat dünyasında kök salışı, onların tarih, coğrafya ve kültür anlayışlarında bir paradigma değişimini tetiklemiş, mâzinin keşfi derinleştikçe toplumların "Hıristiyan" ve "toprağa bağlı köylü" kimlikleri sorgulamaya açılmıştır. Şiir, masal, tarih, resim ve müzik aracılığıyla yüzü geçmişe dönük olarak inşa edilen yeni kolektif kimlik etraflarında şekillenen tartışmalar, milli ve milletlerarası tarihyazımının sınırlarını netleştirmiştir. Lejander tarihçilik bir noktada, kendisinden daha ciddi olan bilgi-belge-bulgu tarihçiliğine alan açarken, bir yandan da efsanelerin teyit ve kayıt bulmasına önayak olmuştur. Halkın ruhunu taşıdığı varsayılan edebi, kültürel ve folklorik unsurlar, kimi zaman tarihsel araştırmalarla birleşmiş ve kabul görmüş, kimi zamansa kurgu ile gerçeği iç içe geçiren *fake-lore* biçiminde işlev görmüştür. Bu süreç orta vadede "Biz" ve "Onlar" ayrımını derinleştiren bir kimlik söylemini de beslemiştir: Norveçliyi Dan'dan, İsveçliyi Fin'den ayıran düşünsel iklim bu kültürel hafızanın içinde gelişmiştir.

Bu folklorik damar, yüz elli yılı aşkın entelektüel birikimin ardından, 1980'lerden itibaren metal müzikle yeni bir anlatı formuna kavuşmuştur. 1990'larda bir yeraltı kültürünün ifade biçimi olan bu müzikal üretim, 2010'larda daha geniş kitlelere yönelerek yeni bir "halka doğru" hareketini başlatmıştır. Wardruna, Heilung ve Myrkur gibi gruplar yalnızca mitolojik temaları değil, aynı zamanda halk ezgilerini, kadim ritüelleri ve doğa felsefesini de güncel estetikle harmanlayarak milyonlarca insanın zihin dünyasına hitap eden işler ortaya koymaya başlamıştır. Hedningarna ve Gåte gibi gruplar ise bu çizgiyi daha folk odaklı bir yönde ilerletmiştir.

Bu müzikal anlatılar, milliyetçilik çalışmalarının önemli isimlerinden Anthony D. Smith'in etno-sembolizm yaklaşımını geliştirirken (1994, 2017) örneklerle ortaya koyduğu üzere mit, sembol ve hafızayı birleştirerek geçmişle bugün arasında kalıcı bir kültürel süreklilik yaratmaktadır. Bu durum yalnızca estetik bir tercih değil, kimlik-temelli bir savunma ve saldırganlık biçimine de dönüşmektedir. Zira 1970'lerden itibaren İskandinav toplumlarında hızla artan uzak diyarlardan gelmiş –Viking kozmolojisini ve mitolojisini incelikleriyle bilmeyen– büyükçe bir göçmen nüfusu ve kamu otoritelerince sürekli telkin edilen çok-kültürlülük politikaları, bazı radikal ya da radikalleşmeye hazır çevrelerde bu "öz-kimlik"in kıskançça (ve yer yer narsistçe) sahiplenilmesine yol açmaktadır. Böylece Kuzey'in doğasıyla, tarihiyle, mitleriyle örülü kolektif hafıza etrafın-

daki bu kimliklenme deneyimleri, 2011'de Norveç'te 77 kişiyi katleden Anders Behring Breivik'in manifestosunda açıkça görüldüğü üzere, kolaylıkla göçmen-karşıtı, İslâmofobik, Afrikafobik bir ırkçı öz-bilincin inşa edilmesinde merkezi bir rol üstlen(ebil)mektedir.

Kara Romantizm ve metal müziğin varoluşçu dili

Romantizm ruhun karanlıkta kalan derinlikleriyle de ilgilenmiş, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına dek yeni yeni şekillenmekte olan psikoloji ve psikiyatri disiplinlerinin bireysel ve toplumsal malzemesini toplayıp geleceğin uzmanları için istif etmiştir. Gotik anlatılardaki cinnet, delilik, ölüm ve lanetlenme; Nordik mitolojideki hayaletler, lanetli soylar ve tekinsiz aşklar; hepsi aynı karanlık evrenin parçalarıdır. Bu karanlık damar, özellikle black metal ve doom metal'de kendine geniş bir zemin bulur.

Tek albüm yayınlamalarına rağmen depresif black metalin önemli temsilcilerinden olan Silencer, bireyin iç çöküşünü, aklın sınırında dolaşan varoluşsal ıstırabı seslendirmiştir. Grubun 2001 tarihli kültleşmiş *Death – Pierce Me* albümünde "Rip my throat, drink my blood... Cold hands, fingers like razors... Crush my hope, rape my life" diye başlayan (ve albüme ismini veren) şarkı sözleri, acı içinde kıvranan bir Hölderlin, Nietzsche ya da Munch yankısı gibidir. Varoluşun bedenle ruh arasındaki çatışmalı halini, bazen kadife yumuşaklığıyla bazen de metalin şiddetli diliyle şiirleştiren Danimarkalı Saturnus ve Almanyalı Empyrium gibi doom metal grupları da özellikle 1990'ların sonlarında aynı yoğunlukla melankoliyi, dünyada yalnız bırakılmışlık duygusunu ve ruhsal çöküşü işlemiştir. Bütün bu grupların eserleri âdeta Kara Romantik bir şiirin sesli karşılığı gibidir; kaybolan yaşama sevincine, yitirilen güzelliklere, geçmişin hayaletlerine ve eksik kalan bir aşk hikâyesine yakılan müzikal bir kaside olarak okunabilir.

Ancak bu tür grupların şarkı sözlerinde sıkça rastlanan "sonsuz karanlık", "kayıp ataların sesi" ve "toprağın çağrısı" gibi imgeler Romantizmin doğa-mitbellek üçgenini güncel bir dile çevirmektedir. Bu karanlık ve çökmeye meyilli ruh hallerinin anlatıları sıklıkla mizantropik ve Hıristiyanlık karşıtı temalarla iç içe geçmiştir (Kahn-Harris, 2007: 40-42). Özellikle 1990'larda Norveç'teki black metal müzisyenlerinin faili olduğu çeşitli kilise kundaklamaları basit birer vandalizm örneği olmaktan çok daha fazlasıdır. Mayhem, Burzum, Darkthrone, Dimmu Borgir, Gorgoroth ve Emperor gibi gruplar, ellerine aldıkları ateşle, hem Hıristiyanlık karşıtlığının karanlık estetiğinin hem radikal yeni Sağı besleyen bir karşı-kültürün ideolojik öncüleri olmuştur (Spracklen, 2020: 89-117). *De Mysteriis Dom Sathanas*, *A Blaze in the Northern Sky*, *In the Nightside Eclipse* ya da *Puritanical Euphoric Misanthropia* gibi büyük etki (ve tepki) yaratan albümlerde Satanizm, Luciferyanizm, ateizm, nihilizm ve paganizm temalarının derinlemesine işlendiği bu dönemde, örneğin Gorgoroth'un "Kutsal Teslis yanacak / Na-

sıra'nın laneti, eğ başını" diyen "Revelation of Doom"u (1997) gibi öfke yüklü şarkılar, sadece çok-biçimli pagan kültürünü toplumsal hafızadan silen Kilise'ye karşı değil, önce Hıristiyanlıkla, sonraysa moderniteyle her yeri kontrolü altına alan tüm tek-biçimli değer sistemlerine karşı yönelen bir isyanı yüceltmiştir. *Yok Edici, ya da Çekiçle Felsefe Yapmak* (1998), *Deccal* (1996) ve *Putların Alacakaranlığı* (2003) gibi albüm isimleriyle Nietzsche'nin eserlerinden black metal konuları üreten Gorgoroth'un müziği ile Nietzsche'nin *Şen Bilim*'de dile getirdiği "Tanrı öldü ve Hıristiyanlığın Tanrı'sına olan inancın artık inanılmaz hale gelmesi şimdiden Avrupa'nın üzerine ilk gölgelerini düşürmeye başladı," ifadesini birlikte düşünmek mümkündür. İster Nietzsche'nin iddia ettiği gibi on dokuzuncu yüzyılın sonunda isterse Norveçli black metal gruplarının hızlandırmaya gayret ettiği gibi yirminci yüzyılın sonunda olsun, Hıristiyanlığın çöküşünden sonra ortaya çıkan "anlam boşluğu"nu çoğul anlamlar yaratarak gidermek bir neo-paganizmin doğuşuna kapı aralamıştır.

Bu vesileyle ekleyelim: Nordik metalin bazı temsilcilerinde gözlemlenen neo-paganizm (yeni paganlık arayışı), Kuzeylilerin Hıristiyanlaşmalarından önceki savaşçı-barbar kavimlerinin yüceltilmesiyle birleşerek 2000'li yıllardan itibaren gitgide daha fazla yer bulacakları çizgiromanlardan *The Vikings* dizisine, *The Lord of the Rings* film üçlemesinden *Assassin's Creed: Valhalla* gibi bilgisayar oyunlarına kadar genişleyen bir estetik yönelimin parçası olmuştur. Bu çerçevede, İskandinav mitolojisinin Thor, Loki gibi figürlerle fantastik Marvel evrenine taşınması, söz konusu kadim anlatıların Yunan ve Roma mitolojilerinden daha geniş bir popüler erişim alanına sahip olmaya başladığını göstermektedir. Modern mit yaratımı açısından bakıldığında, bu figürlerin neredeyse arketipik olarak Batı dünyasının kolektif bilincinde yeni bir yer edindiği rahatlıkla söylenebilir. Böylece, İskandinav mitolojisi yalnızca metal müziğin değil, Hollywood'un ve popüler kültürün de neo-Romantik hammaddesine dönüşmektedir.

Öte yandan, çevreci kozmolojilerle Kara Romantizm arasında kurulan ilişki de dikkat çekicidir. Doğanın bir yıkım ve çözüm (veya şifa) kaynağı olarak çift yönlü temsili hem metal müzikte hem çağdaş eko-felsefede yankı bulmaktadır. Doğayla özdeşleşen pagan imgeler, iklim krizine karşı doğayla yeniden bağ kurma arzusu ve modernliğin yıkıcılığına karşı etik bir öneri olarak yeniden yükselmektedir (Bate, 1991; Morton, 2016). Metal müziğin "sanayisiz" evreninde yer tutan konu, kavram ve kişilerle dolu içeriğinin yanı sıra bu yeşilci mirası sahiplenmesi, yalnızca estetik değil, transandantal bir yaşam sezgisi olarak da okunabilir.

Sonuç olarak, metal müziğin karanlık estetiği, güçlü bir doğa ve mitoloji anlatısının bütünleşik ifadesi olduğu kadar, bireyin yalnızlığına ve anlam arayışlarına da ayna tutmaktadır. Romantiklerin doğada ve uzak mâzide aradığı anlam şimdi metal müzikte radikal bir reddiyeyle ortaya çıkmaktadır. Nordik metalin öfkeli, uzlaşmaz ve haşin dili, nostaljik bir çaba olmayıp her fırsatta Hıristiyanlığın tarihsel ve kültürel hegemonyasına karşı topyekûn bir isyana dönüşmek-

tedir. Bu bakımdan, İskandinav metal müziğine dikkatle kulak vermek, onun kültürel referans dünyasındaki büyük "kutsal" boşluğunu ve bu boşluğa ilişkin yeni arayışların filizlenme çabalarına da kulak vermek anlamına gelmektedir.

Kilise çanlarının susturulması: Neo-paganlık ve kutsalın yeniden inşası

Nordik metal müziğin dünyayı romantikleştirme –yani büyüsü bozulmuş bir dünyayı yeniden büyüleme– yönelimi yalnızca mitolojik ve doğal temalarla sınırlı değildir. Bu yönelim aynı zamanda dinî olanla, özellikle de kurumsal Hıristiyanlıkla kurduğu eleştirel ilişki üzerinden belirginleşir. On dokuzuncu yüzyılın Romantikleri için de Hıristiyanlık çoğu zaman ruhu köreltip köle ahlâkını telkin eden bir kurumlaşma biçimini ifade etmiştir. Özellikle Alman Romantizminde ve onun etkisi altındaki İskandinav milli romantizmlerinde Hıristiyanlığın Akdenizli ve skolastik doğası, Kuzeyli halkların kültürel kodları, coğrafyanın tenhalığı ve ıssızlığı, birey-doğa ilişkisi ve mistik hakikat arayışları karşısında yetersiz görülmüştür. Novalis'in "Tanrı'ya giden yol kilisenin değil, hayalin yoludur," diyerek ifade ettiği şey, kutsal olanın her bir insanda yeniden keşfi ve herkesin içindeki varoluşsal sesi kendi deneyimiyle duyma arzusudur.

Benzer bir kırılma Nordik metalde çok daha sert ve radikal biçimlerde zuhur etmiş görünmektedir. Özellikle 1990'ların başında Norveç'te gelişen brütalizme ve vandalizme eğilimli black metal hareketi, Hıristiyanlık karşıtı söylem ve sembolleriyle gençlik üzerinde derin etki yaratırken muhafazakâr çevrelerden tepki çekmiş, inançlı kişilerde Satanizm korkusunu ve dehşet duygusunu yaygınlaştırmıştır. Oysa bilinmektedir ki bu karşıtlık basit bir provokatif tavır değildir ve tarihsel belleğe dayanmaktadır. Zira Hıristiyanlık, İskandinavya'ya geç geldiği halde, pagan kültürlerin yerleşik mitlerini, ritüellerini ve kutsal mekânlarını sert şekilde bastırmış; çok-tanrılı esnek bir dünya kavrayışının yerini tek-tanrılı, katı ve monolitik bir sistem almıştır.

Black metalin –Burzum'un kilise yakmaktan yirmi bir yıl hüküm giyen vokalisti ve şiddetin teorisyeni Varg Vikernes'in (2015) ifadesiyle– Hıristiyanlığı, eski Kuzey paganizmini, kültürünü ve halk inançlarını ezip geçen "yabancı ve işgalci bir güç" olarak görüldüğü açıktır. Burzum, Mayhem, Emperor gibi brütal metal gruplarının elliden fazla kiliseyi yakma eylemleri kapsamlı hapis cezalarıyla sonuçlanan ciddi suçlardır ve açıkça çok-tanrılı pagan köklere dönüş çabasının şok edici, dehşet verici bir ifadesidir. Yücenin dehşet verici ilhamını arzulayan Romantikler gibi, Nordik metal müzisyenleri de yüce ve kutsalı yeniden tahayyül etmek istemektedir; ancak onların kutsalı William Blake'inki gibi Kilisede ve Kitab-ı Mukaddes'te değil, doğada, mitolojide, ritüelde ve bazen de yalnızca içsel karanlıkta yaşamaktadır.

Bununla birlikte, ruhunun ölümünden mustarip modern birey için "Tanrı'nın ölümü"nün yalnızca bir son olmayıp yeni ve çoklu anlam arayışlarının başlangıcı olduğunu belirtmiştik. Nordik metal gruplarının şarkı sözlerinde bu anlam boşluğu sık sık karanlık imgeler, nihilist duyarlılıklar ve varoluşsal sorularla

açıkça ifade edilmektedir. Ancak bu imgesel karanlık, yalnızca yokluk değil, bir yeniden doğuşun, bir başka hakikat biçiminin de alacakaranlığıdır. Metafiziğin (Tanrı'nın) ölümüne karşı hakikatin yeryüzüne dönüşü, Nietzscheci bir tınıyla şöyle ifade edilebilir: Gök boşalmıştır ama dağlar hâlâ konuşmaktadır.

Bu bağlamlarda düşündüğümüzde, son dönemin en çok rağbet gören Nordik metal grubu olan Wardruna, Kilise'ye karşı değil, Kilise dışı alanda kutsalı aradığını gösteren yeni bir estetik yaklaşım geliştirmektedir. Runik dizge, doğa ritüelleri ve halk inanışları gibi hususlar bu arayışın temel bileşenleridir. Nitekim "Helvegen" ya da "Fehu" gibi parçaları Hıristiyanlıktan çok daha eski bir kozmolojiyi dile getirmektedir; Moonsorrow ise şarkılarında zaman zaman Tanrı-sonrasının manevi boşluk hissi üzerine düşünerek kutsalını yitirmiş bir dünyanın ağıtlarını derliyor ve ayakta kalmaya çalışıyor gibidir. Bu şarkılarda Hıristiyanlığa karşı pagan tanrılar değil, sessiz kalan doğa dile gelmektedir. Nihayetinde, bu iki farklı yönelim aynı estetik hedefe çıkmaktadır: kutsalı yeniden inşa etmek. Ancak biri (Moonsorrow) bu inşayı trajediyle, öteki (Wardruna) ritüelle kurmaktadır. Böylece Nordik metal, Romantizmin kaybettiği mâzi cennetini kendisi için yeniden yaratmaya çalışmaktadır.

Sonuç: Sisler, karlar ve yıldızlar arasında

Buraya dek anlattıklarımızdan sonra, biraz iddialı bir dille ifade edecek olursak, kültürel bir başkaldırı, varoluşsal bir arayış ve estetik bir mitoloji yaratmayı başaran Nordik metal, yalnızca bir müzik tarzı olmanın ötesinde, Romantizmin geç moderniteye taşınan bir uzantısı görünümündedir. On dokuzuncu yüzyıldaki Kuzeyli Romantik şairlerin, düşünürlerin ve ressamların doğada ve mitlerde aradığı anlam, çağımızda Nordik metal müzik gruplarının güçlü elektro-gitar sesleri, mest edici "distortion"lar, agresif davul ritimleri, sıra dışı sahne makyajları ve kostümlerle birlikte brütal, gırtlak yahut çığlık vokaller aracılığıyla peşine düştüğü hakikatle çok büyük ölçüde aynıdır. Nordik metal müzik grupları unutulmuş tanrıları, Hıristiyan ilahilerinin hatırı için terk edilmiş halk ezgilerini ve susturulmuş efsaneleri yeniden dile getirerek Hıristiyanlık öncesi uzak geçmişin hatırasını bugünün ruhuna nakşetmektedir. Melankoli, isyan ve kutsalı arayış – hepsi bu sesler dünyasında bir araya gelmektedir.

Kısacası, Romantik estetiğin doğal ve mitolojik yönleri, metal müzikle birlikte Kuzey'in fırtınalı coğrafyasında bir kez daha vücut bulmuştur. Kilise çanlarının sustuğu yerde, tanrılar ve doğa yeniden konuşma imkânına kavuşmuştur; fakat bu kez sesler Odin'in Asgard'da savaşçılar için var ettiği görkemli Valhalla'dan değil, kasvetli ve yakıcı bir gitar riff'inden gelmektedir. On dokuzuncu yüzyıl tablolarında Gotik harabelerde, fiyortlarda, buzullarda ve sıradağlarda temsiline kavuşan yalnızlık, uzaklık, ıssızlık ve terk edilmişlik hissi, metal müziğin hem içedönük hem de dışadönük patlayıcılıktaki ritmiyle kulaklıklardan benliğimize

dalga dalga yayılmaktadır. Nordik metalin Romantik ruhu, sis içinde el yordamıyla yolunu bulmaya çalışan yalnız adamın ruhudur. Bu nedenle Nordik metal müziği anlamak bir yandan da Kuzey Avrupalıların zihin dünyasını meşgul eden anlam arayışlarını ve kolektif özlemlerini anlamaya başlamak anlamına gelir.

KAYNAKÇA

Aksakal, H. (2021) "Uçurumun Kenarındaki Ressam: Caspar David Friedrich" *Dünyayı Yeniden Büyülemek: Avrupa Romantizminden Portreler* içinde, Beyoğlu Kitabevi Yayınları, İstanbul, 113-129.

Bate, J. (1991) *Romantic Ecology. Wordsworth and the Environmental Tradition*, Routledge, Londra ve New York.

Egilsson, S.Y. (2010) "Ways of Addressing Nature in a Northern Context: The Case of Jónas Hallgrímsson (1807–1845), Romantic Poet and Natural Scientist" Benediktsson, K. ve Lund, K.A. (der.) *Conversations With Landscape* içinde, Ashgate, Surrey ve Burlington, 157-171.

Graham-Dixon, A. (2016) "Dark Night of the Soul", *Art of Scandinavia*, http://www.bbc.co.uk/programmes/b073mp87

Gunnarsson, T. (1998) *Nordic Landscape Painting in the Nineteenth Century*, çev. Nancy Adler, Yale University Press, New Haven.

Heidegger, M. (2018) *Varlık ve Zaman*, çev. Kaan H. Ökten, Alfa Yayınları, İstanbul.

Hermannsonn, G. (2015) "Isles of Felicity – Negotiating a Place for Poetry in Swedish and Danish Romanticism", *European Romantic Review*, 25(4): 401-415.

Kahn-Harris, K. (2007) *Extreme Metal: Music and Culture on the Edge*, Berg, Londra ve New York.

Spracklen, K. (2020) *Metal Music and the Re-imagining of Masculinity, Place, Race and Nation*, Emerald Publishing, Bingley.

Kupermintz, E. (2016) "Midgard Calling: The Role of Norse Culture in Metal", *Heavy Blog is Heavy*, 11 Mart, https://www.heavyblogisheavy.com/2016/03/11/midgard-calling-the-role-of-norse-culture-in-metal/

Ljøgodt, K. (2012) "'Northern Gods in Marble': The Romantic Rediscovery of Norse Mythology", *Romantik: Journal for the Study of Romanticisms*, 1(1): 141-166.

Morton, T. (2016) *Dark Ecology: For a Logic of Future Coexistence*. Columbia University Press, New York.

Munch, P.A. (2019) *İskandinav Mitolojisi: Tanrılar ve Kahramanların Efsanesi*, çev. Ahmet Eliuz, Maya Kitap, İstanbul.

Müller-Wille, K. (2016) "Scandinavian Romanticism" Hamilton, P. (der.) *The Oxford Handbook of European Romanticism* içinde, Oxford University Press, Oxford, 579-598.

Olwig, K.R. ve Jones., M. (2008) "Introduction: Thinking Landscape and Regional Belonging on the Northern Edge of Europe" Jones, M. ve Olwig, K.R. (der.) *Nordic Landscapes: Region and Belonging on the Northern Edge of Europe* içinde, University of Minnesota Press, Minneapolis, ix-xxix.

Oslund, K. (2005) "'The North Begins Inside': Imagining Iceland as Wilderness and Homeland", *GHI Bulletin*, 36: 91-99.

Rix, R.W. (2015). "'In Darkness They Grope': Ancient Remains and Romanticism in Denmark", *European Romantic Review*, 25(4): 435-451.

Stougaard-Nielsen, J. (2020) "Nordic Nature: From Romantic Nationalism to the Anthropocene" Annika Lindskog, A. ve Stougaard-Nielsen, J. (der.) *Introduction to Nordic Cultures* içinde, UCL Press, Londra.

Tegnér, E. (2025) *Frithiof'un Destanı*, Beyoğlu Kitabevi Yayınları, İstanbul.

Vikernes, V. (2015) *Reflections on European Mythology and Polytheism – The Christian Triumph*, https://burzum.org/eng/library/reflections_on_european_mythology_and_polytheism/the_christian_triumph.shtml

Wordsworth, W. (2020) *Bir Bulut Gibi. Seçme Şiirler*, çev. Nazmi Ağıl, VakıfBank Kültür Yayınları, İstanbul.

Sosyal medya "demokrasi" açısından bir olanak mı? Mahsa Amini Eylemleri örneği

*Yelda Yürekli**

Özet: Demokrasi kavramı, toplum ve siyaset ilişkisi ele alınırken öne çıkan bir kavram olmakla birlikte, medya ve siyaset ilişkisi ele alınırken de öne çıkan bir kavramdır. Ancak, buradaki temel mesele demokrasinin bir yönetim biçimi, siyasi rejim olarak ele alınmasıdır. Bugün başına (liberal, doğrudan, temsilî, radikal) çeşitli sıfatlar getirilerek tartışmalara dahil edilen bir demokrasi kavrayışı vardır. Toplumda egemen olan fikirlerden ve bakış açılarından ayrı düşünülemeyecek olan bu kavrayış, "demokrasi"yi genellikle olanaksız hale getirmektedir. Bu çalışma demokrasi kavramına nasıl yaklaştığımızın ve demokrasiyi kavrayışımızın medya ve siyaset ilişkisinde nasıl rol oynadığının önemine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Bu nedenle çalışmada sosyal medya ve siyaset arasındaki ilişki yine demokrasi üzerinden, ancak Fransız filozof Jacques Ranciére'nin demokrasiye yaklaşımı temel alınarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Ranciére'nin düşüncesinde dikkat çekici olan siyasallık ve demokrasi arasında kurduğu ilişkidir, çünkü demokrasiye bakışı en temelde siyasallık ile ilgilidir. Demokrasi, siyasallığın imkânıdır. Bu nedenle her zaman bir mücadele konusu da olmuştur. Ranciére'nin demokrasi kuramı bu çalışmada Mahsa Amini Eylemleri örneği üzerinden ele alınarak derinleştirilmeye çalışılmıştır. Bu eylemler siyaset, demokrasi, siyasallık ve halk gibi kavramların medya ve siyaset ilişkisi üzerinden (dijital aktivizm, *hashtag* aktivizmi, *hashtag* savaşları gibi) yeni kavramlar ışığında ele alınabilmesi için oldukça önemli bir örneklemdir.

Anahtar sözcükler: Jacques Ranciére, demokrasi, siyasallık, halk, dijital aktivizm.

Giriş

Demokrasi kavramı hem toplum ve siyaset hem de medya ve siyaset arasındaki ilişkiyi incelerken öne çıkan bir kavramdır. Ayrıca bu kavramın sosyal medya ve siyaset tartışmalarının da odağında olduğu görülmektedir. Literatürde yer alan sosyal medya ve siyaset arasındaki ilişkiyi analiz etmeye çalışan çalışmalarda sosyal medyanın demokratik haklar ve özgürlükler açısından bir imkân olup

(*) Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, doktora öğrencisi, yeldadenizyurekli@gmail.com

olmadığının ve eğer bir imkân ise bunun nasıl bir imkân olduğunun tartışması yapılmaktadır. Sosyal medyanın bu çalışmalarda siyaset yapma açısından genellikle kamusal alan, yarı kamusal alan veya çoklu kamusal alan özelliği gösterdiği üzerinde durulurken, bu doğrultuda siyasallık da halkın yönetime daha etkin katılımı, çeşitli olaylar üzerinde kamuoyu tepkisi ve baskısı oluşturma faaliyetleri açısından incelenmektedir.[1] Bunun yanı sıra, tam tersi bir okumayla sosyal medyanın devletin ve egemen sınıfların ideolojik aygıtı olarak nasıl işlev görüp demokrasiyi çıkmaza sokabileceği yönünde tartışmalar da yapılmaktadır.[2]

Genel olarak siyaset ve toplum ilişkisini, özel olarak ise sosyal medya ve siyaset arasındaki ilişkiyi incelerken ortak bir kesen olarak her iki ilişkinin de temelinde duran demokrasiye yönelik bakış açısı, liberal demokrasi anlayışı ve bu anlayışın temel ilkelerinin varlığı açısından sosyal medyayı analiz etmeye çalışan tartışmalardan öteye gidememektedir. Bu nedenle bu analizlerde liberal demokrasinin krizlerinin yansımaları da göze çarpmaktadır. Daha açık ifade etmek gerekirse, internetin yaygın olarak kullanılmaya başladığı doksanlı yıllar toplumda da geleneksel medyanın bireyler ve toplum üzerindeki etkilerinin kırılmaya başladığı yıllardır. Ancak bu süreci demokrasinin geçirdiği süreç açısından düşünmek faydalıdır. Çünkü iletişim açısından böylesi bir gelişim liberal demokrasinin eşitlik ve özgürlükler anlamında kendisini alternatifsiz bir sistem olarak sunduğu sürece denk düşen bir gelişimdir. Bu nedenle yeni medya ve demokrasi ilişkisini ele alırken bu tarihsel bağlam içerisinde ele almak önemlidir; çünkü aslında bir yanıyla internet ve demokrasi arasında tam da liberal demokrasinin ideallerine paralel gelişen olumlu bir ilişkiye işaret edilirken, diğer taraftan liberal demokrasi anlayışının kendisini ideolojik olarak tekçi bir anlayışla sunduğu bir ortamda yaşanan krizlere de bir çözüm olarak internet ortamında (kamusallık, kamuoyu, kamusal alan tartışmaları üzerinden) gelişmekte olan yeni bir demokrasi anlayışına işaret edilmektedir. İnternet kullanımının oldukça arttığı ve kulanım alanlarının çeşitlendiği günümüzde ise sosyal medya ve demokrasi arasındaki ilişki, özellikle son yirmi yılda meydana gelen toplumsal hareketler ve sonrasında internet ortamına yönelik iktidar baskı ve tutumları göz önünde bulundurularak analizlere post-hakikat, dezenformasyon gibi kavramlar dahil edilerek eleştirilmektedir. Bu doğrultuda da internetin yaygın kullanımıyla toplumda artan otoriterleşme, otoriter yönetimlerin iktidara gelişi, göçmen karşıtlığı, kadın düşmanlığı, LGBTQ+ karşıtlığı, ırkçılık gibi liberal demokrasinin krizleri olarak da tartışılan konular arasında bağ kurulmaktadır.[3]

Bu çalışma demokrasi kavramına nasıl yaklaştığımızın ve demokrasiyi kavrayışımızın medya ve siyaset ilişkisinde nasıl rol oynadığının önemine dikkat çek-

1 Örnek için bkz. Castells, 2005, 2013, 2016; Van Dijk, 2006; Keane, 1992; Aydoğan ve Kırık, 2012; Meyer, 2014; Timisi, 2003; Minarlı, 2014; Yıldız ve Dursun, 2020.

2 Bkz. Sunstein, 2018; Lovink, 2017; Binark, 2017; Fuchs, 2017; Losifidis ve Nicoli, 2021.

3 Detaylı bilgi için bkz. Morelock ve Narita, 2021; Losifidis ve Nicoli, 2021.

meyi amaçlamaktadır. Bu nedenle çalışmada sosyal medya ve siyaset arasındaki ilişki yine demokrasi üzerinden, ancak Ranciére'nin demokrasiye yaklaşımı temel alınarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Ranciére liberal demokrasi eleştirisini *polis* düzeni üzerinden yapar. Liberalizmin siyaseti polis mantığına indirgeyerek, toplumu depolitize etmeye yönelik araçlar geliştirdiği üzerinde durur. Ranciére'ye göre liberal demokrasinin bireysel özgürlükleri olumlayarak bireyi yüceltme yönünde uyguladığı politikaların asıl amacı bireyleri özel alana hapsederek, bireylerin verili roller ve görevlerin dışına çıkmasını engelleyerek, kişinin verili konumunu ütopyanın kendisi kılarak toplumdaki depolitizasyonu güçlendirmektir: "'Klasik' düşünürlerin bize öğrettikleri şey öncelikle şudur: siyaset, bireyler arasındaki bağlar ve bireyler ve topluluk arasındaki ilişkiye dair bir mesele değildir; siyaset, topluluğu oluşturan 'paydalar'ı, tarafları hesaplamakla ve sayıma tabi tutmakla ilgilenir, ki daima hatalı hesaptır bu – bir çifte sayım veya eksik sayımdır" (Ranciére, 2011: 25). Bu öncelikle "yapıp-etme tarzları, varlık tarzları ve söyleyiş tarzlarının dağılımını tanımlayan, bedenlere dair bir düzen" (Ranciére, 2011: 48) olarak tanımlanan *polis* düzenine içkin bir yanlış hesap, bir haksızlıktır. Böyle bir mutabakat düzeni olan *polis*'te hesaba katılmayanlar, sayılmayanlar, payı olmayanlar siyasalın kaynağıdır. Çünkü siyasallık belli bir düzeni öngörmez, tam tersine düzenin kuruluşuna içkin olan çelişkinin açığa çıkarılmasıdır.

Ranciére'nin düşüncesinde dikkat çekici olan en önemli nokta siyasallık ve demokrasi arasında kurduğu ilişkidir; çünkü, demokrasiye bakışı en temelde siyasallık ile ilgilidir. Ranciére (2011) siyasallığı demokrasinin olanağı olarak görür ve bu durum durağan bir sürece ya da sadece tarihsel bir âna işaret etmez. Aksine, toplumda her zaman ortaya çıkabilecek bir uyuşmazlık ânına işaret eder. Eşitsizlik üzerine kurulu bir eşitlik anlayışı düzeninin (*polis*) hâkim olduğu bütün toplumlarda aslında siyasallık toplumun kuruluşuna içkin bir ihtilaftır. Demokrasi burada bu ihtilafın meydana gelebileceği zemin, polemik bir sahne zemini işlevi görür. Yani toplum dışına itilen, *polis* düzeninde bir düzenleme ve (ortak olan açısından) dağıtım aracına indirgenerek içi boşaltılan siyasetin, yine *polis* düzeni içinde polemik bir sahne şeklinde belirebilmesini sağlayan zemindir.

Demokrasi, siyasallığın imkânıdır. Bu nedenle her zaman bir mücadele konusu da olmuştur. Dolayısıyla buradaki sorun liberalizm, liberal demokrasi veyahut neoliberal demokrasi anlayışı, adına ne dersek diyelim bir bütün olarak kapitalist sistemin demokrasiyi mücadele aracı olmaktan çıkarıp, temsilî bir yönetim biçimine indirgeyerek içini boşaltmaya çalışmasıdır. Ranciére'ye göre, "ilke olarak temsil demokrasi değildir. Demokrasi temsilcilerin seçilmesi değil, iktidarı icra etme vasfı olmayanların iktidarıdır. Hakim kanı, temsili aşağıdan gelen bir hareket olarak sunar: Halk bu tasavvurda kendisine temsilci seçen kolektif bir gövde gibidir. Ama siyasal bir halk önceden var olan bir veri değil,

bir sonuçtur. Halk kendini temsil etmez, temsil belli tipte bir halk yaratır" (akt. Hazan, 2018: 16-17). Bunun yanı sıra temsilî demokrasi adı verilen yöntem ile bu anlayışın verili olan halkı arasında her zaman bir mesafe vardır. Bu mesafe aracılığıyla demokrasi idealize edilir, hatta kutsallaştırılır; ama kimi zaman da, Ranciére'nin *Demokrasi Nefreti* (2014) adlı çalışmasında üzerinde durmuş olduğu gibi, LGBTQ+ karşıtlığı, göçmen karşıtlığı, kadın düşmanlığı üzerinden oklar demokrasiye çevrilerek bir nefret nesnesi haline de getirilebilir. Ayrıca sistemin krize girdiği dönemlerin de popüler kavramı demokrasidir. Savaşlar, işgaller demokrasi adına yapılır.

Öznesi halk olan demokrasi anlayışında, demokrasi burada artık idealize edilen ve halkla arasında belli bir mesafe bulunan konumda değildir. Bizzat mücadelenin kendisidir. Bu nedenle bu çalışmada örneklem olarak incelenen Mahsa Amini Eylemleri bu anlamda bir mücadeleyi gözler önüne sermesi açısından önemlidir. Ayrıca bu eylemler İran gibi özel alanlarda bile bir araya gelmenin rejim tarafından olanaksız hale getirildiği bir toplumda, sosyal medyanın örgütlenme ve mücadelede nasıl bir olanak sağladığını görmek açısından da önemlidir.

Bu çalışmanın temel sorunsalı, sosyal medyanın demokrasi açısından bir olanak olup olmadığının sorgulaması üzerinedir. Bu sorunsal doğrultusunda öncelikle buradaki demokrasi kavramının sorgulaması yapılmış ve Ranciére'nin demokrasi yaklaşımı benimsenerek Amini Eylemleri özelinde sosyal medya ve siyaset ilişkisi analiz edilmeye çalışılmıştır.

Amini Eylemleri, rejim devriyelerinin müdahalesi sonucu hayatını kaybeden Mahsa Jina Amini adında Kürt kökenli genç bir kadının adıyla simgeleşen eylemlerdir. Bu eylemler İran'daki geniş çapta ve en hızlı yayılan eylemler olmasına rağmen, 1979'daki İslâm Devrimi sonrasını temel aldığımızda bunun ne ilk büyük toplumsal hareketlenme olduğunu ne de son olacağını söyleyebiliriz. Çünkü İran'da 1979'dan bu yana çeşitli biçimlerde protestolar yapılmaktadır. Ancak, "İran'da son 43 yılda gerçekleşen protestolar (yeşil hareket de buna dahil) talep protestolarıdır" (Ebadi, 2022). İnsanlar bu protestolarda rejimden yönetimin demokratikleştirilmesi için çeşitli biçimde taleplerde bulunmuşlardır. Özellikle kadın hakları konusunda verilen mücadele bunun en iyi örneğidir. Bu konuda daha spesifik bir örnek olarak ise 2009 Yeşil Hareket'i gösterilmektedir. Çünkü, Yeşil Hareket İran'da İslâm Devrimi'nden sonraki en büyük halk ayaklanmasıdır. Bu hareketin bir diğer çarpıcı özelliği ise *Facebook*, *Twitter* gibi sosyal medya platformlarının gösteriler sırasında etkili ve yaygın bir biçimde kullanılması aracılığıyla hareketin büyüyerek uzun soluklu gösterilere dönüşmesidir. Hatta bu hareketten yola çıkarak sosyal medya, dijital aktivizm ve toplumsal hareketler konusunda (bir kısmına bu çalışmada da yer verilen) önemli bir literatür oluştuğu da görülmektedir; ancak, bu çalışmada Ranciére'nin siyasallık ve demokrasi kuramını derinleştirmek için Amini Eylemleri tercih edilmiştir. Bunun ne-

deni ise Yeşil Hareket'in toplumun belli bir sınıfsal kesimiyle sınırlı kalması ve bu doğrultuda da gösterilerin Tahran'ın sadece bir kısmını kapsayacak biçimde yayılım göstermesidir.

"Direniş paradigması, genel olarak toplumdaki güç ilişkilerinin karmaşıklığını, özel olarak da maduniyet siyasetini gözler önüne sermeyi sağlar" (Bayat, 2016: 76). Amini Eylemleri (ileriki kısımlarda detaylandırıldığı gibi) tek başına bir kadın hareketi ya da mücadelesi olarak okunamaz. Amini Eylemleri, İran halkının kırk üç yıldır birikmiş öfkesinin bir patlaması olmuştur. Eylemlerde bir araya gelen bu halk yıllardır sesi çıkmayan, çıksa da sözüne itibar edilmeyen, ezilen, yok sayılan, baskılanan bir halktır.

Siyasete ve demokrasiye bakış açımız, halka bakış açımızı da belirler. Bu nedenle Ranciére, iki tür halktan bahseder. Ranciére'ye göre bir yanda biçimler oyununu (hak arama, temsil için savaş vb.) oynayanlar vardır ve öbür yanda bu biçimler oyununu kökünden kazımayı amaçlayan eylemi yönlendirenler vardır. Bir yanda, yasal ve politik temsilin halkı; öte yanda, toplum ve işçi hareketinin halkı, yani demokrasinin politik görünüşlerini eleyip yok eden hakiki hareket içerisindeki failler vardır (Ranciére, 2011: 123). Birincisinde halk idealize edilen bir liberal demokrasi içinde kaybolmaya yüz tutmuş, anketlerle sayısal verilere indirgenmiş, temsil sisteminin bir parçası olarak sesi duyulmayan, sözü sayılmayan, hesaba katılmayan bir halktır. Bu halk düzen için sadece bir meşruiyet kaynağıdır. Düzenin paydasında olan, İran toplumu açısından bir bütüne, yani "payda"ya karşılık gelen, ancak "pay"da, yani paylaşımda hiçbir hakka sahip olmayanlardır. Dolayısıyla Mahsa Amini ile özdeşleşen direniş hem böylesi bir maduniyet ilişkisini gözler önüne sermiş hem de bütün bu eşitsizlikçi düzene karşı bir tepkiye dönüşmüştür. Yani söz konusu olan İran halkının kırk üç yıllık talepleri değil, yıllardır bu talepleri görmezden gelen rejimle yüzleşmedir.

Amini Eylemleri çalışmada Ranciére'nin demokrasi, siyasallık ve demokrasinin öznesi olarak halk gibi kavramlara yaklaşımları üzerinden iki kısım altında incelenmiş ve inceleme yapılırken özellikle gösterilerde popüler olan sloganların ve eylem biçimlerinin siyasallaşma süreci açısından birer sembol olarak düşünülebilecek etkileri üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda birinci kısımda, gösteriler esnasında "Kadın, Yaşam, Özgürlük" şiarıyla rejime karşı bir başkaldırıya dönüşen kadın, yaşam ve özgürlük kavramlarının yaratmış olduğu kimliksel çözülme üzerinde durulmuştur. Sonrasında sosyal medyanın demokrasi açısından bir olanak olup olmadığı sorgulanması bağlamında bir siyasallaşma süreci analizi yapılmıştır. İkinci kısımda ise bu siyasallaşma sürecine eşlik eden halklaşma süreci dijital aktivizm, *hashtag* aktivizmi gibi kavramlar üzerinde durularak incelenmiş, sonrasında ise Ranciére'nin siyasallık, demokrasi ve halk kavramlarını bir arada düşünmemizi sağlayan "halk bir inşadır" şeklindeki tezi Amini Eylemleri'nin analiziyle derinleştirilmeye çalışılmıştır.

Mahsa Amini eylemleri: "#Kadın, Yaşam, Özgürlük"

Mahsa Jina Amini, zorunlu örtünme kurallarına uymadığı gerekçesiyle Tahran'da ahlâk polisleri tarafından gözaltına alınan, göz altındayken uğradığı şiddet sonucu yaralanan 22 yaşındaki genç kadın. Dünyanın hastanede yaşam mücadelesi verirken çekilen görüntüleri ile tanıdığı Amini, gördüğü şiddet sonrası ağır yaralanmış ve iki gün sonra, 16 Eylül 2022'de hayatını kaybetmiştir. Amini hayatını kaybettikten sonra başta kadınlar olmak üzere sokakları dolduran göstericiler sosyal medyaya yansıyan ve tüm dünyaya yayılan görüntülerde de görüldüğü gibi Amini'nin ölümüne tepkilerini, yönetime ve sisteme karşı öfkelerini çeşitli biçimlerde dile getirmişlerdir. "Amini'nin memleketi Sakkız'da (Kürdistan vilayeti) başlayan ve önde kadınların yer aldığı protestolar ülke geneline yayılmış, genç kızın adı sembol hale gelerek sosyal medya aracılığıyla "Kadın Yaşam Özgürlük (#Zan_Zendegi_Azadi/ #Woman_Life_Freedom/Jin_Jiyan_Azadi)" sloganıyla İran içinden ve dışından destek gören kitlesel bir harekete dönüşmüştür. Kadınlar bu olaya ve zorunlu örtünme yasasına karşı tepkilerini saçlarını keserek ve başörtülerini çıkararak/yakarak göstermişlerdir"(Tınas ve Tok, 2024: 150).

Amini'nin ölümü, ülkenin dört bir yanındaki birçok şehirde, İran'ın iktidardaki devrimci elitlerine karşı en ciddi ayaklanma olarak tanımlanan yaygın protestolara yol açmıştır. Kadınlar, başörtülerini çıkararak, beyaz renkler giyerek, sokaklarda dans ederek, şarkı söyleyerek ve sosyal medya kanalları aracılığıyla geleneksel kimlik kalıplarını yeniden tanımlayarak hükümete karşı bir kampanya başlatmışlardır (Çalhan, 2023: 10). Karam'a (2023) göre bu protestoların ardındaki motivasyonlar çok yönlüdür. Gösterilerde milliyetçilik duygusuyla birlikte daha fazla özgürlük arzusu etkilidir. Özellikle cinsiyet sorunları protestolarda itici bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Böylelikle kadınlar ve kızlar değişimin sembolleri ve protesto hareketinin temel katalizörleri olarak gösterilerde öne çıkmıştır. Gösterilerde en az 520 kişinin öldüğü belirtilse de gerçek sayı hâlâ bilinmemektedir. İran hükümeti protestolarla başa çıkmada baskıcı ve şiddet içeren bir tutum sergilemiştir.

İran'da kadın hareketinin ortaya çıkışı ve gelişiminin ele alındığı birçok çalışmada görülmektedir ki İran içindeki veya diasporadaki İranlı kadınların sisteme yönelik eleştirileri sosyal medyanın yaygın olarak kullanılmaya başlanması sayesinde çeşitli biçimlerde görünürlük kazanmaya başlamıştır. "Örneğin, 2013 yılında, diasporadaki İranlı Gazeteci Mesih Alinejad'ın zorunlu örtünme yasalarını eleştirmek amacıyla 'Benim Gizli Özgürlüğüm' başlığıyla açtığı Facebook sayfasında yaptığı paylaşımlar, Facebook'a erişimin engellenmesine rağmen büyük destek almıştır. İran'ın her yerinden kadınlar, kamusal alanlarda saçlarını özgürce gösteren fotoğraflarını, sosyal medyada paylaşmaya başlamıştır" (Tınas ve Tok, 2024: 148). Susannah Stern'in (2008) "Üretilen Siteler, Keşfedilen Kim-

likler: Gençlerin Çevrimiçi Yazarlığı" adlı makalesinde belirttiği gibi, bu platform İranlı kadınlara cinsellikleri, bedenleri, ideolojileri ve daha fazlası hakkında kendi içlerinde düşünme ve bir tür kendini gerçekleştirme fırsatı sunmuştur (akt. Malekpour, 2021:26). Bu sürecin "Beyaz Çarşamba Hareketi"[4] adını alan bir kampanyaya dönüşmesiyle kampanya İranlı kadınların başörtüsü takmayı veya takmamayı seçme haklarının olması gerektiği mesajını vermiştir. İran'da farklı bir kadın aktivizmi dalgası ise 27 Aralık 2017'de meydana gelmiştir. Tahran'ın en işlek caddelerinden biri olan Devrim Caddesi'nde başörtüsünü bir sopaya bağlayan Vida Muvahhid, bir elektrik direğinin üzerinde bu sopayı beyaz bayrağı andıran biçimde sallayarak kadınlara yönelik başörtüsü mecburiyetini protesto etmiştir. Akabinde "İnkılap Caddesi Kızları" ismini alan bu eylem, sosyal medya aracılığıyla yayılarak ülke içinden ve dışından büyük destek görmüştür (Mahmoudi, 2019: 18, akt. Tınas ve Tok, 2024: 148). Söz konusu görüntülerin sembol haline geldiği bu eylem, birçok kadın tarafından benimsenerek yalnızca Tahran'la sınırlı kalmamış, ülkenin farklı şehirlerinde de görülmüştür. Bir başka bireysel eylem örneği, Seher Hüdayari'nin kendini yakması şeklinde 2019 yılında meydana gelmiştir. Kadınların stadyumda maç izlemelerinin devrimden beri yasak olması nedeniyle stadyuma erkek kılığında girmeye çalışırken yakalanan ve gözaltına alınan Hüdayari "toplum içine başörtüsüz çıkmak" suçuyla yargılanmıştır. Davası ertelenerek şartlı serbest bırakılan genç kadın altı ay ila iki yıl kadar hapis cezasına çarptırılacağını duyması üzerine Tahran'daki mahkemenin önünde kendisini yakarak hayatını kaybetmiştir. Sosyal medyada bu olay İranlı kadınlar aracılığıyla #Bluegirl[5] etiketiyle paylaşılmıştır. Söz konusu bu eylemler, sosyal medyanın bir farkındalık yaratma suretiyle kadınlar tarafından seslerini duyurma aracı olarak nasıl aktif kullandıklarını göstermektedir (Tınas ve Tok, 2024: 149).

Amini Eylemleri bu döneme değin yapılan protestolardan farklılık göstermektedir. Ebadi'nin (2022) belirttiği gibi:

> Eylül ayında Mahsa adlı bir kız hükümet ajanları tarafından öldürüldü. Ölümü yanan bir kibriti benzin deposuna atmak gibiydi. İnsanlar yüzlerce İran şehrinde sokaklara döküldü ve İslâm Cumhuriyeti'nin devrilmesini talep etti. Tüm protestocular Mahsa'yı tanıyor muydu? Hayır, cinayetinin bu kadar öfkeye yol açması için iyi bilinen bir figür değildi. Halkın öfkesi, yıllardır karşılanmayan birçok talepten kaynaklandı. İhtiyaçları hapis ve kurşunla karşılanmıştı. Geçtiğimiz otuz yılda, bazıları hükümet içinde reform çağrısında bulundu, ancak talepler karşılanmadığı için, bu sefer rejimi devirmeyi denemeyi seçtiler.

4 Beyaz Çarşambalar (White Wednesdays), zorunlu başörtüsüne karşı birlik olduklarını göstermek amacıyla kadınları her çarşamba beyaz başörtüsü (*white hijab*) takmaya teşvik eden, zorunlu başörtüsüne karşı bir kampanya adıdır (Basmechi, 2019; akt. Çalhan, 2023: 110).

5 Mavi Kız anlamına gelen Bluegirl, ismini Tahran'daki İstiklal futbol kulübünün renginden alır.

Amini Eylemleri İran'ın siyasal mücadele tarihi açısından birçok anlamda dönüm noktası olmuştur. Bu eylemlerin ayrıcalıklı yönlerine gelmeden önce Yeşil Hareket'e kısaca değinmek gerekir. Moghanizadeh'in (2013) ifadesiyle, 13 Haziran 2009'da cumhurbaşkanlığı seçimlerinin resmî sonuçları Mahmud Ahmedinejad'ın zaferini ve Mir Hüseyin Musavi'nin yenilgisini ilan ettiğinde, Musavi'nin destekçileri sokaklara dökülerek basit bir sloganla seçim sonuçlarının geçerliliğini sorguladılar: "Oyum nerede?" Bu basit slogan, Ahmedinejad'ın görünüşte hileli cumhurbaşkanlığı seçimine karşı güçlü bir mesajdı. Bu, İran'da "Yeşil Hareket" adı verilen önemli bir siyasi hareketin başlangıcıydı, çünkü cumhurbaşkanlığı adayı Musavi'nin kampanya rengi yeşildi.

Yeşil Hareket, İran tarihinde İslâm Devrimi'nden sonra görülen en büyük toplumsal hareketlenme olmuştur. Bu hareketi önemli kılan başka bir konu ise *Facebook*, *Twitter* ve internetteki çeşitli blog sayfaları gibi sosyal medya platformları üzerinden yapılan örgütlenme ve bilgi paylaşımı sonrası binlerce kişinin sokağa dökülmesi, sosyal medya ve toplumsal hareketler üzerine İran özelinde önemli bir literatürün oluşmasına da neden olmuştur. Örneğin, Rahbarqazi'nin ve Baghban'ın (2019) İran'daki ortamı sosyal medya, siyasal tartışma ve protestolar üzerinden ele aldıkları çalışmalarında üzerinde durdukları gibi ülkeye yönelik ekonomik ambargolar ve yaptırımlar sonrası yaşanan krizler toplumsal tepkiyle karşılanmış, İranlı yöneticiler ise bu durum karşısında toplum üzerindeki baskıları daha da arttırmıştır. Tam da bu baskıcı ortamda sosyal medya kullanımının önemi halk arasında artmaya başlamıştır. Çalışmada da dikkat çekildiği gibi sosyal hareketlerin internet aracılığıyla ağ oluşturması ve daha geniş bir alana yayılması mümkündür. Ayrıca İran'da çok yaygın olarak blog kullanımı insanların kimliklerini gizleyerek birçok konuyu tartışabilecekleri bir ortam yaratmış ve bu durum, özellikle Yeşil Hareket'le birlikte dikkatleri çekmeye başlayıp insanların politize olmasında etkili olmuştur. Morady (2011) de bu durumu benzer bir biçimde değerlendirmiştir.

> Beş yıl boyunca Ahmedinejad'ın sahte halkçılığına tanık olan genç İranlılar, özellikle yüksek işsizlik ve enflasyon oranlarından muzdarip olan büyük kentlerin gençliği, polisin sürekli tacizi ve sosyal kısıtlamalarla hayatlarının çok daha güçleştiğini gördü. Bunun pekala farkında olan Musavi ve Karrubi, rejimin politikası ve tutumunun eleştirilmesine ses verdiler. Bu, eğitimli, modern dünyanın farkında ve (on yıldan daha az bir sürede şaşırtıcı biçimde yalnızca 200.000'den buralara gelen bir artışla) 30 milyondan daha fazla internet kullanıcısıyla, yüzde 70'i otuz yaşın altında böylesi genç nüfusu olan bir ülke için önemlidir. Her üniversitede bilgisayar ve bütün büyük kentlerde internet kafeler var. Sanal âlemdeki iki milyon blogun 700.000'den fazlası, blogcuların en popüler dördüncü dili olan Farsça. Fakat bu teknolojinin kullanımının politik sonuçları da var: Genç bir İranlı blogcu Mart 2009'da cezaevinde şaibeli koşullarda öldü (Morady, 2011: 112).

Moghanizadeh (2013) Yeşil Hareket'te sosyal medyanın rolünü incelediği çalışmasında, yönetime veya rejime karşı yapılan bu tarz toplumsal gösterilerde resmî ve geleneksel medya kuruluşlarının hükümetin yoğun baskısı altında ve denetiminde olması nedeniyle bilgi yayma konusundaki sıkıntılar ve bunun halkta yarattığı güvensizlik üzerinde durmaktadır. Bu açıdan vurgulanan ise sosyal medyanın artan önemidir. Sosyal medyanın rolü hareketin büyüme sürecini hızlandırmış ve Moghanizadeh'in yaptığı araştırmaya katılanlara göre de en fazla sokak eylemi bu dönemde gerçekleşmiştir. Öte yandan hareketin üçüncü aşamasında engellerin varlığı katılımı engellese de hareketle ilgili bilginin yayılması açısından muhalefetin elindeki tek araç sosyal medyadır.

Yeşil Hareket büyük bir kesimin sokağa döküldüğü bir hareket olmasına rağmen, Tahran ve Tahran'ın özellikle orta ve orta-üst sınıftan insanların yaşadığı bir kesimiyle sınırlı kalmıştır. Bu durum, ülkenin kırsal kesimlerine kadar yayılan Amini Eylemleri'yle arasındaki en büyük farktır. Amini Eylemleri son kırk dört yılın tüm sosyopolitik, cinsiyetçi, etnik, dinî şikâyetlerinin ve acılarının devamı ve birikimi şeklinde değerlendirilmektedir. Bunun yanı sıra diğer bir farkı da Chotiner'in karşılaştırmasında görebiliriz.

> Oradaki insanlar hâlâ sokaklarda özgür ve adil bir seçim için slogan atıyordu. Ana slogan "Oyumu geri verin" idi. Hâlâ sistemin reform edilebileceğine dair bir inanç vardı, yani adil ve özgür bir seçim olsaydı, protestocuların umutlarını ve taleplerini bir dereceye kadar temsil eden bir adayları olabilirdi. Bugünün devrimi tamamen lidersizdir, yani İran'ın eski Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi gibi önceki siyasi figürlerin hiçbiri çağrılmıyor. Sokaktaki insanlar kimsenin gelip liderliği ele almasını beklemiyor. Onlar devrimin liderleri. Ve bu noktada, şu anda olanların bu masum kadının vahşice öldürülmesine bir yanıt olduğunu akılda tutmanın gerçekten önemli olduğunu düşünüyorum. Ama bu nokta da çok daha ötesine geçti (Chotiner, 2002: 3).

Chotiner (2022), eylemlerde dikkat çekici bir unsur olarak her şeyin bir noktaya işaret ettiğinin altını çizer. Bu nokta kırk yıllık ekonomik sıkıntılar, etnik ve dinî azınlıklara yönelik muamele, kadınlara yönelik ayrımcılık ve sonra yirmi iki yaşındaki Kürt kadının bedeninin aniden tüm bu baskı katmanlarının sembolü haline gelmesidir. İran'da 1979 yılındaki İslâm Devrimi'nden bu yana yapılan gösterilerde ve bireysel eylemlerde birçok insan hayatını kaybetmiştir. Örneğin, Amini Eylemleri'nden bir süre önce, 2019 yılında (yukarıda da daha detaylı değinildiği gibi) Seher Hüdayari'nin kendisini yakması üzerine sosyal medyada #Bluegirl etiketiyle duyurulan gösteriler ve paylaşımlar yapılmıştır; ancak bu eylemler uzun yıllardır kadın hakları konusunda mücadele veren grupların ve aktivistlerin tepkileri olarak kalmıştır. Çünkü, bir kadın aktivistin kendisine verilen cezaya tepki olarak bir intihar eylemi gerçekleştirmesi ülke genelinde kanıksanan bir eylem biçimi olarak ses getirmemiştir. Ayrıca bir kadının erkek kıyafetleri giyip stadyuma giderek maç izlemeye çalışması, toplumun geneli için düşünüldü-

günde geleneksel rol ve inançla ilgili yapıların sınırlarını zorlayan bir harekettir. En önemlisi de Amini olayında dikkati çeken iki unsurdur: masumiyet ve inkâr. Mahsa Amini örgütlü bir kadın aktivist değildir ve karşılaştığı durum gündelik hayatta bütün İranlı kadınları baskılayan bir durumdur. *Bad Hicap* (kötü örtünme) olarak da adlandırılan bu durum kadınlara yönelik sadece örtünme ve giyinmenin değil, toplum içerisinde nasıl davranmaları gerektiğinin de kesin biçimde bir davranış kalıbı olarak kurallara bağlandığı bir ortamda kural dışılığı ifade etmektedir. Amini, rejimin düzenlediği davranış kalıplarının dışına çıkmaya çalışan İran'daki neredeyse her iki kadından biridir. İrşad Devriyeleri'nin Amini'ye yönelik tutumu ve ölümünde payı olmalarının rejim ve hükümet tarafından inkâr edilmesi halkın birikmiş öfkesini ateşlemiştir. Yöneticilerin olayların başından itibaren inkârcı, şiddet ve baskı içeren tutumu halkın öfkesini daha da perçinlemiş, ülke geneline yayılan gösterilerde Kürt kökenli Amini'nin masum yüzü deyim yerindeyse rejime karşı tepkinin ve direnişin sembolü olmuştur.

Burada sembol kelimesinin bir kere daha altını çizerek Amini Eylemleri'nde sosyal medya paylaşımlarıyla popüler olan ve eylemin sembolü haline gelen bazı ifadelere de yer vermek gerekir. "Beat me! Hit me! You can never break me! It is not about my hair; it is about my voice. It is not about my body; it is about my choice. Jin, jiyan, azad (women, life, freedom)"[6] (Hornor vd., 2023: 48). İnsanlar yüzyıllardır bedenlerini kendilerini ifade etmenin ve tepki göstermenin bir aracı olarak kullanmışlardır. Bugün de İranlı göstericiler bir mücadele tarihini de arkalarına alarak asıl meselenin saçları ya da bedenleri olmadığı, sesleri ve tercihleri olduğunu tüm güçleri ile haykırmaktadır. Ranciére'nin belirttiği üzere demokrasi bastırılmış potansiyellerin, adı sayılmayanların ve dışarıda bırakılmış olup sadece sesleri duyulan fakat sözlerine itibar gösterilmeyenlerin yeniden sözlerini duyurabildikleri bir imkândır. Dolayısıyla buradaki mücadele ses yerine sözü geçirebilme mücadelesi, yani bir demokrasi mücadelesidir.

Siyaseti var eden şey, sözün sunduğu imtiyaz aracılığıyla kişilerin çıkarlarını ortak kılması değildir. Siyaseti var eden şey, konuşan varlıklar olarak siyasete katılmaya hakkı olmayanların kendilerini kabul ettirmesi ve tek bir dünya içinde yer alan bu iki dünya arasındaki yüzleşme yoluyla çelişkiden başka bir şey olmayan haksızlığı ortak hale getirerek bir topluluğu tesis etmesidir: bir yanda, içinde var oldukları dünya, diğer yanda var olmadıkları dünya; bir yanda onları konuşan ve hesaba katılması gereken varlıklar olarak kabul etmeyenlerle "aralarında" bir şeyin olduğu bir dünya, diğer yanda aralarında hiçbir şeyin olmadığı bir dünya (Ranciére: 2011: 45). İran'da özellikle İslâm Devrimi'nden sonra kadınlar toplumun her alanında var olma mücadelesi içinde olmuşlardır.[7] Bu mücadele, sonuçları ve kazanımları ne olursa olsun, bir siyasi mücadele örneğidir.

6 "Beni döv! Bana vur! Beni asla kıramazsın! Benim saçımla ilgili değil; benim sesimle ilgili. Benim bedenimle ilgili değil; benim seçimimle ilgili. Kadın, yaşam, özgürlük."

7 Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Afary (2009); Povey (2015).

Amini Eylemleri'nde öne çıkan "Kadın, Yaşam, Özgürlük" sloganında Ranciére'nin *siyasallaşma* süreci olarak adlandırdığı süreci görmek mümkündür. Burada çarpıcı olan bu üç kavramın bir ihtilafın konusu olarak gündeme gelmesidir. Ranciére siyasal olanı bir uyuşmazlık durumunun açığa çıkarılması olarak tarif eder. Bu durumu ortaya çıkaran temel faktörlerin (*polis* süreci ve eşitlik süreci) yanı sıra, bunun bir mücadele unsuruna dönüşebilmesi için siyasallık sürecine eşlik eden üç sürecin de önemle üzerinde durur. Bunlardan ilki, *söze sahip olma* (logos); ikincisi, verili olanın (rollerin, kimliklerin, görevlerin, ödevlerin, mesleklerin) reddi anlamında *özgürleşme* ve üçüncü olarak verili olanın sorunsallaştırılması ve yeniden üretimi anlamında *özneleşme* sürecidir. Amini Eylemleri açısından bu süreci İranlı sosyolog ve akademisyen Asef Bayat'ın 17 Kasım 2022 tarihinde verdiği bir röportajdaki ifadelerinde görmek mümkündür.

> Bu ayaklanma sadece "kadın meselesi"yle ilgili değil. Protesto hareketinin kapsayıcı karakteri kadınların ötesine geçti. Yoksun, reddedilmiş, bastırılmış toplumsal, dinî, etnik gruplar ve sınıfları kendi bünyesine dahil etti. Kadınlar özgürleştiğinde erkeklerin ve yoksun kesimlerin de dahil olduğu bütün kesimleri özgürleştirecek yolun açılacağına dair bir his peyda oldu. Başka deyişle, protestocular halihazırda ortak bir acıyı paylaşıyor ve daha yüce bir iyiliğin idrak edilmiş olması tüm protestocuları birleştiriyor. "Kadın, Hayat, Özgürlük" sloganı bu evrensel iyiliği temsil ediyor (Bayat, 2022).

Her özneleşme kimlikten bir sıyrılıştır, tayin edilmiş olan yerin doğallığından kopuştur; içerisinde herhangi bir kişinin kendisini kabul ettirebileceği bir özne mekânının aralanmasıdır (Ranciére, 2011: 56). Ranciére (2011) bu durumu açıklarken Marx'ın proletarya kavramına dikkat çekerek, Marx'ın proletaryayı bütün kimliklerin çözülüşü anlamında bir kimlik olarak gördüğünün altını çizer. "Kadın, Yaşam, Özgürlük" şeklinde ifadesini bulan durum da bu kavramların *polis* gibi bir düzen içerisinde tek tek ifade ettikleri anlamların dışında bir anlam kazanması manasında var olandan bir sıyrılış ve tayin edilmiş olandan bir kopuştur. Aynı zamanda yine bu düzen içerisinde sesi duyulmayan, sözüne itibar edilmeyen, dışlanan, yok sayılan kesimler için yeni bir olanak, bir siyasallaşma olanağıdır. Bayat'ın röportajın devamında belirttiği gibi "Kadın, Hayat, Özgürlük" sloganı İran toplumunda yoksun, umutsuzlaştırılmış ve bastırılmış seçmen kitlelerinin emellerini temsil etme potansiyeli taşıyor. Bu sloganın merkezinde hayatın tüm kültürel, iktisadi ve siyasi boyutlarıyla "yeniden talep edilmekte" olduğuna dair yaygın his var. Saeid Mozafari de 26 Eylül 2022 tarihli yazısında yine benzer bir biçimde süreci "madunların kendiliğinden birleşimi" olarak okumaktadır. Mozafari'ye göre ayaklanmanın mahiyetine dair gözlemlenen önemli etken, İran rejiminin kırk dört yıl içerisinde madunlaştırdığı farklı toplumsal kesimlerin ortak bir zeminde, yani baskıya ve zulme karşı kendiliğinden birleşmesidir. Sınıfsal, toplumsal cinsiyet, etnik ve mezhepsel boyutları olan bu maduniyet durumu farklı toplumsal sınıflardan olan "sıradan" insanların politikleşmesine

neden olmuştur. Kadınların devam eden isyanları ise tam olarak bu maduniyetin giderilmesi için verdikleri mücadeleye tekabül eder. Kadınların öncülüğünde gerçekleşen bu ayaklanmada sınıfsal, etnik ve mezhepsel anlamda madunlaştırılan kesimler de yer alıyor. Radikal eylemlerinin geniş çaplı olarak Batı Azerbaycan, Kürdistan, Gilan, Tahran, Qazvin, İsfahan gibi farklı mezhepsel ve etnik aidiyetleri olan kentlerin özellikle yoksul mahallelerinde başlaması ve İran İslâm Cumhuriyeti'nin ideolojik kaleleri olan Kum ve Meşhed gibi stratejik kentlere de hızlıca sıçraması madunların dayanışmaya ve bir araya gelmeye çalıştıklarını gösteriyor. Bu ayaklanmada gözlemlenen madunların aynı mücadelede yer almaya çalıştıkları olgusu ise aslında 2017'den itibaren ekonomik, ekolojik ve toplumsal taleplerle vuku bulan üç "Genel Halk İsyanı"nın [2017-2019 arasında gerçekleşen ekonomik talepli isyanlar] bir neticesi olarak da değerlendirilmelidir. Sonuç itibarıyla, gelinen bu noktada, her isyanın bir diğerinden daha radikal olması ve bununla beraber halk kitlelerinin baskıya karşı birleşerek daha güçlü bir ses çıkarabilmeleri, İran rejiminin ideolojik yapıtaşlarını derinden sarsarak değişime yönelik hiç olmadığı kadar bir umudun yeşerebildiğini gösteriyor.

Bir cinsiyet belirtme ifadesi olan "kadın" kelimesinin düzenden kopuşu temsil etmesi ve bu anlamda da siyasal mücadelenin bir parçası olarak nasıl okunabileceği noktası üzerinde durmak gerekir. Burada Ranciére'in siyasete olan yaklaşımını iyice belirginleştirmek açısından da dikkat çekici olan, verili olan kadın kimlik ve rollerine dair her şeyin reddedilmesi ve kadın ifadesinin bir ihtilafın konusu olarak gündeme gelmesidir. Bu, düzene siyasallık açısından bir müdahaledir. Siyasetin bir yönetme pratiğine indirgendiği *polis* düzenine, tam da onu sorunsallaştırarak (dışarıdan) yapılan bir müdahaledir. Aynı zamanda öznenin kendisini ortaya koyması ve görünürlük kazanmasıdır. Bu görünürlük özel alana ait bir nesne gibi görülen, sesi duyulmayan, hiçbir paya sahip olmayan ve sayılmayan ve sadece cinsiyete dair bir yaklaşım üzerinden kategorik bir ayrım ifadesine indirgenen kadının, verili olanın reddi anlamında bütün bunlardan azade bir kimlik olarak ortaya konmasıyla ilgili bir görünürlüktür. Nitekim, Ranciére siyasetin hiçbir paya sahip olmayan bir paydanın kuruluşuyla birlikte tahakkümün doğal düzeni sekteye uğratıldığı anda var olduğu üzerinde durur. Bu kuruluş edimi, özgül bir ilişki biçimi olarak tanımlanan siyasetin tamamını oluşturur; topluluğa ortak olan şey ancak bu sayede siyasi bir topluluk olarak, yani kendi içinde bölünmüş, mübadele ve tazminat aritmetiğinin dışına çıkan bir haksızlık üzerinde temellenen bir topluluk olarak tanımlanır. Bu kuruluş ediminin dışında siyaset yoktur, ya tahakkümün düzeni vardır ya da başkaldırının karmaşası (Ranciére, 2011: 30). Dolayısıyla Amini Eylemleri'ndeki süreç bir başkaldırı karmaşası içerisinde okunamayacak kadar kıymetli bir siyasal mücadele örneği ve aynı zamanda bu anlamda bir sonraki kısımda detaylı bir biçimde inceleyeceğimiz, sosyal medya aracılığıyla inşasına dünyanın da tanık olarak bir şekilde katkı sunmaya çalıştığı bir halklaşma sürecidir.

"Halk bir inşadır!"[8]

Amini Eylemleri'nin analizini yaparken öne çıkan bir diğer durum ise *halklaşma* sürecidir. Ranciére'in "hakiki demokrasi"[9] (Ranciére, 2007) anlayışının bir parçası olarak bu süreç, siyasal öznenin halk (*demos*) olduğu süreçtir. Bu halk her beş yılda bir sandığa giden, siyasetin ve demokrasinin temsilî bir rejime indirgendiği düzenin belirli özelliklerle sınırladığı verili bir halk değil, tam da bu düzeni sekteye uğratacak bir uyuşmazlık durumu sonucu, bir performans sonucu ortaya çıkacak halktır.

Ranciére için halklaşma süreci, bir nevi *demos*'un kendini var etme süreci olarak bir tür performanstır. Halklaşma süreci, esas olarak, *polis* düzeni içinde ve tam sayılan, ancak paya ortak edilmeyen paydanın, sesi çıkmayanların, sözü sayılmayanların, yani mutlak ötekinin siyaset sahnesinde sesinin duyulmaya başlanmasıdır. Mutlak öteki asla mutlak yabancı değildir. Mesele burada eşitlik sürecini kavrayabilmektir. Eşitsizliğin bağrındaki eşitliğin kavranışı, demokrasinin olanaklı kıldığı şeydir, yani siyasetin kendisidir. Siyaset bir ihtilafın konusu olarak meydana geldiği anda düzende bir yarılma gerçekleşir. Düzende bir yarık açma temsil edilmeyenin temsile gelmesi açısından önemlidir. Bu süreç aynı zamanda söze (*logos*) sahip olma sürecidir. Söz isteyen ve temsil edilmeyenlerin aşina oldukları dili kullanması demektir bu. Dolayısıyla Ranciére, politik mücadeleyi aynı zamanda kelimelere sahip olma mücadelesi olarak görür ve bu şu açıdan önemlidir: Kelimeleri, simgeleri halklaşma sürecinde sorunsallaştırarak kullanmak hem kendini kurma hem de yeniden üretme için bunun araçlarını bulmak demektir. Bu, sayılmayanların düzen içinde kendi varlıklarını kabul ettirmeleri açısından önemlidir. Siyasal mücadele burada sayılmayanların kendi dilini ve repertuarını, mevcut siyasetin içine ulayabilmesi, duyulur olması ve ortak olanın, duyumsanabilir olanın belirlenmesinde ve bölüşümünde payına düşeni alabilmesi için verdiği mücadeledir.

---

8 Makalenin bu kısmı farklı zamanlarda Ranciére'yle yapılan röportajlardan yararlanılarak yazılmıştır. Bkz. (Ranciére, 2017a, 2017b).

9 Ranciére "hakiki demokrasi" kullanımını, *Siyasalın Kıyısında* adlı çalışmasının "Demokrasinin kullanımları" bölümünde, bu kullanımlara bir eleştiri olarak şu şekilde açıklar: "Demokrasi hakkındaki modern düşünce, onu sıklıkla kendinden uzak, kendi hakikatinden ayrı düşmüş olarak tasvir etmiştir. Demokrasinin nimetlerine kavuşmuş oldukları için en büyük patırtıyla sevinenler, onu kolaylıkla şuna indirgiyorlar: daha az şanslı olanların iktidar ve refahtan yeteri kadar pay almalarını sağlamaya en yatkın eşitsizlik düzeni üzerinde mutabakat. Demokrasinin eşitlikçi talebini vurgulayanlar ise, onun karşısına onu yalanlayan bir gerçekliği, eşitsizliğin süregiden gerçekliğini çıkarmaya hazırlar. Sosyalist gelenek, uzun bir zaman boyunca, temsili demokrasiyi ve onu destekleyen kuramları, egoizmin ve sınıf sömürüsünün gerçekliğinin üzerini örten bir ideal cemaat kurgusu barındırdıkları için kınadı. Ve sosyalist modelin çöküşünün gideremediği bir şüpheye göre, bizim el üstünde tuttuğumuz demokrasi hakiki demokrasinin yalnızca gölgesidir. Hakiki demokraside, *demos*'un toplumsal gövdenin bütün yüzeyinde kendi kendisi karşısında hazır ve nâzır bulunan *(présent à lui-même)* bir özne olarak kurulmuş olması gerekir. Oysa ampirik demokratik insan figürü, kusursuz demokratik cemaat ideasıyla çelişir gibidir" (2007: 52).

Ranciére'ye göre halkın görünür olduğu yer, bir ihtilafın (uyuşmazlığın) gündeme getirildiği yerdir. Yani siyasallığın olduğu yerdir. Bu nedenle halklaşma süreci en temelde demokrasiyle ilgilidir.

> Halkın görünür olabileceği belli bir alan varsa, demokrasi vardır. Ne devlet düzeneğine ne de toplumun kesimlerinden herhangi birine ait olan siyasi aktörler her nerede mevcutsa, işte orada demokrasi vardır. Son olarak, nerede kendiyle özdeş olmayan bir aktör tarafından halkın belirdiği sahnede ortaya konan bir ihtilaf mevcutsa, orada demokrasi vardır. Demokrasinin biçimleri, bu görünüşün ortaya çıkış biçimleridir; kimlik temelli olmayan bu özneleşmenin ve bu ihtilafın ortaya konuş biçimleridir (Rancière, 2011: 123-125).

Sosyal medya denilince aklımıza günümüzde kullanıcılar gelir, ancak bu kullanıcılar blok şekilde bir kitleyi, halkı temsil etmezler. Yani toplum olmaya içkin, belirli ayrımların olduğu bir toplumda yaşamaya içkin gibi görülen kolektif bir gövde de oluşturmazlar; ancak tek tek bu kullanıcıların davranışları, bir olay karşısında tepkileri (Ranciére'nin üzerinde durduğu gibi) bir sonuç olarak belli tipte bir halk yaratabilir: İnternet ortamında örgütlenebilen, ses çıkarabilen, kamuoyu oluşturup çeşitli olaylara ve karar alma süreçlerine etki edebilen... Her ne kadar günümüz toplumlarının ön plana çıkan özelliği olarak tüketim kültürünün de etkisiyle giderek artan bireycileşme olarak ifade edilse de sosyal medya kelimesindeki sosyal kelimesini, yani internet ortamındaki sosyalleşmeyi bu duruma tezat oluşturacak bir şekilde yorumlamak mümkündür.

Castells sosyal medyanın ortaya çıkışının ve özellikle 2000'li yılların başlarından itibaren oldukça yaygın bir biçimde kullanılmasını iletişim açısından son yıllardaki en önemli dönüşüm olarak tanımlamakta ve bunu kitlesel iletişimden (edilgen) kitlesel öz iletişime kayma olarak görmektedir. Castells'e göre kitlesel öz iletişim, bir izleyici, dinleyici kitlesine ulaşma olanağına sahip, ama mesaj üretiminin kişinin kendisine bağlı olduğu, mesaj alımını kişinin kendisinin yönlendirdiği, elektronik iletişim ağlarından içerik kabulü ve bir araya getirme işinin kişinin kendi seçimlerine dayandığı etkileşime dayalı iletişim biçimidir. Örgütlenme açısından geleneksel televizyon ağları örneğinde görüldüğü üzere, tek yönlü kitlesel iletişimin yükselişi büyük girişimci şirket gruplarının doğmasıyla ilişkilidir. Oysa internet ve mobil iletişim ağlarının mümkün kıldığı kitlesel öz iletişim en başta merkezsiz iletişim ağlarından doğmuştur (2016:1). Kitlesel öz iletişimi doğuran merkezsiz iletişim ağlarının gücü, Castells'e göre internetin temsil ettiği özgürlük kültüründen başka bir şey değildir. Örneğin, toplumda 80'li yıllardan bu yana etkili olan *apolitikleşme* ve *bireycileşme* ya da (Castells'in yorumuyla) *bireyselleşme* internet ortamının etkisiyle yerini *özerklik*, *bireyleşme* gibi başka kavramlara bırakabilir: "Bireyleşme, bireyin davranışlarını yönlendirmenin başlıca ilkesi olarak bireyin projelerini vurgulayan kültürel eğilimdir" (Giddens, 1991; Beck, 1992; akt. Castells).

> Bireyleşme, bireycilik değildir; çünkü bireyin projesi doğanın korunması ya da topluluk yaratılması gibi kolektif eyleme ve ortak ideallere yönelmiş de olabilir; bireycilik ise bireyin refahını, bireyleşme projesinin nihai hedefi olarak alır. Özerklik kavramı daha geniş kapsamlıdır, çünkü hem bireysel hem kolektif aktörlere atıfta bulunabilir. Özerklik bir toplumsal aktörün, eylemini toplum kurumlarından bağımsız olarak, kendi değerleri ve çıkarlarına uygun olarak inşa edilmiş projeler etrafında tanımlayarak bir özne haline gelme becerisini ifade eder. Bireyleşmeden özerkliğe geçiş bireysel aktörlerin, seçtikleri ağlarda, benzer fikirleri paylaşan insanlarla birlikte özerkliklerini kurmalarını mümkün kılan ağlar oluşturma süreciyle işler. İnternetin özgürlük kültürünü özerklik pratiğine çevirecek örgütsel iletişim platformunu sağladığını ileri sürüyorum. Bunun sebebi, gelişiminin tarihsel kaydının da gösterdiği üzere internet teknolojisinin özgürlük kültürünü temsil etmesidir (Castells, 2013: 199).

Sosyal ilişkiler, internet üzerinden etkileşimi internet dışı etkileşimle, siber uzayla ve yerel mekânla birleştiren bir süreçle benzer zihniyette bireylerin aranması yoluyla ağlar oluşturmuş bireysellik ve cemaat olarak yeniden inşa edilir (Castells, 2016: 10). Castells *bireyleşme* ve *özerkleşme* meselesini bir *özneleşme* meselesi olarak ele alır. Bireyleşme sürecinin kilit noktası süreç içinde özne haline gelen toplumsal aktörlerin özerklik inşasıdır. Toplumsal aktörler kendi özgün projelerini toplumun kurumlarıyla etkileşim içinde, ama onlara boyun eğmeksizin tanımlamakla bunu gerçekleştirir. Sosyal medya kalabalıklara, bireylere özne olma imkânı sağlar.

Sosyal medyanın İran toplumundaki bireylere özne olma yolunda sağladığı imkânlar 2009'daki Yeşil Hareket'te daha da belirginleşen bir durumdur. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi İran'da bu anlamda kadınlar üzerinde yapılan saha araştırması genel durumu gözler önüne sermesi açısından dikkat çekicidir:

> İranlı kadınlar sosyal medyanın hayatlarında önemli bir rolü olduğuna inanıyorlar. Çevrimiçi sosyal ağları kullanmada bazı kısıtlamalar olmasına rağmen erişim sağlamak için farklı anti-filtre programları kullandıkları görüşünü dile getirirler: "Uydu TV ve Facebook gibi bazı sosyal medya ağları İran'da yasaklanmasına rağmen, gençler farklı anti-filtreler kullanarak erişim sağlamaya çalışıyor." Günümüzde İranlı kadınlar "hayatlarının ev ile ilgili yükümlülüklerden ibaret olmadığını" biliyorlar ve sosyal medya bu bilincin oluşmasında anahtar bir etkene (güçlü bir etkene) sahiptir. Bu farkındalık onların tabuları yıkmalarına yardımcı oluyor ve tabuları yıkan kadınların sayısı arttıkça rejim daha fazla direnemiyor. "Genç kadınlar sosyal medyada en küçük olayları bile tartışıyorlar. Aslında rejim, devrime ve rejimin kaybına yol açabileceğinden dolayı tüm sosyal medyayı kapatmaktan korkuyor" (Salehi vd., 2020).

İran halkı özellikle de gençler ve eğitimli genç kadınlar, sosyal medyayı sosyal ağ oluşturma aracı olarak kullanmaktadır. Ayrıca sosyal medya toplumsal sorunların yanı sıra, rejim baskısına ve yönetime yönelik endişelerin ve tepkilerin dile getirilip paylaşışabileceği bir ortam sağlaması açısından önemlidir.

Amini Eylemleri özelinde ortaya çıkan durum (eylemlerdeki etkisi göz ardı

edilmeksizin ve İran mücadele tarihi açısından oldukça önemli olsa da) kadın hareketi değil, "kadın yaşam özgürlük" sloganında kendisini bulan özneleşme ve özdeşleşme meselesidir. Burada "kadın" artık tüm kimliklerin çözülüşünün ve rejime karşı direnişin sembolü haline gelmiştir. "Ben Mahsa" (*Je suis Mahsa, I am Mahsa Amini*) ve "kadın, yaşam, özgürlük" (*jin, jiyan, azadi / Women, life, freedom*) sloganında ifadesi bulan bu özdeşleşme, İran'da ve dünyanın birçok yerinde çeşitli gösterilerle desteklenen bir özneleşme sürecini beraberinde getirmiştir. "Kadın, yaşam, özgürlük" sloganı bugün bile dünyanın birçok yerinde iktidarlara, baskılara, eşitsizliklere direnmenin sembolü olmaya devam etmektedir, çünkü bu slogan aynı zamanda toplumsal bir düzen içindeki kimliklerden, verili roller ve görevlerden sıyrılarak özgürleşmenin de sembolü haline gelmiştir.

Demokrasi, halk, özneleşme, özgürleşme süreci birbiriyle bağlantılı, hatta birbirinin koşulu olan süreçler olup siyasi bir eylemin temel dinamiklerini oluşturlar. Bunun yanı sıra Ranciére'nin bu konudaki düşüncelerini ortaya koyarken yaptığı şey en temelde bütün bu kavramların verili halini sorunsallaştırmak ve onları içkin potansiyel anlamlarını göz önünde bulundurarak yeniden düşünmeye çalışmak olmuştur. Dolayısıyla "halk bir inşadır" düşüncesi böyle bir çabanın ürünü olmakla birlikte, günümüzde bir konsensüs aracına indirgenmiş, sonsuz kanaat rejiminin onaylayıcısı, polis düzeni içinde verili bir kategori olarak ya da bütünlük olarak kabul edilen halk değildir. Bu halk, (daha birçok toplumsal harekette olduğu gibi) bu çalışmanın da örneklemini oluşturan Mahsa Amini Eylemleri'nde "Ben Mahsa" diyerek sokağa dökülen halktır.

Buradaki halklaşma süreci köklü bir mücadele tarihinin yanı sıra, (sosyal medyanın yaygın kullanımı açısından) *Twitter* aktivizmi (Kermani, 2023), dijital aktivizm, dijital demokrasi, *hashtag* aktivizmi, *hashtag* savaşları (Karam, 2023) gibi sürece eşlik eden ve sosyal medyanın yaygın kullanımıyla birlikte literatüre geçen birçok kavramı da içeren bir halklaşma sürecinin de ürünüdür.

Mahsa Amini'nin ölümüne yönelik tepkiler İran'ın birçok şehrinde insanların sokaklara çıkmasıyla kısa sürede rejime yönelik büyük bir protestoya dönüşmüştür, sosyal medyada da #MahsaAmini *hashtag*'i ile atılan *tweet*ler beş yüz milyona ulaşarak *Twitter* rekoru kırmıştır. Kermani (2023), #MahsaAmini hareketinin hem erken tarihli *Twitter* protestolarının hem de daha yakın tarihli, daha metin tabanlı *hashtag* hareketlerinin özelliklerini taşıdığı üzerinde durur. Erken sözde *Twitter* devrimleri gibi, #MahsaAmini Hareketi'nin de büyük ölçüde sokak gösterilerine dayanıp İran'ın siyasi sistemini devirmeyi amaçladığını belirterek, bu durumun sonucu olarak sokak gösterileri ve *Twitter* aktivizminin karşılıklı olarak birbirini güçlendirdiği yorumunu yapar. Kermani'ye göre #MahsaAmini, rejimin hegemonik düğüm noktalarından bazılarını, örneğin başörtüsünü sorgulamak için güçlü bir söylemsel girişimdir. Kampanya, zorunlu örtünmeye karşı protesto amacıyla başlatılır. Kullanıcılar, başörtüsü olmadan şehirlerde yürüyen kadınların ve kızların ve diğer kadınlarla dayanışma içinde saçlarını ke-

sen kadınların birçok fotoğrafını paylaşır (Kermani, 2023: 5). Bunun yanı sıra hareketin özgünlüğü açısından önemli ve mücadelenin sembolü haline gelen, bu çalışma içerisinde de üzerinde durulacak birçok örnek vardır. Bu örnekler halk inşası sürecinde verili olanın reddedilerek yeniden üretilmesi açısından siyasallaşmanın, özneleşmenin ve özgürleşmenin simgesi haline gelmiş önemli örneklerdir.

Kadınların saçlarından yapılmış siyah bayrak figürü bu örneklerden bir tanesidir. Ezgi Duman'ın 4 Ekim 2022 tarihli yazısında ele almış olduğu gibi:

> Bir bakmışız "bayrak" bile "akla" ilk gelen manasından soyulmuş, daha doğrusu taşmış, İran Devleti'nin şehvet unsuru olarak görüp kapatmak istediği kadın saçı yolculuk sırasında bayrağa, bayraksa devlete karşı çıkan bir şeye dönüşmüş, o "bilindik mana" askıya alınıp aksi bir yere bağlanmış. Çoğu zaman yerleşikliği, "ben varım", "buradayım" veya "burası benim", "burada yaşama hakkım var" demeyi temsil eden bayrak gelmiş siyaset sahnesinde "ben yokum", "benim yaşama hakkım bile yok", "ben hakları olan bir varlık, bir hukuk öznesi olarak var-sayılmadım" demenin bir yolu oluvermiş. "Aklı kısa saçı uzun"un "normal" koordinatları askıya alan bayrağı... Bağrında zaten, çoktandır taşıdığı ikircikli hareketin bir neticesi olarak bayrağın o aşina olduğumuz yapısı çökmüş, yerine ikircikliliğin, kargaşanın öbür tarafı öne çıkmış, taşmış, özgürleşmiş. Eşik figürler, Mahsa gibiler, siyaset ve bu yüzden adalet hakkında konuşma hakkı verilmeyenler veya azıcık verilenler bayrağa, şekli şemaili yasalarda belli olmayan, hatta her biri birbirinden farklı, karmaşık, gececil, o ilk elden bilindik bayrakların aksine her türlü hiyerarşiyi askıya alan, esersiz bir esere dahil olmuş veya o eser olmuş (Duman, 2022).

Bu konudaki bir diğer örnek ise eylemler esnasında gündeme gelen adet pedi (*menstrual ped*) örneğidir. Bu ped, eylemler esnasında İran Rejimi tarafından halkı kontrol amaçlı koyulan kameraların görüşünü engellemek için kullanılmıştır, ancak bu eylem sadece işlevselliği ve pratikliği açısından düşünülemez. İlk başta sadece bu amaçla kullanılmış olsa bile bu, rejime başlı başına bir karşı duruştur. Çünkü adet pedi, İran'da ve benzeri birçok ülkede yıllarca insanların eczanelerde bile adını kullanmaktan kaçındığı ve birileri satın aldığında siyah bir plastik torbaya konulan veya bir gazete kâğıdı parçasına sarılarak gizlenen kültürel bir tabu olmuştur. Bu nedenle bu görüntü, İran'da önemli bir söylemsel geçişi ortaya koymaktadır.

> Resim aynı zamanda oldukça ikoniktir. Bir feminist Instagram hesabı bunu "kadın bedeninin ataerkilliğe saldırısı" olarak yorumlamıştır. Kadınlığın bir işareti olarak, bu adet pedi, bir rejimin kamerasının protestocuları gözetlemesini engelliyor. Öncelikle ataerkil olan İran rejimine karşı feminist devrimi ifade ediyor. Bu, kadın bedenlerinin, onunla savaşmak, onu engellemek için baskıcı bir üstün gücün gözünde özgürleştirilmesidir (Kermani, 2023: 5).

Kermani, yazısının devamında Mahsa Amini Eylemleri'nin bir özetini yaparak önceki kısımda da üzerinde durduğumuz gibi bu eylemleri İran toplumunda yıllardır biriken öfkenin dışavurumu olarak değerlendirir:

> İranlılar reformculara olan umutlarını kaybettiler ve Ruhani'nin yönetimi bu olayların bir sonucuydu. Bu, #MahsaAmini'yi ateşlemede önemli bir rol oynayan bir dönüm noktasıydı. Yıllarca İranlılar, rejimi reform etmeye ve daha liberal hale getirmeye çalışan Muhammed Hatemi gibi reformculara güvendiler. Şimdi, tüm bu iyimserliğin boşuna olduğunu gördüler; reformcular rejimin bir parçasıydı ve sadece onu kurtarmak için oynuyorlardı. İnsanlar 2021 başkanlık seçimlerini boykot etti ve lidere yakın radikal bir figür olan İbrahim Raisi başkan oldu. Sistemdeki herhangi bir reformdan hayal kırıklığına uğrayan insanlar, daha demokratik bir sisteme ulaşmanın tek yolunun rejim değişikliği olduğu sonucuna vardılar. Ekonomik zorluklar bu inancı yoğunlaştırdı. Rejimin Batı karşıtı politikaları ve nükleer plan sonucunda ülke ciddi yaptırımlara maruz kaldı. Yüksek enflasyon, düşük gelir ve kötü yönetim durumu daha da kötüleştiriyor. İran'daki birçok insan, daha önce sözde orta sınıfa ait olduğu düşünülenler bile, artık temel ihtiyaçlarını karşılayamıyor (Kermani, 2023: 7).

Kermani'ye (2023) göre, bu faktörlerin sonucu olarak rejim tarafından öldürülen masum bir genç kızın haberi millette patlama yaratmıştır. #MahsaAmini, son yıllarda diğer *hashtag*'ler ve fiziksel olaylarla biriken enerjinin İran sokaklarına akıtıldığı bir geçit olmuştur. Birçok kırsal alan ve küçük şehir ilk kez ülke çapındaki protestoya katılmıştır. Örneğin, Fras ilindeki küçük bir köy olan Evaz'daki insanlar ilk kez sokaklara çıkmıştır. Böylelikle, başlangıçta İran'daki kadın hakları ve zorluklarına odaklanan, genç bir kızın ölümüne tepki gösteren bir *hashtag*, ülke çapında rejimin bütünlüğüne karşı kitlesel bir karma protestoya dönüşmüştür.

Geleneksel medyanın rejim tarafından kontrol altında tutulduğu İran gibi ülkelerde yeni medya teknolojilerinin bilgi edinme ve bilgiyi paylaşma anlamında oldukça önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir:[10]

> Seçim siyasetinde varlığını büyük ölçüde hissettiren genç seçmen kitlesinin öncülük ettiği yeni enerjiyle, yeni platform benzeri görülmemiş etkileşim biçimlerine yol açtı.

10 Muhammed Resulof'un yönettiği ve Türkçeye *Kutsal İncirin Tohumu* (*The Seed of The Scared Fig*) şeklinde çevrilen 2024 yapımı filmde de bu konuya dikkat çekilerek, sosyal medyanın Mahsa Amini gösterileri sırasında haber almak için neredeyse tek kaynak olduğu üzerinde durulmuştur. Ancak, filmde dikkat çekici olan sosyal medyanın geleneksel medyaya alternatif bir iletişim aracı olmanın çok ötesinde, aile gibi toplumun en küçük temel birimi olarak sayılan yapılar üzerinde dönüştürücü güce sahip olmasıdır. Daha açık bir biçimde ifade etmek gerekirse, filmde sürekli aile üzerine bir güvenlik vurgusu vardır. Amini Eylemleri başladığı zaman ataması Tahran'a yapılan bir soruşturma müfettişinin ailesi özelinde yaşananları konu alan filmde, anne baba özelinde aile etrafında bir güvenlik çemberi oluşturulmaya çalışılır. Özellikle mesleğini iki kızından gizleyen müfettiş babanın otoritesi burada etkilidir. Öyle ki ev en sonunda bir hapishaneye dönüşmeye başlar. Sosyal medya burada bu hapishanenin penceresi işlevi görmektedir, hatta biraz daha fazlası. Yani özel alana girerek oradaki durumu sorgulatan, politize eden ve karakterlerin içine hapsoldukları çemberin hem farklında olmalarını sağlayan hem de onu kırma cesareti veren bir işleve sahiptir.

> Devletin 2000'li yılların başında çeşitli sansür önlemleriyle siber alanı sınırlama girişimi, muhalif faaliyetlerin çevrimiçi olarak genişlemesi yönünde önemli zorluklar yarattı. Yine de internet muhalefet için güçlü bir alternatif alan sundu. Yeni teknoloji, kadın hakları örgütlerinden reformist dinî gruplara kadar çeşitli grupların, "sivil toplum fikirleri ve adalet sembolleri üzerindeki otoriter kontrole meydan okumayı" amaçlayan sanal sivil tartışma alanlarını harekete geçirmesine yardımcı oldu (Rahmini, 2014: 165).

Sosyal medyayı haber amaçlı kullanmak ile etkileşim amaçlı kullanmanın siyasal protestolara katılma isteği üzerinde yarattığı fark (Rahbarqazi ve Baghban: 2019:11) da İran üzerine son yıllarda yapılan çalışmalar açısından dikkat çekicidir. Bugün İran'da mobil internet kullanımının nüfusa oranı, 58 milyonu geçen kullanıcı sayısına ulaşarak %70'i bulmuştur. "2001'den beri İran'daki kadın sorunlarıyla ilgili olarak kadınların haklarını tartışmalarına yardımcı olan (kadınlar tarafından yönetilen) Farça bloglar oluşturulmuştur" (Salehi vd., 2020). Bu blogların toplumsal ayaklanmalara öncülük etmekteki gücü, "siber devrim" (*cyber revolution*) (Rahmini, 2014) olarak adlandırılmaktadır. Ayrıca "yeni bir tür vatandaş gazeteciliği" (Rahmini, 2014) açısından tartışılan sanal ortamın anlık ileti paylaşımı konusunda sağladığı imkânlar İran'da Yeşil Hareket'ten bu yana mücadele için etkili bir silah olarak görülmektedir.

> Yüzyıllar sonra, İslâm Devrimi'nden sonra, bloglar, *Facebook*, *Twitter* ve *YouTube* gibi yeni çevrimiçi sosyal medya platformları, tıpkı Tahirih gibi, kadınların kadın eşitliği, hakları ve örtünme uygulaması konusundaki endişelerini dile getirdikleri bir platform haline geldi. "Beyaz Çarşambalar"ın ortaya çıkmasından sonra, sıradan İranlı kadınlar da genel İran toplumundaki reform karşıtları arasında günlük hayatlarını filme almaya başladılar. Bu kampanyaya "Bizim Kameramız, Bizim Silahımız" adı verildi. Kliplerde kadınların kültürel değişim ve toplumsal cinsiyet eşitliği için sosyal medyayı nasıl kullandıkları ele alınırken, siber-feminizm ile sosyal medya arasındaki ilişki İranlı kadınların 1907 Anayasası'ndan bu yana yaşadıkları değişimlerin hızını gösteriyor (Malekpour, 2021: 24-26).

E.J. Marks "İran'da Sosyal Medyanın Rolü: Zhina (Mahsa) Amini'nin Ölümü Aracılığıyla Topluluğa Ulaşma" adlı makalesinde sosyal medya hesabı sahiplerinin etki ve eylem yaratabileceği üzerinde durarak bu sanal küreselleşmenin yeni fikirlerin ve düşüncelerin özgürce yayımlanmasına olanak tanıdığını ve bireylerin kendi gruplarını çevrimiçi olarak bulmalarını sağladığını söyler. Ayrıca [sosyal medya] geçmişte bu tür bir desteğe erişimi olmamış kişiler için bir topluluk ve aidiyet duygusu yaratmıştır (Marks, 2023: 20). Bu durum sosyal medya üzerinden çeşitli gruplar içinde örgütlenmenin politize olma ve rejim karşıtı gösterilerde yer alma, paylaşımlarda bulunma açısından ne kadar önemli olduğunu göstermiştir. Marks da bu duruma dikkat çekerek sosyal medyanın şu anda mevcut olan anlatıları yeniden şekillendirmek için taktiksel olarak kullanılabileceğini söyler.

Amini Eylemleri'ni bir halk inşası süreci olarak incelerken karşımıza çıkan bir başka durum, Z kuşağı olarak kategorize edilen ve yeni medya teknolojilerinin aktif bir biçimde kullanıldığı bir sürecin içine doğmuş genç kuşağın eylemlere olan etkisidir. Bu kuşak aynı zamanda sosyal medyada ve bu eylemler içerisinde dijital aktivizm, *hashtag* aktivizmi, *hashtag* savaşları gibi kavramlarla da anılmaktadır. "İran hükümetinin sansürüne ve baskılarına rağmen, 1997 ile 2010 yılları arasında doğan İranlı Zoomer kuşağı hem fiziksel hem de çevrimiçi protestolarda önemli bir rol oynamış, kendilerini ifade etmek ve mesajlarını yaymak için sosyal medyayı kullanmışlardır. Protestocular, eski liderlerden 'dinozorlar' olarak bahsediyor ve bu da onlarla ruhban sınıfı düzeni arasındaki önemli nesil farkını vurguluyor" (Karam, 2023: 8). Bu ifadeler yeni medya kuşağı olarak da görülen Z kuşağının rejim karşıtlığına dikkati çeker. Rejimin bütün engelleme çabalarına rağmen sosyal medyayı aktif ve etkili bir biçimde kullanabilen Z kuşağı sansürün aşılmasında ve hareketin kapsamının genişlemesinde oldukça etkili olmuştur: Bunun yanı sıra Karam (2023) durumu, *hashtag*'lerin (örneğin #MahsaAmini, #IranProtests ve #OpIran) son protestoların başarısında etkili olduğu, protestocular için bir toplanma çağrısı ve insanların protesto hareketine desteklerini ifade etmelerinin bir yolu olarak hizmet ettiği şeklinde değerlendirir. Bu *hashtag*'ler, bireylerin kendi deneyimlerini ve bakış açılarını paylaşırken protesto hareketinin mesajlarını da güçlendirebilecekleri merkezî olmayan ve organik siyasi aktivizm biçimlerinin yaratılmasını sağlayarak son yıllarda İran'daki öğrenci aktivizminin istikrarlı bir büyüme göstermesinde etkili olmuştur.

Gençler eğitime erişimin kolaylaştırılması, zorunlu başörtüsünün kaldırılması ve kadınlara yönelik ayrımcılık gibi reform taleplerini örgütlemek ve iletmek için sosyal medyanın gücünden yararlanmaktadır. Öğrenci aktivizmi İran'da dönüşümün katalizörüdür. Baskı ve sansür gibi çeşitli engellerle karşılaşmalarına rağmen öğrenciler, taleplerini ifade etmek ve demokrasi ve sosyal adaleti savunmak için sosyal medyayı ve yenilikçi protesto biçimlerini kullanmayı sürdürmektedirler (Karam 2023: 10). Eşit olmayan bir savaşı kazanmak için mazlumun yaratıcı biçimde farklı, daha esnek bir şekilde oynamaktan ve oyunu sürekli değiştirmekten başka çaresi yoktur (Bayat, 2016: 54).

Bayat'a (2016) göre yeni iletişim teknolojileri, özellikle sosyal medya platformları fiziksel mekân aracını pas geçip atomize bireyleri sanal ortamda birbirine bağlayabilir. Bu durum (aynı mekânı paylaşmak gibi bir tür ilişki biçimi olarak) edilgen ve etken ağların bir karışımını inşa etmek için çok büyük bir fırsat yaratır. Nisan 2008'de tekstil işçilerinin grevlerinin desteklenmesi ve 2008-2009 Gazze'deki İsrail saldırganlığını protesto etmek için Mısırlı 6 Nisan Gençlik Hareketi sosyal medya platformlarını kullanmıştır. Ayrıca İran'daki Yeşil Hareket'in genç aktivistleri ve ardından Arap ayaklanmaları aktivistleri yüzlerce insanı seferber etmek için bu araçları kullanmışlardır.

Amini Eylemleri de bu konuda güçlü bir örnektir. Karam'a (2023) göre, son araştırmalar göstermiştir ki Z Kuşağı dijital uzmanlıklarını ve sosyal medyayı İran siyasi sisteminin politikalarına ve temel yönelimlerine meydan okumak için kullanarak son protestolarda etkili bir rol oynamıştır. #MahsaAmini hareketi, dijital engelleri aşan ve *Twitter* protestolarını İran hükümetine meydan okumak için başarıyla kullanan İranlı kullanıcıların teknolojik becerisine örnek teşkil ediyor.

Son olarak, Amini Eylemleri'nin değerlendirmesini yaparken Bayat'ın (2022) "'yeni' bir ulus doğmuş gibi görünüyor" sözü çalışmanın bu kısmı açısından oldukça anlamlıdır:

> Diğer yandan, ayaklanmanın akıbeti ne olursa olsun, hareket halihazırda son derece önemli kazanımlar elde etti. İranlıların öznelliğinde hayati bir paradigma değişikliğinin gerçekleştiğini gözlemliyoruz. Büyük ve küçük şehirlerde, hatta köylerde gençler ve ebeveynler, etnik gruplar, alt ve orta sınıflar arasında –hayatı yeniden talep etmekte ve onurluca yaşamakta ısrar eden– "yeni" bir ulus doğmuş gibi görünüyor. Ve bu yeni ulus ayaklanmanın gerçekleştiği sokaklarda sesini duyuruyor. Birçok şeyin geçmişte olduğu gibi olması artık mümkün değil. Bu, belki de onlar resmen ilan etmek isteseler de istemeseler de ahlâk polisinin *fiilen* sonu anlamına geliyor. Yeni normlar kendilerini kamusal hayatın gerçekliğine dayatmış durumdalar. "Tercihe bağlı başörtüsü" bu normlardan biri olabilir.

Sonuç

Günümüzde demokrasiyle ilgili tartışmalarda *kriz* ifadesinin öne çıktığı görülür. Başta Avrupa ve Amerika olmak üzere yönetimlerde yaşanan krizler ve gittikçe artan otoriterleşme, otoriter yönetimlerin iktidara gelmesi *demokrasi krizi* olarak ifade edilir: *temsilî demokrasinin krizi*. Temsilî demokrasinin dünyada artan otoriterleşmeyle birlikte krize girmesi, otoriterleşmeye karşı özgürlükler ve eşitlikler konusunda alternatifsiz bir yönetim anlayışı olarak idealize edilen liberal demokrasi anlayışının içi boş bir idealden ibaret olduğunu gözler önüne serdi. Dolayısıyla daha fazla eşitlik, özgürlük, demokrasi anlayışıyla toplumu getirildiği nokta artan ırkçılık, kadın düşmanlığı, cinsiyetçilik, göçmen karşıtlığı ve başta demokratik bir yönetim olmak üzere her şeye karşı derin bir umutsuzluk halidir.

İran her ne kadar yönetim anlayışı ve konumu itibarıyla Batı'nın çok uzağında konumlanmış bir ülke olsa da orada da benzer bir durum söz konusudur. İran halkı için de seçimler politikacıların yüzünü Batı'ya dönme ve liberalleşme yönündeki vaatleri ve rejimin yumuşatılabileceği yönündeki inançlar nedeniyle uzun bir süre umut olmaya devam etmiştir. Bu umutların en son yeşerdiği ve söndüğü yer ise, 2009'da yaşanan ve İran Yeşil Hareketi olarak adlandırılan, daha önceki kısımlarda üzerinde durduğumuz gibi halkın seçimlerin yenilenmesi

ve oylarına sahip çıkmak için sokağa döküldüğü harekettir. Bu hareketten on üç yıl sonra ortaya çıkan Amini Eylemleri derin bir umutsuzluk noktasında rejime karşı uzun süre birikmiş öfkenin de patlaması olan, umut vaat edici bir demokrasi mücadelesine dönüşmüştür.

Bu makalede sosyal medyanın "demokrasi" açısından bir olanak olup olmadığının sorgulaması Amini Eylemleri örneklemi üzerinden yapılmıştır. Ancak, bu süreç göstermiştir ki böyle bir sorgulama yapmak için öncelikle çok temel bir soruya dikkat çekmek gerekmektedir. Birincisi, siyasallık ve demokrasiyi nasıl kavradığımızdır. Çünkü, verili olan siyaset ve demokrasi anlayışıyla Amini Eylemleri'ne baktığımızda, bu anlayış bize toplumsal başkaldırının karmaşasından başka bir şey göstermez. İkinci olarak ise sosyal medyayı nasıl kavradığımızdır. Çünkü Gerbaudo'nun (2014) belirttiği gibi genel olarak medyayı, özel olarak sosyal medyayı toplumsal hayatın uzamsal ve zamansal sahnelerinin örgütlenmesini yeniden şekillendirmekten sorumlu süreçler olarak anlamaya çalışmakta büyük fayda vardır.

Amini Eylemleri'yle, mücadele adına bir sembole dönüşen eylem biçimleri ve sloganlar bugün hâlâ hem tekil eylem örnekleri hem de toplu gösterilerde varlığını sürdürmektedir. Bugün "Kadın, Yaşam, Özgürlük" sloganındaki kadın ifadesi, kategorik bir cinsiyet ayrımı ifadesi olmanın çok ötesinde kimliksel bir çözülmenin, "Ben Amini"de ifadesini bulan özdeşleşmenin ve özgürleşmenin ifadesidir. Yani Ranciére'nin kuramındaki ifadesiyle siyasallaşma sürecine eşlik eden demokratik mücadele, özdeşleşme ve özneleşme sürecinin ifadesidir.

Amini Eylemleri hem sokaktaki müdahaleler hem de internet ortamındaki müdahalelerle etkili bir biçimde bastırılmıştır. Rejim göstericilere yoğun şiddet içeren müdahalelerle karşılık vermiştir. Gösteriler esnasında öldürülenlerin ve yakalandıktan sonra apar topar alınan kararlarla idam edilen göstericilerin kesin sayısı bugün dahi bilinmemektedir. Ayrıca Amini Eylemleri'nde rejim güçleri göstericilere sadece fiziksel olarak saldırmamış, "siber ordu" olarak ifade edilen rejim güçleri yaymış oldukları dezenformasyonla göstericileri manipüle etmeye çalışmıştır. Bunun yanı sıra sosyal medyada bir gösterici avına çıkılarak çeşitli görüntüler ve paylaşımlar üzerinden birçok kişi fişlenmiştir. Ancak, bütün bunlar Amini Eylemleri sırasında bir tepki olarak başlayan *hicab* kurallarının ihlalini engelleyememiştir. Bugün hâlâ İran'da birçok kadın bu gösterilerden aldıkları cesaretle ellerine aldıkları başörtülerini rejime karşı savurmaya devam ediyor.[11] Asef Bayat'ın Yeşil Hareket sonrası İran'daki ortam üzerine yapmış olduğu analizleri Amini Eylemleri sonrasında da görmek mümkündür. Bayat'a (2016) göre, Yeşil Hareket kesin olarak sokaklardan uzaklaşmıştır, ancak insanların gündelik

11 Bu konudaki son gelişmelere ve 14 Mart 2025 tarihli habere göre, İran'da başörtüsü yasası askıya alınmıştır. Hukuk İşlerinden Sorumlu Cumhurbaşkanı Yardımcısı Mecid Ensari, Amini Eylemleri'nden bu yana süren bu konudaki eylemler neticesinde zorunlu başörtüsü yasasını uygulamanın olanaksız hale geldiğinin altını çizmiş, yasada düzenlemeler yaparak meclise gönderdiklerini belirtmiştir. Detaylı bilgi için bkz. *Artı Gerçek* (2025).

hayatlarının en yerleşik talepleri, hayat ve özgürlük, varlığını sürdürmekte, hatta çoğalmakta, bireysel meydan okumanın gündelik edimlerine tecessüm etmekte, toplumda bir alan ve hükümet organında bir çatlak bulunca topluca patlak verip gün yüzüne çıkmaktadır.

> Şu an itibarıyla "devrim" fikri tartışma dışı olabilir, fakat devrimler gelişlerini önceden ilan etmezler. Daha ziyade, hoşnutsuzluk öyle bir noktaya gelir ki, protestocular kendilerini kışlaları ele geçirirken ya da hapishane kapılarını kırarken veya hasımlar kendilerini umutsuzca sınırı geçmeye çalışırken buluverirler. Bu isyanın gücü ve çatışmanın dinamikleri kadar, hasımların nasıl hareket edeceğine de bağlıdır. Ancak bu süre içerisinde, madun yurttaşlar, gündelik hayat alanında gizlice ve tedricen talepleri için baskı yapmayı sürdürür, gündelik hayatlarını siyasete dönüştürürler (2016: 431).

Amini Eylemleri esnasındaki siyasallaşma süreci bir yüzleşmeyi de açığa çıkarmıştır. Rejimden talebi olmayan, rejimle yüzleşme cesareti gösterebilen, rejimin sorunların hedefine koyarak devrilmesini isteyen bir halk yaratmıştır. "Sorun sadece siyasal bir sorunla yüzleşmek değildir. Sorun siyaseti yeniden icat etmektir" (Ranciére, 2007: 84). Amini Eylemleri son bulmuş olabilir, ancak köklü mücadele geleneğini arkasına alan halk hâlâ ayaktadır ve bugün İran'ın birçok yerinde mücadeleyi gündelik pratiklerinin bir parçası haline getirerek sürdürmektedir. Bu halk, demokrasinin öznesi olan halktır. Bu nedenle demokrasi için hâlâ umut vardır.

"Demokrasi için hâlâ umut vardır" ifadesi içi boş bir ifade değildir. Demokrasi için hâlâ umut vardır, çünkü Ranciére'nin yazdıklarında gördüğümüz gibi demokrasi aslında (*polis* olarak ifade edilen) düzenin kuruluşuna içkin bir çelişkinin, haksızlığın, eşitsizliğe dayalı bir eşitlik anlayışının gündeme geleceği bir uyuşmazlık ânının, yani siyasallaşma durumunun sahnesidir. Siyasallığın sahnesidir ve kuruluşa içkin çok temel bir çelişkinin (sınıf ayrımı gibi) ortaya serilmesi noktasında her zaman var olacaktır. Ranciére, bir röportajında Mahsa Amini Eylemleri'ne dikkat çekerek, bugün kriz içinde olanın demokrasi değil, temsilî sistem olduğunu söyler. Ranciére'ye göre, beş yılda bir seçim yaparak demokrasi varmış gibi yapıyoruz. [Ancak], seçilmişler üzerinde kontrolümüz yok. Bu anlamda temsilî sistem de temsilî değil. Aslında bu durumda demokrasi bugün karşı iktidar olarak var olabilir (Oğuz, 2024).

Son olarak belirtmek gerekir ki Amini Eylemleri örneğinin de gösterdiği üzere sosyal medya siyasallığın koşulu olarak her zaman demokrasiyi besleyebilecek imkânlara sahiptir.[12] Bu anlamda da sosyal medya ortamı (kullanıcılara ve kullanımına bağlı olarak) demokrasi için bir olanak olarak düşünülebilir.

12 Arap Baharı olarak adlandırılan süreçte Tunus'ta ve Mısır'da yaşananlar, sonrasında ise İspanya'daki Öfkeliler (*Indignados*) Hareketi ve ABD'nin New York kentinde başlayan Wall Street'i İşgal Et Hareketi (*Occupy Wall Street*) sosyal medyanın kullanımının yaygınlaşmaya başladığı bir dönemde ortaya çıkan ve bu konuda tartışılan önemli örneklerdir. Bu konuda bkz. Gerbaudo (2014).

KAYNAKÇA

Afary, J. (2009) *Sexual Politics in Modern Iran*, Cambridge University Press, Cambridge.

Artı Gerçek. (2025) "İran'da zorunlu başörtüsü yasası askıya alındı: Hükümet değişiklik hazırlığında", 14 Mart, https://artigercek.com/dunya/iranda-zorunlu-basortusu-yasasi-askiya-alindi-hukumet-degisiklik-hazirliginda-335142h.

Bayat, A. (2022) "'İmkânsız'ı Sürekli ve Israrla Tahayyül Ederek 'Mümkün' Olanı Başarabiliyoruz", *Birikim Güncel*, 17 Kasım, https://birikimdergisi.com/guncel/11182/imkansizi-surekli-ve-israrla-tahayyul-ederek-mumkun-olani-basarabiliyoruz

Bayat, A. (2016) *Siyaset Olarak Hayat: Sıradan İnsanlar Ortadoğu'yu Nasıl Değiştiriyor?*, çev. Ö. Gökmen, Metis, İstanbul.

Binark, F.M. (2017) "Algoritmaların Yarattığı Yankı Odalarında Siyasal Katılımın Olanak/sızlı/ğı: Olmak Ya Da Olmamak İşte Bütün Mesele Bu Mu?", *Varlık*, 1317: 19-23.

Castells, M. (2005) *Enformasyon Çağı, Ekonomi, Toplum ve Kültür - I. Cilt: Ağ Toplumunun Yükselişi*, çev. E. Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Castells, M. (2013) *İsyan ve Umut Ağları: İnternet Çağında Toplumsal Hareketler*, çev. E. Kılıç, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Castells, M.(2016). *İletişimin Gücü*, çev. E. Kılıç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.

Çalhan, M. (2023) "Amini Protests: Vowing for A New Commitment Between Society and State", *İran Çalışmaları Dergisi*, 7(1): 101-126.

Chotiner, I. (2022) "How Iran's Hicab Protest Movement Became So Powerful", *The New Yorker*, 2 Ekim, https://www.newyorker.com/news/q-and-a/fatemah-shams-how-irans-hijab-protest-movement-became-so-powerful.

Duman, E. (2022) "Mahsa'nın Ardından: Bayraksız Bayrak", *Birikim Haftalık*, 4 Ekim, https://birikimdergisi.com/guncel/11142/mahsanin-ardindan-bayraksiz-bayrak

Ebadi, Ş. (2022) "The Iranian Feminist Movement...Why and How?", *Asharq Al-Awsat*, 5 Mart, https://english.aawsat.com/home/article/4067756/iranian-feminist-movement-why-and-how.

Fuchs, C. (2017) *Social Media: A Critical Introduction*, Sage, Londra.

Gerbaudo, P. (2014) *Twitler ve Sokaklar: Sosyal Medya ve Günümüzün Eylemciliği*, çev. O. Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul.

Hazan, E. (2018) *Jacques Ranciére: Nasıl Bir Zamanda Yaşıyoruz?*, çev. M. Erşen, Metis, İstanbul.

Honor, B., Açıkgöz, Ş. ve Ali, M. (2023) "The Mahsa Amini Revolution", *Undergraduate Research Journal*, 17(1): 46-55.

Karam, S.A. (2023) "Social Media and the Youth Activism: The Case of Generation Z in Iran" M. Alsulami (der.) *Journal For Iranian Studies*, International Institute for Iranian Studies, Riyad, 7-19.

Keane, J. (1992) *Medya ve Demokrasi*, çev. H. Şahin, Ayrıntı, İstanbul.

Kermani, H. (2023) "#MahsaAmini: Iranian Twitter Activism in Times of Computational Propaganda", *Social Movement Studies*, 24(2): 257-267.

Losifidis, P. ve Nicoli, N. (2021) *Digital Democracy, Social Media and Disinformation*, Routledge, Londra.

Lovink, G. (2017) *Sosyal Medyanın Dipsiz Kuyusu*, çev. D. Esen, Otonom, İstanbul.

Oğuz, K. (2024) "Kürşad Oğuz İle Gelecek Fikirler: Ranciére" [Youtube videosu], *Halk TV*, 15 Ekim, https://www.youtube.com/live/FB1tQG-NgHw?si=9ePM0tegCgBjBSfB.

Malekpour, M. (2021) "My camera is my weapon: The discursive development of Iranian women and cyber-feminisim", *International Journal of English and Comparative Literary Studies*, 2(2): 15-28.

Marks, E.J. (2023) "The role of Social Media in Iran: Finding Community Through The Death of Zhina (Mahsa) Amini", *COMPASS*, 3(1): 20-27.

Moghanizadeh, S. (2013) *The Role of Social Media in Iran's Green Movement*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, University of Gothenburg Department of Applied Information Technology, Gothenburg.

Meyer, T. (2014) *Medya Demokrasisi*, çev. A. Fethi, Köprü, İstanbul.

Minarlı, M.A. (2014) *İletişimsel Bir Ortam Olarak Sosyal Medya ve Demokrasi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Radyo Televizyon Bölümü, İstanbul.

Morady, F. (2011) "İran, İslamcılık, Küreselleşme ve Protesto Hareketi", çev. A. Sarı ve S. Güzelsarı, *Praksis*, 26: 101-120.

Morelock, J. ve Narita, F.Z. (2021) *The Society of The Selfie: Social Media and The Crisis of Liberal Democracy*, University of Westminster Press, Londra.

Mozafari, S. (2022) "'Kadın, Yaşam ve Özgürlük'ün Dışavurumu Olarak İran'daki Ayaklanmalar", *Birikim Güncel*, 26 Eylül https://birikimdergisi.com/guncel/11135/kadin-yasam-ve-ozgurluk-un-disavurumu-olarak-irandaki-ayaklanmalar.

Povey, T. (2015) *Social Movements in Egypt and Iran*, Palgrave Macmillan, Londra.

Rahbargazi, M. Ve Baghban, S.M.N. (2019) "Social Media, Political Discussion, and Political Protest: A Case Study of the 2018 Political Protests in Iran", *KOME – An International Journal of Pure Communication Inquiry*, 7(2): 89-103.

Rahimi, B. (2011) "The Agonistic Social Media: Cyberspace in the Formation of Dissent and Consolidation of State Power in Postelection Iran", *The Communication Review*, 14(3): 158-178.

Ranciere, J. (2007) *Siyasalın Kıyısında*, çev. A.U. Kılıç, Metis, İstanbul.

Ranciére, J. (2010) "Demokrasiye Karşı Demokrasiler" E. Hazan (der.) *Demokrasi Ne Alemde?*, çev. Savaş Kılıç, Metis, İstanbul, 81-87.

Ranciére, J. (2011) *Anlaşmazlık: Siyaset ve Felsefe*, çev. A.D. Temiz, MonoKL, İstanbul.

Ranciére, J. (2014) *Demokrasi Nefreti*, çev. U. Özmakas, İletişim, İstanbul.

Ranciére, J. (2017a) "Jacques Ranciére: Halk bir inşadır (I")", *Gazete Duvar*, 13 Temmuz https://www.gazeteduvar.com.tr/dunya-forum/2017/07/13/jacques-Ranciére-halk-bir-insadir.

Ranciére, J. (2017b) "Jacques Ranciére: Halk bir inşadır (II)", *Gazete Duvar*, 15 Temmuz, https://www.gazeteduvar.com.tr/dunya-forum/2017/07/15/Ranciére2#google_vignette.

Salehi A., Sebar, B., Whitehead D., Hatam N., Coyne E. ve Harris N. (2020) "Young Iranian Women as Agents of Social Change: A Qualitative Study", *Women's Studies International Forum*, 79: 1-7.

Sunstein, C. (2018) "Social Media Good or Bad For Democracy?", *Internet and Democracy*, 27(15): 83-89.

Tınas R. ve Tok, E.E. (2024) "İran Kadın Hareketi'nin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 11(1): 133-158.

Timisi, N.(2003) *Yeni İletişim Teknolojileri ve Demokrasi*, Dost Kitabevi, Ankara.

Van Dijk, J. (2006) *The Network Society*, SAGE Publications, Londra.

Yıldız, F. ve Dursun, O. (2020) "Kamu Adaletinin Büyük Veri Aracılığıyla İnşası: Şule Çet Davası Üzerine Bir Twitter Analizi", *Connectist: Istanbul University Journal of Communication Sciences*, 58: 291-328.

Abstracts (İngilizce özetler)

"We are reformists, not revolutionaries": The Muslim Brotherhood's impossible rule in Egypt

FULYA ATACAN

This study will discuss the period of power of the Muslim Brotherhood, which has a strong social base in Egypt, beginning with the election of Mohamed Morsi as president in 2012 and ending with al-Sisi's military coup just one year later. This period will be examined in conjunction with both the movement's own historical background and tendencies and the dynamics of the uprising in Tahrir Square. While conducting research in the social sciences –in this article, specifically in Egypt– I will also discuss what it means to be a woman in the research process, what kinds of difficulties it entails, and what one might encounter in the data collection process. Therefore, in this article, I will first discuss what it means to be a female researcher in the field. I will then evaluate the Muslim Brotherhood's power struggle alongside Mursi's administration and share some of my reflections on their "inability to gain power" in the conclusion.

Keywords: Muslim Brotherhood, Egypt, Islamist movement, reformism, Tahrir Square.

From the settlement policy to the State Planning Organization: The rediscovery and redefinition of the Kurdish question in the 1960s

BAHTİYAR MERMERTAŞ

Although the State Planning Organization (SPO) is known as an institution carrying out various economic plans and projects, its function was not limited to this. As this article will demonstrate, one of the SPO's goals was to find an economic and social solution to the "Eastern problem" and to implement the planned projects accordingly. Believing that the pragmatic discourses and practices of the political parties in electoral competition fueled *Kurdism* (*Kürtçülük*), the search for a supra-governmental, long-term, and planned policy began. The socio-political dynamism that emerged with the transition to the multi-party system, which saw politics permeating daily life in the Kurdish regions and parties involving tribal elites in central political processes in their quest for votes, was seen as a significant risk. In addition, Kurdish-language radio broadcasts from outside Turkey, concerns that scientific studies on Kurds would foster identity consciousness, and the growing strength of the Kurdish movement in Iraq all pointed to a situation in which internal and external threats intersected. A new method was sought against this emerging Kurdism, which was different from the Kurdism visible through violent incidents up until the late 1930s. The perception of Kurdism during this period largely encompassed the presence of aghas and sheikhs in the East and their consolidation of local power through their integration into the political system. Therefore, the SPO was conceived as a tool that would regulate the social structure in the region through long-term plans and economic methods, eliminate the agha and sheikh institutions and thus solving the Kurdish/Eastern problem. The way the Kurds were perceived as a society during the period, the understanding of social phenomena with economic determinism and the universal perspective of planned development defined the SPO's boundaries. In line with this objective, the SPO sought to solve the Eastern problem in a structural manner through reports and development plans prepared as a result of scientific research. However, the most important transformation in the 1960s was the reconstruction of the Kurdish question, framed by themes such as regional backwardness and feudalism, through a problematization process centered on the SPO, a state institution, and involving various groups and actors. During this period, a historical bloc emerged that made these discourses on the Kurdish question possible, and these discourses, albeit in different forms, have persisted until recently.

Keywords: State Planning Organization (SPO), May 27, 1960, political history of Turkey, East/Kurdish question, regional underdevelopment, *aghas* and *sheikhs*, feudalism.

The AKP's autocratizing practices and the problems of defining an authoritarian regime

REYHAN ÜNAL

Turkey has been under the governance of the Justice and Development Party (AKP) for the past twenty-two years, during which the party has maintained an uninterrupted reign. In the latter phase of this extended period, the AKP's democratic credentials have come under scrutiny. In this context, the 2023 parliamentary and presidential elections were perceived by certain opposition groups as a pivotal moment, a final opportunity to avert the consolidation of an authoritarian regime in Turkey. The government, which is itself perceived as the architect of this authoritarian shift, entered the elections under the banner of the slogan "Enough! It's The Nation's Call", encapsulating a collective sentiment of resistance to the prevailing authoritarian one-party era in Turkey, where the aspirations of the populace were deemed to be misrepresented by the government. The slogan underscores the demand for a transition to a multi-party system, a fundamental tenet of the electoral campaign. The present study will examine why the nation has not been able to exercise its democratic right since 2015, and the practices of law-making, institution-building, disrupting existing institutions, metamorphosis, neutralisation and partisanisation as tools used by the regime to consolidate its authoritarian character. A discussion will also be made on the conceptualisation of the emerging regime. The study is organised under three main headings: 1. Formal Political Arrangements, 2. Interventions (Legal, Institutional) against the Media, and 3. Social Opposition. The conclusion will analyse the autonomy of the regime in Turkey.

Keywords: Turkey, AKP, authoritarianism, democracy, rebuplicanism.

*

Contentious politics, social movements, and the labor movement in Turkey (1970-2016)

M. FUAT KINA

This article investigates the transformation of contentious politics in Turkey between 1970 and 2016, focusing on social movements and labor mobilization. Using the Global Contentious Politics (GLOCON) dataset, it analyzes nearly five decades of protest activity across ideological, organizational, and demographic dimensions. The findings reveal three major shifts: the expansion of social movement forms, increasing organizational fragmentation, and the ideological deradicalization of the labor movement. Militant conflict gives way to mass protest; collective action becomes less structured; and the labor movement shifts from the radical left toward the center. Addressing the limitations of case-based, qualitative research dominant in Turkish social movement scholarship, this article offers a rare longitudinal, quantitative perspective. By doing so, it contributes to a more comprehensive under-

standing of how mass mobilization evolves under authoritarian drift. While contentious politics has become more visible in recent decades, the study underscores that its capacity to generate lasting political transformation remains uncertain.

Keywords: social movements, contentious politics, labor movement, mobilization, GLOCON.

*

From fjords to flames: The rebirth of Romanticism in Nordic metal music

HASAN AKSAKAL

This essay examines how Nordic metal music reinterprets the literary, aesthetic, and philosophical legacy of nineteenth-century Scandinavian Romanticism and responds to the modern individual's search for meaning. It argues that Nordic metal functions not merely as a musical genre but as a mythic, poetic, and philosophical form of expression. Engaging with themes such as nature, mythology, cultural memory, national identity, Dark Romanticism, and neo-paganism, the essay explores the Romantic imagination of nature and the self in Northern Europe and the cultural role of Norse mythology in identity formation. Drawing on a range of Nordic metal subgenres since the 1990s –including black metal, gothic metal, doom metal, Viking metal, and depressive metal– the study investigates the metaphysical dimensions of natural imagery and the function of myth and folk tradition in collective memory. It also discusses how Dark Romanticism and neo-paganism shape the countercultural aesthetics and ideological undertones of this music. In its final section, the paper considers Nordic metal's role in constructing new myths as a form of existential and cultural resistance to both Christianity and modernity. Ultimately, it suggests that Nordic metal reconstructs Romantic aesthetics through the sacred and destructive aspects of nature, transforming mythological and cultural forms into a contemporary space of meaning that resonates with the metaphysical and historical yearnings of modern subjectivity.

Keywords: Nordic metal music, Romanticism, nature philosophy, Scandinavian mythology, Dark Romanticism, Viking legacy, neo-paganism.

Is social media an opportunity for "democracy"? The case of the Mahsa Amini protests

YELDA YÜREKLİ

Democracy involves not only analysing the relationship between society and politics but also understanding the connection between media and politics. Primarily, however, democracy is regarded as a political regime. A central phenomenon in discussions of democracy relates to various adjectives, such as liberal, direct, representative, and radical. This understanding, which is often indistinguishable from popular thought, ultimately renders democracy impossible. This study aims to explain the role that the author's definition and understanding of democracy plays in the connection between media and politics. For this reason, this paper analyses the relationship between social media and politics, drawing upon the French philosopher Jacques Rancière's approach to democracy. His focus is on the link between the "political" and democracy. As democracy represents the possibility of the "political", it is inherently a site of struggle. Rancière's theory of democracy is analysed in depth through the "Mahsa Amini Protests", which offer a crucial lens for discussing concepts such as politics, democracy, the political, and the people, especially in light of new phenomena like digital activism, hashtag activism, and hashtag wars, and their relationship with media and politics.

Keywords: Jacques Ranciére, democracy, the political, the people, digital activism.

Toplum ve Bilim

164

Özavcı Doğu Sorunu, Lozan ânı ve Cumhuriyet'in güvensizlik hafızası **Zarakol** Erken Cumhuriyet Türkiye'sinin uluslararası ilişkileri **Aydın** Lozan Antlaşması'nın anlamının yüzyıllık serüveni **Yenen** İttihatçılığın laneti **Mignon** Türkçe edebiyat çalışmalarına dair notlar **Mermertaş** Mücerret sosyal formlar ve Medeniyet

165

Işık Güvensiz kentler, güvensiz yurttaşlar **Savaşçın** Felaket, kriz ve tarih **Alpman** Felaketin politikası **Aslan** Felaket anlatısının uzamı **Çekem** Bilimkurgunun umut etme sorumluluğu **Cangöz** Peki, kadınlar hâlâ gebe kalacak mı? **Delier** Sanatta felakete direnen şey nedir? **Şahin** Bir yabancılaşma hali: Aile felaketlerine şaşırmak **Akınerdem-Babül** Sorumlu vatandaşlar, makbul mahalleler **Bezirgan-Tanış** Hafıza aktivizmi bağlamında protez bellek inşası **Ağören-Güner** Ekofeminist perspektiften iklim hukuku rejimi ve IPCC raporları **Birler** Locke ve Smith'in siyasal düşüncelerinin ekolojik bir analizi

166

Yüksel Ortadoğu kaynak araştırmalarına bir katkı **Sağlam** "Büyük Oyunu Görmek" **Girgin** "Gerçek Çingene" kurgusunun alanda mitleşen hali **Güven** Zorunlu bir kentleşme pratiği: Taşımalı eğitim **Yanık** Popülizm ve halk tartışmaları üzerine bazı notlar **Kocaaga** *Mahalledeki AKP*'ye partiler literatürü üzerinden bakmak **Ulusman** Edebiyat araştırmalarını dünyanın gündemine nasıl açarız?

167

Hünler *Yenik ve Yalnız*: Türkiyelilerin Duygu Durumu **Damar** Taciz, korku, umut, yılgınlık: Kent laikliği **Dede-Aydeniz** Nostalji sarmalı **Göral** Zorla kaybedilenlerin yakınlarının duygu atlası **Dicle** "Neden dünya yıkılmıyor?" **Yaren** Karanlık ve kurak: Politik sinemada Türkiye alegorileri **Özmen** Mağduriyet ve hınç toplumu **Bülbül** Kürtlerin duygudurumu üzerine iki spekülasyon

168

Celep-Meşe İslâmcıların Alevi algısı **Ataş** Kürt romanında post-kolonyal olanı okumak **Taymaz** Emekliler, emekçiler ve AKP **Aşçı-Bal** 2023 ve 2024 seçimlerine farklı bir bakış

169-170

Bozçalı Kürt kaçak petrol ekonomileri ve Eleştirel Petrol Çalışmaları **Gültekin** Türkiye'deki Suriyeliler üzerine tartışmalara bir katkı **Akarlı** "Orta Doğu Çalışmaları": Nereden nereye? Ne için? **Matossian** "Ermeni Çalışmaları"nın marjinalleştirilmesi **Husain** Türkiye'de Çevre Tarihi yazımının serüveni **Altunışık** Ortadoğu Çalışmaları'nın akademik ve toplumsal temelleri **Kara** Müslüman Kardeşler üzerinden radikal İslâmcılığın tesirleri **Bozluolcay** Ortadoğu tarihçiliğinde iktisadın dönüşü: Güncel bir seçki **Koç** Sınır, sınır toplulukları ve devlet-toplum ilişkileri **Altuğ-Yüksel** Avesta Yayınları editörü Abdullah Keskin ile söyleşi

171

Demirkent Weimar'dan öğrenmek, Türkiye'yi düşünmek **Çalıcı** Adalet saraylarında geçmiş, tahakküm ve aldatma **İnanıcı** Avukatlık mesleğinin, baroların doğuşu **Akbulak** Peyami Safa romanlarında duygu ve beden siyaseti **Nuri** *Sinan'ın Günlüğü* eserinde rehberlik, mesuliyet ve metanet **Özsan** Bulgaristan göçmenlerinin grup kimliği **Şimşek** "Yaşayan Türkçemiz" yazılarında öz Türkçe eleştirileri **Arslan** Delhi'den İstanbul'a: Feroz Ahmad'ın ardından

172

Cengiz Babanın bakım veren kızı olmak: Otoetnografik bir yüzleşme **Yaman** Toplumsal yeniden üretim çerçevesinde bakım emeği **Akkan** Bakım krizi ve Türkiye'nin dönüşen bakım rejimi **Ünlütürk** Türkiye'de bakımın ekonomipolitiği **Akalın** Göçmen ev işçilerinin bakım emeği **Yıldırım** Gøsta Esping-Andersen'le söyleşi **Akçaoğlu** Muhafazakâr orta sınıfları yeniden düşünmek **Göksel** Modi döneminde Hindistan'da demokratik gerileme

iletişim

ISSN 1300-9354

9 771300 935002